

**אפקטיביות של התיישבות אידאולוגיית בפרפריה :
הגרעינים התורנים ותרומתם להון האנושי ולהון החברתי
שני מקרי בוחן**

חבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

ז'נט כהן

בהנחיית

פרופסור יוסי גולדשטיין ופרופסור מרים ביליג

מוגש לסנט אוניברסיטת אריאל בשומרון

מרץ 2018

אדר תשע"ח

תודות

מתוך הודיה לאל על שזכיתי להביא עבודה זו לידי גמר, אני שמחה ומבקשת להודות לכל אלו שסייעו בידי. ראשונים מכולם אודה למנחי העבודה שהסכימו להדריך אותי וללוות אותי בתהליך ארוך ומורכב מתוך מקום מכבד, ומאיר פנים: פרופסור יוסי גולדשטיין – אשר לא חסך לתרום מניסיונו הרחב, ממקצועיותו ומראייתו החדה, תודה על זמינות ונגישות אליו.

תודתי העמוקה ניתנת לפרופסור מרים ביליג על הנחייה מסורה, מקצועית בלתי מותנת ומעמיקה, על עצות שהיו לי לעזר רב בכול שלבי העבודה, ושעל אף עיסוקיה המרובים תמיד מצאה זמן עבורי.

אני מבקשת להודות לכול מי שלקח חלק כזה או אחר בתהליך משמעותי וארוך זה:

חובה נעימה לי להודות לד"ר יצחק דהן, כחוקר הפריפריה בישראל, על דיאלוג פורה עמו ועל ליווי מחקר זה בכול שלבי העבודה.

תודה לגברת טליה עומר ראש אגף בכיר לפיתוח הנגב והגליל, על העברת חומרים רלוונטיים למחקר.

תודה למכללה האקדמית צפת שהיא מקום עבודתי- על העידוד והתמיכה לכל אורך הדרך. תודה מקרב לב לכול המרואיינים, הן מהקהילה הוותיקה בעכו ובבית שאן והן מאנשי הגרעין שקיבלוני, רובם ככולם במאור פנים, ובפתיחת הלב והבית.

לילדי היקרים ולמשפחתי המורחבת שלא זכו לקבל את תשומת הלב לה הם ראויים, תמיכתם ועידודם, סייע לי לאזן בין לימודים, עבודה ושגרת חיים מבורכת ועמוסה. תודה לאין ערוך לאישי היקר – על סבלנות, הכלה, ותמיכה ברגעים קשים, ואמונה בדרך. בלי תמיכה זו לא היינו מגיעים עד הלום.

תוכן עניינים

א.....	תקציר
1	חלק א'.....
1	פרק 1: מבוא כללי – התיישבות אידאולוגית בפריפריה הגאוגרפית של ישראל ...
1	1.1 התיישבות אידאולוגית וקידום הפריפריה הגיאוגרפית.....
5	1.2 תופעת השוליות הגאוגרפית בישראל.....
9	1.3 החברה האזרחית כגורם בפיתוח השוליים.....
26	1.4 תופעת הגרעינים התורניים.....
36.....	פרק 2: שיטת המחקר.....
36	2.1 מטרת המחקר ושאלות המחקר.....
39	2.2 שיטת המחקר.....
41	2.3 שדה המחקר ואוכלוסיית המחקר.....
42	2.4 משתני המחקר וכלי המחקר.....
47	2.5 הליך המחקר.....
48	2.6 ניתוח הממצאים.....
49	2.7 סוגיות אתיות.....
52.....	פרק 3: רקע – הגרעינים התורניים בבית שאן ועכו.....
52	3.1 מאפיינים היסטוריים וחברתיים של בית שאן ועכו.....
55	3.2 הקמת הגרעינים התורניים - "יחד" בית שאן ו "אומץ" בעכו.....
58.....	חלק ב' ממצאים.....
58.....	פרק 4: השפעות הגרעין התורני על ההון האנושי.....
58	4.1 השפעות אובייקטיביות.....
58	א. השפעות על החינוך הפורמלי.....
73	ב. השפעות על החינוך הבלתי פורמלי.....

77	4.2 השפעות סובייקטיביות
85	פרק 5: השפעות הגרעין התורני על ההון החברתי
87	5.1 מאפייני ההון החברתי של הגרעינים התורנים בבית שאן ובעכו
93	5.2 השפעות אובייקטיביות
104	5.3 השפעות סובייקטיביות: תלויות רקע חברתי ותרבותי
107	א. המזדהים והמועצמים מפעילות הגרעין התורני
114	ב. הביקורתיים והנפגעים
122	ג. פעילים שלהם גישה דו ערכית כלפי הגרעין התורני - האמביוולנטיים
129	פרק 6: שינויים ותהליכי רה - ארגון שעברו על הגרעין התורני
129	6.1 הרקע לתהליכי השינוי
133	6.2 השינויים
134	א. יוזמות היפתחות כלפי הקהילה
138	ב. יוזמות הסתגרות כלפי הקהילה
142	ג מהלכי פיצול פנים - ארגוני
144	6.3 הגורמים לשינויים
153	פרק 7: דיון ומסקנות
160	7.1 מסקנות תיאורטיות
162	7.2 תוקף ומגבלות המחקר
163	ביבליוגרפיה
182	נספחים
I	Abstract

תקציר

התופעה של הקמת גרעינים תורניים כמשימה אידיאולוגית, חברתית ודתית, הולכת ומתרחבת בישראל. היא מושכת אליה משפחות צעירות דתיות שמתוך מניעים דתיים-אידיאולוגיים מבקשות להתיישב בשכונות חלשות ברחבי הארץ. בשנת 2017 פועלות בישראל כשבעים עמותות של גרעינים תורניים, מרביתן פועלות בפריפריה הגיאוגרפית. מחקר זה התמקד בגרעינים התורניים שהוקמו בערים בית שאן ועכו בין השנים: 2000–2016. המחקר בחן את השפעת חברי הגרעין על העצמת ההון האנושי וההון החברתי של האוכלוסייה המקומית באותן ערים, ואת השפעות האוכלוסייה המקומית על חברי הגרעין.

במחקר שני חלקים. הראשון כולל פרק מבוא ופרק מתודולוגי. פרק המבוא מתאר בעיקר את המסגרת הרחבה הגיאוגרפית וההיסטורית בה פועלים הגרעינים: מצד אחד, זירת הפריפריה הגיאוגרפית בישראל תוך מיקוד הדיון בהיסטוריה של עיירות הפיתוח. מצד שני, תופעת התרחבות גרעיני התיישבות אידיאולוגיים חלוציים בישראל של ראשית המאה העשרים ואחת. כמו כן, מתואר ההקשר הפוליטי: התרחבות החברה האזרחית בישראל ובעולם בעידן הניאו-ליברלי. החלק השני מתאר ומנתח את הממצאים ובו שלושה פרקים: הראשון – השפעות הגרעין על ההון האנושי, ובו ניתוח האופן שבו התערבו חברי הגרעין בעיצוב מחדש של בתי הספר הדתיים וכן בייזום ובנייה של פרויקטים בתחום החינוך הבלתי פורמלי. השני – השפעות הגרעין על ההון החברתי, ובו תיאור של אופי הקשרים החברתיים בין הוותיקים לחדשים – אנשי הגרעין בעכו ובבית שאן. הפרק השלישי תיאר מה קרה להרכב החברתי ולקו הרעיוני של הגרעין משעה שהחל את פעילותו ועד לשנת 2016.

מבחינה מתודולוגית, מחקר התבסס על גישה משלבת (Mixed method) כמותנית ואיכותנית. המידע נאסף בעיקר מתוך ראיונות מובנים למחצה, שנערכו בקרב בעלי תפקידים מרכזיים, ניתוח מסמכים, בעיקר פרסומים עלונים וקומוניקטים לעיתונות שיצאו מטען הגרעין, קבוצות מיקוד – בעיקר של תושבים וותיקים, ותצפיות. בנוסף נעשה שימוש במסדי נתונים של משרד החינוך בעניין הרמה הסוציו-אקונומית של בתי הספר שנחקר. בכל יישוב מחקר רואיינו כשלושים, חלקם אנשי גרעין ואחרים פעילים וותיקים.

תקציר

ממצאי המחקר מצביעים על תמונה מורכבת. בתחום ההשפעה על ההון האנושי, נבחנה השאלה: האם ובאיזו מידה תרמה מעורבות הגרעין – בתחום החינוך הפורמאלי, והבלתי פורמלי – לקידום המוביליות של הוותיקים?

מצאנו שבתחום הפעילות הבלתי פורמאלית, הגרעין יזם והפעיל שפע של יוזמות, כגון: סדנאות להורים המתקשים בזוגיות, סדנאות להורים בעלי קשיים כלכליים, פעילות לנוער בשכונות מצוקה, מופעי בידור ועוד. היוזמות חשפו את הציבור המקומי לעולמות תוכן חדשים ומרעננים, ולפחות במקרה בית שאן, הן לוו באסטרטגיה חינוכית המבקשת להעצים את הציבור בנקודות החולשה המוכרות: פסיביות ו חוסר מעורבות. אולם, ביקורת רבה עלתה נגד תכניות אלו. על פי פעילים וותיקים, הפרויקטים השונים שאבו מעולמות תוכן זרים, שלא דיברו אל התושבים הוותיקים, בעיקר לא אל המבוגרים שבהם. מצד שני, בבחינה אובייקטיבית נראה כי אותם פעילים תורניים, ו/או הציבור שנספח אליהם, בעיקר מקרב הציבור החרדי-לאומי, שבשדה זה תרמו לקהילה, יצרו נסיגה בשדה אחר – תחום החינוך הפורמאלי. בתחום זה נראה כי מאז שנת 2000 עברה מערכת החינוך הדתית בבית שאן ובעכו שינוי יסודי: היא נעשתה יותר תורנית, ומפוצלת יותר על פי מפתח של מצוינות: נפתחו בתי ספר חדשים, איכותיים יותר, ובבתי הספר הקיימים נוצרו מסלולים חדשים. אולם שינויים אלו נתנו בעיקר מענה לציבור החזק – לילדי הגרעין וכן לדתיים לאומיים וותיקים שלהם מאפיינים של מעמד בינוני. מענה זה, כך נראה, בלם מגמות של הגירה שלילית מצד אותה אוכלוסייה חזקה.

הבחינה של ההשפעה של הגרעינים התורניים על ההון האנושי, מלמדת כי הגרעינים התורניים יצרו השפעה דיפרנציאלית: מצד אחד טיפחו מצוינות, המשולבת באופן הדוק עם מצוינות תורנית, שהיטיבה עם קבוצות מסוימות מבין התושבים הוותיקים. מצד שני, עמותות הגרעין תרמו להעמקת הפערים בין מוסדות החינוך הדתיים-לאומיים, ובכך צמצמו את האפשרות ליהנות משוויון הזדמנויות בקרב רוב האוכלוסייה הוותיקה.

ההשפעה של הגרעינים התורניים על ההון החברתי נמצאה אף היא מורכבת. מאז אנשי הגרעין קבעו את ביתם בעכו ובבית שאן, התברר כי המבנה החברתי בשתי הערים, עבר (ועדיין עובר) שינוי. ראשית, על מנת ליצור מסגרות חברתיות ההולמות את הערכים והאמונות שלהם, הקימו אנשי הגרעין מוסדות שונים, שמעיקרם ביקשו לתת מענה לזוגות צעירים מאנשי הגרעין: גני ילדים (בעכו), תלמוד תורה (בבית שאן) ובתי כנסת (בבית שאן ובעכו). באופן רשמי, מוסדות

תקציר

אלו לא סיננו וותיקים. אבל תנאי הקבלה והקריטריונים להשתלבות בהם תאמה את השקפת העולם ואת הסגנון החרדי לאומי, כלומר הקפדה על סטנדרטים דתיים גבוהים. התוצאה – בידול חברתי של חברי הגרעין. בנוסף, העוצמה החברתית והאקטיביזם של הגרעין הביאו אותם לחולל שינויים שונים בין השאר בתוך סגל ההוראה. על פי אנשי הוראה וותיקים, השינויים הללו דחקו אותם מעמדות מפתח, ויצרו בקרב האוכלוסייה הוותיקה תחושות של התמרמרות וכאב. עם זאת, חשוב לציין כי קבוצה לא גדולה של וותיקים שהזדהו והשתלבו חברתית עם הגרעין התורני ונהנו מהתחזקות של ההון האישי והחברתי שלהם.

כך נוצר מצב שבו החתירה להשתלבות חברתית, כמטרה שעליה הכריזו חברי הגרעין התורני, יצרה מציאות, שבה מצד אחד, היו שהתחברו להווי הגרעין ולערכיו, בעיקר ציבור מקומי צעיר עם נטייה תורנית. מצד שני, התנהלותם בפועל הביאה להדרה של פעילים מקומיים וותיקים, שחשו כי נדחקו הצידה. המתח בתחום החברתי נוצר לא רק בשל היוזמות והמהלכים הנזכרים אלא גם בשל העובדה שמי שהוביל אותם הגיע מרקע שונה מבחינה יישובית, מעמדית, אידאולוגית ועדתית.

על רקע המתח האמור, לא ששו חברי הגרעין להניע שינוי מדיניות אסטרטגי. השינויים שנעשו היו נקודתיים ולא מהותיים. הם לא לקחו בחשבון את תחושת אי הנחת של התושבים המקומיים, מאופן התנהלות הגרעין. התעלמות זו נעוצה ככל הנראה ברקע החברתי-תרבותי של חברי הגרעין – האידאולוגיה הדתית, הכמיהה להשפיע, השמרנות והאליטיזם. כלומר, האמונה העזה של חברי הגרעין ברעיון לפיו מעורבותם, בעכו ובבית שאן, משרתת יעד דתי גדול, בשילוב התחושה כי הם מגיעים מרקע מבוסס יותר, יצרו מצב של התעלמות מהמשוב ומהביקורת של חלק ניכר מהוותיקים. עצם ההתעלמות הזו יצרה מחסום נוסף בפני הרצון והיכולת של חברי הגרעין להשתלב באופן מלא בקהילה המקומית הוותיקה.

הממצאים מטילים אור ביקורתי מסוים סביב טענה רווחת, הרואה את ציבור הגרעינים התורניים כמייצגים 'אליטה משרתת', קרי, קבוצה מובילה המבקשת לייצר מעורבות שתקדם את האינטרס של קבוצות שוליים בהיבטים שונים, בשם ערכים של סולידריות. מהמחקר הנוכחי, עולה, כי הגרעינים התורניים בבית שאן ובעכו מימשו באופן חלקי ומוגבל את רעיון האליטה המשרתת.

תקציר

לממצאי המחקר השלכות בתחום האקדמי והפוליטי. ראשית, נראה כי רבים מאישי הציבור והחוקרים של הפריפריה בישראל שבויים בהנחת עבודה לפיה הקהילה בערי הפיתוח הנה הומוגנית, פחות או יותר. זוהי הנחה שגויה. למעשה, עיירות אלו עברו תהליך של גיוון מעמדי ותרבותי. מכאן, שאלת התרומה, או ההפסד לקהילה, צריכה להיבחן לאור הפסיפס חברתי המורכב של התושבים. שנית, קובעי המדיניות צריכים להיות מודעים למורכבות שעמותות הגרעין מובילות ומייצרות במהלך התבססותן במקום. ההמלצה היא לעודד מנהיגות אזרחית ושלטונית שתתפקד, בין השאר, כגורם בקרה על עולמות התוכן ואופי המעורבות של עמותות הגרעין בחיי התושבים.

חלק א'

פרק 1: מבוא כללי – התיישבות אידאולוגית בפריפריה הגאוגרפית של ישראל

1.1 התיישבות אידאולוגית וקידום הפריפריה הגאוגרפית

משלהי המאה העשרים הולכת ומתרחבת בערי ישראל תופעת התפשטותם של גרעינים תורניים – התרחבות שלה השפעות מרחיקות לכת על איכות החיים העירוניים. גרעין תורני מוגדר כקבוצה מגובשת של משפחות שהגיעו מרקע תורני-לאומי, לסביבה חלשה יחסית, וזאת מתוך מניע אידאולוגי לחולל שינוי חברתי. חברי הקבוצה הזו מובחנים מסביבתם מהבחינה התרבותית והמעמדית – כלכלית. חברי הגרעין התורני שואפים לשנות את פני החברה (דומברובסקי, 2010). לצורך זה הם נוקטים באסטרטגיה של קינון בריכוזי אוכלוסייה חלשים, תוך רתימת היכולות שלהם לטובתם (דומברובסקי, 2010; פרידמן – בן שלום, 2012; רייכנר, 2009). בישראל שנת 2016 פועלים כשבעים גרעינים תורניים, המפוזרים בכל הארץ, מאילת ועד קריית שמונה.¹ מהבחינה הארגונית, הרוב המכריע של הגרעינים פועל כעמותות רשומות; כמעט כולם קשורים באחד משני ארגוני גג: 'שעלי תורה' התומך בכעשרים גרעינים תורניים ו-'קרן קהילות' התומך בכחמישים גרעינים תורניים. מבחינה תקציבית, עמותות הגרעינים נתמכות על ידי מספר מקורות: משרדי הממשלה השונים בעיקר המשרד לפיתוח הנגב והגליל, ומשרד התמ"ת; הרשויות המקומיות, ההסתדרות הציונית העולמית באמצעות החטיבה להתיישבות; וכן מכספי תורמים פרטיים, בעיקר 'קרן קהילות'. מספר המשפחות בגרעין ממוצע עומד על כחמישים וחמישה; יש ערים שבהם נמנים כמאה חמישים עד מאתיים משפחות. בעיר לוד למשל, פועל הגרעין התורני הגדול בישראל. בשנת 2016 נמנו בו כחמש מאות משפחות.

מבחינה חברתית, הגרעינים התורניים בישראל מזוהים עם קבוצה חברתית מובחנת ומגובשת על בסיס אידאולוגי ודתי. לרוב מדובר בזוגות צעירים, המגיעים מהאגף התורני של הציונות הדתית, והמתגוררים ופועלים בשכונות ובערים חלשות מבחינת דימויים בחברה. חברי הגרעין מזוהים כציבור ימני – מתנחלי; הופעתם החיצונית מצטיינת בבולטות ובשונות בצורת

¹ ראו <http://khl.org.il/wp-content/uploads/2013/05/gag.jpg>

לבושם, באורח חייהם וסגנון חיים. כמו כן נתפסים חברי הקבוצה כבעלי יכולות פוליטיות מרשימות (דומברובסקי, 2010).

חברי הגרעינים התורניים הגיעו לסביבה גיאוגרפית וחברתית מובחנת מאוד: מעיקרה היא מתאפיינת בריכוז אוכלוסייה חלשה, ובשיעור גבוה יחסית של יהודים מרקע מזרחי. בנוסף, אוכלוסייה זו ידעה בעבר ניסיונות רבים, אזרחיים וממשלתיים, שנעשו על מנת לחזק אותה (להלן בהרחבה: 'פיתוח הפריפריה בישראל').

בשל סיבות אלו ואחרות, זכתה תופעת הגרעין התורני, בעיקר מאז ראשית שנות האלפיים, לדיון ציבורי המתאפיין בפולמוס ערני ותוסס בדבר הלגיטימיות שלהם לפעול באזורים חלשים ובניסיונם להשפיע עליהם. ביטוי לכך ניכר בקשת רחבה ביותר של פרסומים: החל בעיתונות,² באקדמיה,³ ובספרות כללית,⁴ וכלה בפרסומים של עמותות ותנועות חברתיות שונות. יש המתנגדים לאסטרטגיית הפעולה שלהם ו/או לאידאולוגיה שלהם. עיון בחומרים אלו מגלה כי תופעת הגרעינים התורניים שנויה מחלוקת, ההתייחסות אליה נעה בין הערצה והערכה, ועד לביקורת חריפה.

הפריפריה הגיאוגרפית בישראל: סקירה היסטורית

אזורי הפריפריה בישראל הם אזורים מובחנים מבחינה גיאוגרפית, חברתית ותרבותית. מדובר במרחב שהתעצב מכוח תהליכים וכוחות גאו-פוליטיים כבדי משקל באזורי הספר של ישראל. במרכזם עמד הצורך הדחוף שראו מנהיגי המדינה, בראשות דוד בן-גוריון, לפזר את האוכלוסייה היהודית במרחבי הספר של המדינה המתהווה (אפלבוים וניומן, 1989; שרון, 1951). בשנים הראשונות לקיום המדינה עלו לישראל כ-שש מאות וחמישים אלף נפש, כמספר תושבי המדינה ערב ייסודה. מאוחר יותר, באמצע שנות החמישים וראשית הששים התעצם גל העלייה, והמדינה קלטה בעיקר עולים ממדינות צפון-אפריקה (אלמלך ולוין-אפשטיין, 1998). במסגרת קליטה זו,

² ראו: נמרוד, בוסו (2015). 1. 2, "כך מנסים הגרעינים התורניים מההתנחלויות לכבוש את ת"א: החטיבה להתיישבות העבירה ב-2014 עשרות מיליוני שקלים לגרעינים תורניים שהתנחלו בגוש דן. כך נראה מפעל "ההתנחלות בלבבות". דה-מרקר, תחקיר; אריק וייס, נופר משה 7. 2. 2015. "פרויקט הגרעין: כך נראות ההתנחלויות החדשות של הציונות הדתית". ראו: <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1108513>

³ דומברובסקי, מ. (2010).

⁴ רייכנר, א. (2013). דווקא שם - סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית, הוצאת ידיעות ספרים.

החלו משרדי הממשלה לתכנן ולאכלס את העולים בעיירות ספר, מושבי עולים ושכונות בשולי הערים הגדולות, זאת גם במטרה "להגשים יעדים לאומיים של פיזור האוכלוסייה ועיצוב גבולות המדינה" (פיקאר, 2005, 585-584).

אף שלא כל העולים הופנו אל יישובי הפריפריה, העלייה ההמונית השפיעה באופן ניכר על אופן התפתחותם ועל צביונם. עיירות הפיתוח לא זכו להצלחה ולא נהנו מהיוקרה שנלוותה להתיישבות בספר, כמו זו שזכו לה הקיבוצים (חסון, 1991). יתר על כן, עיירות הפיתוח, שתוארו כלפי חוץ כמופת לחלוציות, כחלק מהנרטיב של 'יישוב הספר', 'פיתוח הארץ' ו'הפרחת השממה' – הפכו, הלכה למעשה למוקדי מצוקה, הזנחה ולמוקדי אדישות (חסון, 1991). תושבי הפריפריה, זוהו כשוליים של המדינה, לא היו גאים במעמדם כאותם חלוצים שפנו אל הספר בתקופה של טרם קום המדינה, מתוך מניעים אידיאולוגיים. הכישלון קשה במיוחד על רקע העובדה, שעירות הפיתוח הוקמו כמעט אך ורק על ידי הממסד, שהשקיע בהן משאבים רבים במגורים, בתעסוקה ובפיתוח תשתיות.

המצב כיום

ניתוח היבטים שונים של החיים בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל בימינו מלמד כי לא מספיק השתנה מאז נוסדו ערי הפיתוח. הרקע החברתי כלכלי של האוכלוסיות, אשר הגיעו אל עיירות הפיתוח, נמוך מהרקע החברתי כלכלי של המהגרים מערי הפיתוח (אלפנדרי וספר, 1993; ברוידא ונבון, 2006). בעיות התעסוקה שאפיינו ערים אלה בשנותיהן הראשונות אמנם נפתרו, אך הפער החברתי-כלכלי בין המרכז לפריפריה נותר ואף הלך וגדל עם השנים, במונחים של הגירה ואי שוויון בהכנסות (אלפנדרי וספר, 1992; אלמלך ולוין-אפשטיין, 1998; ברוידא ונבון, 2006; גירבי ולוי, 2000; קמחי וספיר-תדהר, 2012). על פי מדדים אורבניים שונים, נמצא כי עיירות הפיתוח סבלו מתת פיתוח בבחינה של מדדים שונים: מבנה התעסוקה התבסס מעיקרו על תעשיות מסורתיות כגון טקסטיל, מחצבים ומזון, עם נוכחות אפסית כמעט של תעשיות מתוחכמות; שיעור האבטלה הגבוה, ורמת השירותים הציבוריים נמוכה יחסית למרכז הארץ. גם הדימוי של הערים בקרב אליטות התקשורת היה ועודנו שלילי (אברהם, 2000; אלון ועמית-כהן, 2011). כל אלו הובילו לכך שעל אף האטרקטיביות של מקומות אלו במונחים של רמות נמוכות יחסית של נכסי מגורים, צעירים ומשכילים נוטים לנטוש את הפריפריה.

על רקע נתונים אלו עולה השאלה: מה עשה השלטון המרכזי בישראל בכדי לשנות את מצבן ותדמיתן של ערים אלו?

יזמות מדינתיות

האינדיקטורים החברתיים-כלכליים שהעידו על מגמה כללית של שוליות, מצוקה ועל שיעורי אבטלה גבוהים, הביאו את קברניטי המדינה והממסד הישראלי לנקוט בתכניות פיתוח ואסטרטגיות פיתוח שונות, על מנת לנסות לשנות את המגמה. היעד המרכזי של תכניות אלו היה מתן שוויון הזדמנויות וצמצום הפערים החברתיים והכלכליים בין המרכז לפריפריה. בשנת 1959 חוקקה כנסת ישראל את החוק לעידוד השקעות הון, שמטרתו היו, בין השאר, לעודד את פיזור האוכלוסייה על פני כל שטח המדינה וליצור מקורות עבודה חדשים בנגב ובגליל. החוק עודד השקעות במפעלים, במבני תעשייה, במלונות ובמפעלי תיירות בעיירות פיתוח, באמצעות מסלולי סיוע ותמריצים כגון מענקים ליזמים והטבות מס (בן-נאים, 2007). כך, למשל, במסגרת ההטבות שנובעות מחוק זה, הקימה חברת "אינטל" העולמית את מפעלה לייצור מעבדי מחשב בעיר קריית גת (קרקובר ושחר, 2005).

מהלך משמעותי נוסף אותו יזמה הממשלה, הוא פרויקט 'שיקום שכונות', שהגתה ויזמה ממשלת הליכוד בשלהי שנות השבעים של המאה העשרים. הפרויקט הופעל בשכונות מצוקה, בשכונות החלשות בערי המרכז, ובערי הפריפריה ברחבי הארץ. על פי מחקרים שבדקו את השפעות הפרויקט הלכה למעשה (כרמון, 1988; שמשוני, 2002). הפרויקט נחל הצלחה חלקית: הוא תרם תרומה ניכרת להשגת מטרתו, בכך שהעביר משאבים לאוכלוסיית היעד שלו ושפרו השירותים בשכונות; רוב השכונות שנכללו בפרויקט השיגו יציבות מבחינת גודל אוכלוסייתן, ואף הוכיחו את כוחן במשיכת אוכלוסייה חדשה של צעירים ומשכילים אליהן. צוותי היגוי הקצו יותר ממחצית התקציב החברתי לתחום החינוך. בפועל, חל גידול בשיעור הזכאים לתעודת בגרות. עם זאת, הפרויקט גם רשם כמה אכזבות. ברוב המקרים הוא לא הצליח לגרום למוביליות חברתית של יחידים ולא שיפר באופן ממשי את הסטטוס החברתי של התושבים ושל שכונותיהם (כרמון, 1988). כמו כן, חלק ממנהיגי השכונות נטו לפעול יותר מול הממסד ופחות בארגון הקהילה (שמשוני, 2002).

אפיק השפעה נוסף ומשמעותי דרכו ניסתה המדינה להשפיע על המוביליות של הפריפריה היה בתחום ההשקעות בתשתיות, ובפרט תחום ההשכלה הגבוהה. כך הוקמה בשנת 1970 אוניברסיטת בן גוריון בנגב. ממשלת ישראל, שהכריזה על הקמת האוניברסיטה, קבעה כי: "האוניברסיטה שתוקם תהווה זרוע לפיתוח ולצמיחה של הפריפריה הנגב" (Lazin & Gradus, 1988). מאז שלהי שנות התשעים של המאה העשרים התרכזו מאמצי הפיתוח של השלטון המרכזי

בתחום תשתיות התחבורה. נסלל כביש חוצה ישראל והוכפלה מסילת הרכבת מתל אביב לבאר שבע (דהן, 2011). כאמור, על אף השקעות הללו נותרו עיירות הפיתוח בתת פיתוח יחסי, ויכולתן למשוך אליהן אוכלוסיות מבוססות הייתה מוגבלת.

על רקע הפער האמור והיחס ההפוך בין השקעה ותוצאה, מן הראוי לשאול: מה עומד מאחורי מציאות זו? כלומר, כיצד יתכן שהמדינה משקיעה רבות באזורי השוליים, ובפועל השוליים נותרים בתת פיתוח ובפיגור יחסי? הדיון שלהלן יעמיק בעניין זה ובו אציג גישות שונות המבקשות להשיב על השאלה: מה יוצר פערים בין מרכז ושוליים?

1.2 תופעת השוליות הגאוגרפית בישראל

שאלת ההצלחה או הכישלון, ויותר מכך שאלת אופן המדידה של הצלחה וכישלון, תלויה בנקודת מבטו של המסתכל ובמשנתו התיאורטית. בעניין זה יש להבחין בין שלוש גישות תיאורטיות: הגישה הפונקציונליסטית, הגישה הביקורתית והגישה התרבותית-פרשנית.

חלק ניכר מהשיח הציבורי בישראל אודות ערי הפיתוח כורך את שאלת אופי הפיתוח העירוני יחד עם ההבחנה המפורסמת בין מרכז לפריפריה כמסגרת מקובלת לניתוח תופעות חברתיות, ובפרט של אי שוויון מרחבי. על פי שילס (Shils, 1961), לכל חברה יש 'מרכז'. המרכז מזוהה עם "מערכת ערכי הליבה של החברה". חברות בחברה מסוימת אינה מסתכמת רק במיקום, וגבולות טריטוריאליים, אלא גם ביחסיה כלפי "האזור המרכזי" המייצג מכלול של ערכים, אמונות וסמלים שלהם כפופים יחידים ותת קהילות בקבוצה הרחבה. ככל שהחברים בחברה נעים החוצה מהמרכז אל השוליים, כך נחלש הקשר אל מערכת הערכים המרכזית ונחלשת ההסכמה לגבי סמכותה של מערכת המוסדות המרכזית (Shils, 1961). למעשה, ההיגיון האוניברסאלי עליו מדבר שילס – מרכז לעומת פריפריה – איננו מנוטרל מהיבטים סוציולוגיים ותרבותיים. אייזנשטדט (1972) מניח את העיקרון מרכז-פריפריה על בסיס תרבותי וטוען שהמתח והפער הסוציולוגי והתרבותי, בין אוכלוסיית עיירות הפיתוח למרכז הארץ ולאלטיה, שבשעתו זוהתה עם הקיבוצים, נובע, בראש ובראשונה, מהעובדה שציבור העולים שאכלס עיירות אלו הגיע מתרבויות "מסורתיות", בוודאי בהשוואה לעולים שהגיעו ממזרח ומרכז אירופה. לעומתם, העולים מארצות המזרח לא הגיעו ארצה טעונים במוטיבציה מהפכנית-אידיאולוגית - סוציאליסטית. יתר על כן, במחקריו, שבהם בחן את שורשי הניכור והריחוק החברתי והתרבותי בין יוצאי עדות המזרח לזרם המרכזי של החברה הישראלית, הוא מצא סתירה בין האידיאולוגיה

של החברה הקולטת ובין תפישות היסוד של העולים: המייסדים מהרקע המהפכני-סוציאליסטי שעמדותיהם התיישבו על ערכי הציונות המהפכנית, תבעו מהעולים לחולל שינוי מכריע באורחות חייהם. נקודה מרכזית נוספת המציינת הבדלים תרבותיים בין הממסד והאליטה לעולים נעוץ בעובדה שהראשונים תבעו השתלבות גם בשם שותפות חברתית ולא רק לאומית (אייזנשטדט, 1984). המגזרים המרכזיים של החברה הישראלית הקולטת ציפו מן העולים להשתתף במהפכה הציונית החלוצית, אך לא מצאו דרכים לקליטה, לחיים משותפים וליצירה משותפת איתם. מי שבמיוחד נכשל במשימה זו, על פי אייזנשטאט, הייתה התנועה הקיבוצית. העולים, מצדם, חשו שגם אם יתקדמו מבחינה חברתית וכלכלית, לא יהפכו לשותפים מלאים במסגרות החברתיות והפוליטיות הקיימות, אלא להיפך, ואמנם תחושת הקיפוח והניכור החריפה בקרב רבים שהתקדמו מבחינה חברתית-כלכלית. באופן כללי מאוד, ניתן לומר כי הניתוח של אייזנשטדט בעצמו הושתת על תפישה מודרניסטית (דהן, 2013): הוא הניח כי טבעי הדבר שעולים שהגיעו ממדינות לא מפותחות, קרי, חברות שבהן הקריטריונים להענקת מעמד חברתי הינם שיוכיים ולא הישגיים, אל סביבה מודרנית, יתקשו להתקדם בסולם החברתי-כלכלי.

כבר בשנות השבעים של המאה העשרים וביתר שאת בשנות התשעים הלכה וגברה הביקורת באקדמיה הישראלית כלפי הסברים מהסוג של אייזנשטאט, שנתפסו כ"ממסדיים" (חבר, שנהב ומוצפי-האלר, 2003; ינאי, ברקוביץ ודהאן-כלב 2005 יפתחאל וצפדיה, 1999; 2004; סבירסקי, 1980; רם, 1994); הסוציולוג אורי רם (1994) טען כי המערכת התיאורטית של אייזנשטאדט ואחרים נשענת על הגישה הפונקציונליסטית – הרואה את החברה באופן כולל, הרמוני, שניתן להסביר באמצעותו תופעות חברתיות פונקציונליות כממלאות תפקיד מסוים, או דיס-פונקציונליות כמשבשות את הסדר החברתי (בהתאם לתיאוריה של טלקוט פרסונס). לדעת רם, ההסבר הפונקציונליסטי מוגבל מכיוון שהוא מתעלם ממתחים חברתיים ומאינטרסים (רם, 1994). סבירסקי, שגישתו הביקורתית היא מרקסיסטית-מעמדית, טען בדומה לרם, כי נחיתותם של תושבי עיירות הפיתוח מבחינת השכלה ומעמד מקצועי אינה עניין "טבעי" ואף אינה נובעת מתרבותם של העולים. סבירסקי הסביר את השוליות האמורה כנובעת ממהלכי השלטון: ההגמוניה האשכנזית, ששלטה בישראל בעשורים הראשונים, ביקשה להנציח את מעמדה המבוסס באמצעות דחיקת העולים המזרחיים אל השוליים והסללתם (בעיקר באמצעות מערכת החינוך המקצועית), למעמד של חוטבי עצים ושואבי מים (סבירסקי, 1981).

גישה ביקורתית דומה ניתן למצוא אצל חבר ואחרים (חבר ואח', 2003). לגישתם, המושתתת על חשיבה ניאו-מרקסיסטית, המיקום המועדף של "האשכנזים" בחברה הישראלית

מזוהה עם העוצמה והפריבילגיה החברתית של המרכז, בעוד "המזרחים" מזוהים עם החולשה והפגיעות של הפריפריה (חבר, ואח', 2003, 22). גישה ביקורתית דומה ניתן למצוא אצל צפדיה ויפתחאל (2004, 1999) הטוענים כי את ההבניה של השוליות הישראלית ניתן להבין על רקע מציאות דומה הקיימת בקרב חברות מתיישבים-מהגרים-ילידים. בניתוחם, חברות מסוג זה מייחסות חשיבות לקליטת מהגרים נוספים ולהתיישבות באזורי ספר, וזאת מתוך אינטרס להרחיב את שטח הלאום. יחד עם זאת, קליטת ההגירה ויישובה באזורי פריפריה וספר מסייעת למייסדים לבצר את מעמדם הדומיננטי ולקבע את נחיתות "המהגרים", על ידי הרחקתם הפיסית מן המרכז ובאופן זה גם הרחקתם ממוצרים ומשאבים חברתיים וכלכליים. כך נוצר מנגנון של חלחול ההיגיון האתני-לאומי היוצר תהליך שבו מפנים המהגר את תפיסת העולם של הקבוצה הדומיננטית, ואת הסדר החברתי-פוליטי ההגמוני, ואילו המעמד ההגמוני של חברת המייסדים נתפס כטבעי ומובן מאליו (צפדיה ויפתחאל, 2004). לטענתם נגזרת ברורה בתחום המוביליות החשוב לענייננו: אופן קליטת העולים היה כזה שקיבע מסלולי מוביליות נפרדים: "המייסדים", שאותם הם מזוהים עם היהודים-אשכנזים, ביססו את מעמדם, ואילו "המהגרים", שאותם הם מזוהים עם יוצאי ארצות המזרח, קובעו למעמד נחות. לעומת אלו, "הילידים" (הערבים) נמצאים במעמד הנחות ביותר מאחר שהם הודרו מהשיח ומהפריבילגיות של הלאום היהודי הציוני (הם אינם מייסדים ואף לא מהגרים-יהודים).

במסגרת הגישות הביקורתיות ניתן להבחין בתת גישה המתייחסת לחלוקת העבודה התרבותית (כמזוהה אתנית) או בהגדרה אחרת: "שוק עבודה תרבותי מפולח". לפי גישה זו (פלד, 2001; Hechter, 1978; Verdery, 1979), אי השוויון בין קבוצות שונות, בישראל ובכלל נובע מהריכוז של קבוצות מסוימות בשלבים השונים של הסולם הריבוני. חלוקת העבודה, מבנה אי השוויון, נובע תפיסות בדבר הבדלים תרבותיים (המזוהים עם גזע). לא התרבות מייצרת נטייה תעסוקתית כי אם העיתוי והנסיבות של המפגש הקבוצות השונות עם מערכת התעסוקה. יואב פלד החוקר לפי גישה זו מסביר כיצד הנסיבות מעצבות מחדש את התרבות: הוא טוען כי "ככול שחלוקת העבודה התרבותית בולטת יותר, כן תגדל נטייתה של הסולידריות האתנית לגבור על סולידריות אחרים (פלד, 2001 עמוד 53). כך גם יחסי הגומלין עם קבוצות אחרות: דרגת הקשיחות של חלוקת העבודה התרבותית קובעת את המידה שבה יבואו חברי הקבוצה המוגדרת תרבותית במגע אלה עם אלה ולא עם אחרים בחברה, הסיבה השנייה על פי רוב שואבת חלוקת העבודה התרבותית לגיטימציה מאידיאולוגיה המייחסת עליונות תרבותית לקבוצה הדומיננטית בחברה. פלד (2001) מראה כי חלוקת העבודה התרבותית אכן קיימת הלכה למעשה בקרב

היהודים בישראל, ולמזרחיים יש ייצוג רב יותר מאשר לאשכנזים בעיסוקים נמוכי הכנסה ונמוכי הסטטוס.

הגישה 'הביקורתית', על שלל גווניה, זכתה אף היא לספוג חיצונית ביקורת, כפי שניתן להתרשם מפרסומים היוצאים מתוך הגישה התרבותית-פרשנית.

בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים היוצאים מגישה פרשנית תרבותית. באופן כללי, גישה זו איננה חדשה בעולם האקדמי המערבי (ראו: Harrison & Huntington, 2000). בהקשר המקומי, ניתן למצוא הדים לגישה זו במחקרים של בילו (2005), ליאון (2010) ודהן (2011; 2016). מחקרים אלו מתייצבים בעמדה ביקורתית, הן כנגד הגישה הפונקציונליסטית והן כנגד הגישות הביקורתיות. הם אינם מתעלמים מההיגיון 'הביקורתית' ואולם כנגדו הם מציבים גורם מסביר נוסף – הפרשנות או התרבות של הקהילה הספציפית. בתמצית, הם גורסים כי על מנת להבין את תהליכי ההבניה, ובפרט פוטנציאל המוביליות של קבוצות שונות, יש להטות את המחקר סביב השאלה: כיצד הקהילה הנחקרת מפרשת מהלכים חיצוניים, שינויים ונסיבות (מדינתיים או אזרחיים)?

לדעת חוקרים אלה, פרשנות זו נעוצה עמוק במסורות, אמונות, ערכים, תפישות ובזיכרון הקולקטיבי. בהתבסס על האנתרופולוג גירץ (1990), וכנגד העקרונות האוניברסליים המנחים את החוקרים הפונקציונליסטיים והביקורתיים, החוקרים מהגישה הפרשנית התרבותית מבקשים לאתר את מבנה המשמעות התקף ומוגבל באופן פרטיקולרי לקהילה. כך למשל, בילו (2005) מסביר כי ההבניה החברתית והדתית של הציבור בערי הפיתוח, נובע גם ובעיקר ממסורות מקובלות בקרב יוצאי צפון אפריקה. הוא מצא כי העובדה שהמסורת היהודית-מרוקאית מועדה לתופעת החלום תפקיד מכריע בהבניית המציאות הממשית, בשילוב הנורמה של הערצת קדושים, רבנים בעלי שם מחוללי נסים, הם שעומדים מאחורי יצירת מוסדות חברתיים מקובלים בעיירות פיתוח, כמו אתרי עלייה לרגל של קדושים, הילולות, ובכלל תרבות שמקנה לקדושים ואנשי דת תפקיד מכריע בעיצוב והשפעה על איכות החיים של התושבים. ליאון (2009) מראה כי התפשטות והערצה של מפלגת ש"ס בפריפריה המזרחית, איננה תוצאה של שינוי המשטר בישראל לכיוון ניאו-ליברלי, והעמקת הקיטוב המעמדי (כפי שהחוקרים הביקורתיים נוטים להסביר); תופעה זו נטועה עמוק במסורת של יוצאי צפון אפריקה (מקום של כבוד לתלמידי חכמים), ובעיקר ההיסטוריה הייחודית של פעילי ש"ס, שמעיקרם חותרים להשפיע על הציבור הפשוט בפריפריה.

דהן במחקרו על באר שבע (2011), מראה שאיכות החיים העירונית, ובעיקר הפוליטיקה המקומית, הושפעה מההיסטוריה המקומית. למשל, הציבור הצפון אפריקאי מהמעמד הבינוני - הנמוך, נוטה באופן ברור לתרבות פוליטית של חוסר אמון כלפי כל פעילי הציבור שיצאו מקרבו - חוסר אמון שהוביל למצב של אדישות פוליטית ומכאן נחיתות מעמדית. חוסר האמון הזה היה תולדה של ניסיון מצטבר, ופרשנות לניסיון זה, מצד התושבים כלפי שלוחיהם.

המחקר הנוכחי יוצא מתוך הגישה הפרשנית-תרבותית. במסגרת זו יודגש כי הבסיס התיאורטי של המחקר נושא אופי המשלב לתוכו את ההיגיון המבני הנזכר כגורם עצמאי, ועם זאת הוא בוחר להדגיש את הפרספקטיבה התרבותית. דהיינו, השאלה המרכזית שתרחף בעת כתיבת המחקר היא: כיצד מעוצבת ההבניה החברתית גם כפועל יוצא של המערכת התרבותית של הקהילה (הן של הוותיקים והן של חברי הגרעין). בהתאם אנסה לאתר ולהתחקות אחר המסורות, האמונות, הערכים והזיכרון הקולקטיבי, הן של הגרעינים התורניים (להלן גם 'המשפיעים') והן של תושבי עיירות הפיתוח (להלן גם 'המושפעים'). באמצעות בסיס תיאורטי זה נוכל להבין באופן טוב יותר על מקורות העיצוב והגורמים האחראיים לעיצוב של ההון האנושי וההון החברתי.

1.3 החברה האזרחית כגורם בפיתוח השוליים

לצד הדיון התיאורטי האמור, ישנו צורך בהתייחסות לשינויים מבניים שהתחוללו בפוליטיקה הישראלית, ולהם השפעה ברורה על מושא המחקר: מבין אלו השינוי הבולט ביותר והרלוונטי ניכר בעובדה שמאז הרבע האחרון של המאה העשרים נכנס לזירה הגיאוגרפית שחקן נוסף, המגזר האזרחי, אשר הינו בעל יכולת לא מבוטלת לחולל שינוי חיובי בפריפריה.

על פי חוקרים שונים, מאז שנות השמונים של המאה העשרים "ניכרת מגמת נסיגה של המדינה מתפקידיה המסורתיים בתחומים רבים" (נחמיאס, ארבל-גנץ ומידני 2010, 325-326). בהשפעת מגמות ניאו-ליברליות בצפון אמריקה ומערב אירופה, החברה הישראלית פועלת תחת השפעה מסיבית של כוחות השוק ושל ארגונים אזרחיים ללא כוונת רווח, הפועלים במרחב שבו המדינה בוחרת לא לפעול או נכשלת בפעולותיה. אלו ארגוני החברה האזרחית. על היקף הפעולה של המגזר השלישי השפיעו גורמים ערכיים ותרבות פוליטית דמוקרטית מפותחת, שעודדה השתתפות. באופן כללי, התאגדויות אזרחיות מהוות מנגנון מרכזי בתרומתו לאפקטיביות וליציבות של חברה דמוקרטית: מחברה המונעת על ידי אינטרס עצמי לחברה השתתפותית, המאזנת את השלטון. חוקרים מובילים כאלמונד וורבה הדגישו את הנטייה יוצאת הדופן

האמריקאית להשתתף בקבוצות התנדבותיות וטענו שחברי קבוצות כאלה מפגינים יותר מאחרים תחכום פוליטי, אמון חברתי וכשירות אזרחית, ומפתחים מיומנויות של שיתוף פעולה ואחריות כלפי הקולקטיב (Almond & Verba, 1963).

פטנאם, שחקר את הקהילה האזרחית באיטליה והשווה בינה לבין ארצות-הברית, טען, שמידת הקהילתיות האזרחית משפיעה על רמת הביצוע של מוסדות המדינה (Putnam, 1993, 3). סקוצ'פול, גאנץ ומונסון (Skocpol, Ganz & Munson, 2000) הצביעו על קשר בין ההתאגדויות ההתנדבותיות האמריקאיות לבין התפתחות מדינת הלאום האמריקאית ועיצוב מוסדותיה. החוקרים דיווחו על ארגונים גדולים ומרובי חברים וסניפים, לצד קבוצות מקומיות שנוצרו בארה"ב כבר במאה ה-17, שהתפתחו במקביל להתפתחות הפדרציה והממשל הייצוגי שלה.

החדירה ההדרגתית של גופים אזרחיים לפעילות ציבורית, נכרכת יחד עם מושגי מפתח הקשורים לשינויים המבניים האמורים, וכן לשינויים בכלכלה ובתרבות המערבית של העידן הפוסט-תעשייתי. בין אלו בולטים המושגים אליטה משרתת, מעמד יצירתי; מעמד יצירתי משרת; הון אנושי והון חברתי. מאז שנות התשעים של המאה העשרים נמצאו מחקרים סוציולוגיים רבים שנשענו על מושגים אלו כמסגרות לחשיבה.

רעיון ה"אליטה המשרתת" מייצג השקפה חברתית שבה קבוצה מובילה מבקשת לשרת אוכלוסיות רחבות. חלק מן החוקרים רואים באליטה את הקבוצה המשפיעה בחברה ואשר לרשותה עומדים מרב המשאבים (Lasswell, 1936). חוקרים אחרים מתייחסים לאליטות שלטוניות הנקראות גם "אליטות כוח", חברי אליטות אלו תופסים את העמדות הבכירות ומקבלים את עיקר ההחלטות בחברה (Rustow, 1966). לעומת הגדרות אלו סוזן קלר (Keller, 1963) בוחנת את הנושא מהצד הערכי ומזהה את האליטה עם יישום של אחריות מוסרית וערכית ותחושת שליחות חברתית. בחברה הישראלית של תקופת היישוב תפש מושג זה מקום נכבד לתיאור היוזמות של ארגונים וולנטריים. דומברובסקי (2010) מתארת את הגרעין התורני (בהרחבה להלן) "כאנשי מעלה" וכ"אליטה משרתת" המונעת מתחושת השליחות החברתית.

מאז שנות התשעים של המאה העשרים צומחת תת קבוצה של אליטה משרתת שחוקרים דנו במעלותיה – חברי המעמד היצירתי. חוקרים שבדקו שינויי עומק באיכות החיים של העיר האמריקנית, זיהו כי מאז שנות השמונים של המאה העשרים הולכת וגואה תופעת הצמיחה של המעמד היצירתי (Creative Class) והערים היצירתיות (Creative Cities). החוקר ריצ'רד פלורידה שחקר את העיר האמריקנית (Florida, 2002), הגדיר את הערים היצירתיות כערים

מבוססות, שחלק מרכזי באוכלוסייתן הוא בעל אוריינטציה ברורה לידע וליצירתיות, כגון: מדעים, טכנולוגיה, אדריכלות, עיצוב, מוסיקה, פיננסים, היי-טק ומדיניות ציבורית. פלורידה זיהה את תופעת העלייה של המעמד היצירתי כחברה של צעירים משכילים המצטיינים בתכונות הבאות: אינדיבידואליזם, ליברטריאניזם, הדוניזם, אליטיזם וקוסמופוליטניזם.

על רקע הפיתוח המושגי האמור, הופיע רעיון חדש של החוקרים ביליג ולייבוניץ (Billig & Lebovitz, 2014): מעמד יצירתי משרת. הם מייחסים תואר זה לקבוצות שונות החולקות תכונות דומות לחברי המעמד היצירתי כפי שתואר על ידי Florida (2002) בפרט: יצירתיות גבוהה, אמונה ביחיד, ויכולת ליצור הון אנושי ושינוי חיובי בקהילה. לצד אלו, אותם חוקרים ציינו תכונה נוספת המייחדת את הקבוצה: נטייה ופעולה למען צדק חברתי לטובת קידום קהילות חלשות (תכונה המוכרת במחקר האמריקני כ"פרוגרסיביזם"). את המעמד היצירתי המשרת - שאותו הם מזהים עם קבוצות המתגוררות בכפרי סטודנטים בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל, הם מגדירים כקהילה של צעירים משכילים המבקשים לקדם עקרונות של צדק חברתי, החולקים תחושה של מחויבות אידאולוגית ואשר מקדישים את עצמם מבחינה רגשית לטובת קהילות חלשות בפריפריה (Billig & Lebovitz, 2014).

גרסה דומה של מעין מעמד יצירתי" מצג שולר (Schuller, 2009), שחקר את פעילותם של ארגוני סיוע לא ממשלתיים בהאיטי (NGOs). הוא מאפיין ארגונים אלו מסגרות טרנס-לאומיות, בהם פעילים חברים ממעמד הביניים מונעים מאידאולוגיה ומתפקדים כגורם מווסת בין האליטות המקומיות לשכבות החלשות. הוא מכנה את הפעילים הללו "אליטות למחצה" (semielites) ומשווה אותם למעמד היצירתי של פלורידה, כמעמד המשנה את פניהן של ערים. מעניין לציין כי לא תמיד זוכים הארגונים הללו לאמון מצד המקומיים. שולר מציין כי המימון ואופן קבלת ההחלטות בארגונים אלו הם זרים לרוב למקומות אליהם הם מגיעים, אך עם זאת, הם נשענים על לגיטימציה הנובעת מהיותם "קרובים לאנשים" ולכן הם נתפסים כ"מקומיים" (Schuller, 2009). מחקר נוסף שעסק בתהליכי "החייאה" של ערים קטנות פוסט-תעשייתיות בסקרנטון, צפון מזרח פנסילבניה, ארה"ב, עולה כי השחקנים העיקריים בתהליך-בעלי עסקים, גורמים בעירייה, ארגונים ללא מטרות רווח ומנהיגים תרבותיים מושפעים מרעיונותיו של ריצ'רד פלורידה לגבי המעמד היצירתי בכך שלדעתם קידום תרבות ואמנות בעיר ויצירת מרכזי צריכה עירוניים הם חיוניים להתחדשות העירונית. יחד עם זאת, שחקנים אלו הינם בעלי מוטיבציה למגורים ולפעילות בעיר עקב היותה מאופיינת ברמה גבוהה של הון חברתי, במיוחד בהקשר של

קשרים חברתיים חזקים (ברמה המשפחתית, הקהילתית והמוסדית) המאפשרים את קיומן של היוזמות היצירתיות (Rich, 2013).

לאור הסקירה שנאמרה לעיל נראה כי זיקתם של הגרעינים לחברה האזרחית היא משמעותית יותר במימד החברתי שלהם. בפעולתם למען אוכלוסיות חלשות בערי הפיתוח נכנסים הגרעינים התורניים לקטגוריה של ארגוני המגזר השלישי, החברה האזרחית אשר התפתחו כתגובה למצוקות חברתיות (גדרון, 2007).

אליטה משרתת, חברי המעמד היצירתי בכלל, והמעמד היצירתי המשרת בפרט, מתאפיין בשתי תכונות מרכזיות: רמה גבוהה של הון אנושי ורמה גבוהה של הון חברתי – מושגי מפתח בכל דיון המבקש לנתח פיתוח קהילתי. נבחר מושגי מפתח אלו.

הון אנושי

המונח הון אנושי (Human Capital) נטבע על ידי Becker (1975), והוא מתייחס למכלול הגורמים שעוזרים ליחיד לרכוש כישורים שבתורם יגדילו את סיכוייו בשוק העבודה. Becker הגדיר את ההון האנושי כ"סך הידע, ההשכלה, המידע, הרעיונות, הכישורים והבריאות של היחיד" (2002, p.1). הון אנושי פירושו מאפייני הקבוצה והיחיד בתחומים: השכלה, מיומנויות, מוטיבציה וניסיון תעסוקתי שאותם ניתן לתרגם ליכולות בשוק העבודה (פוסטן-אייזיק, 2011). ההון האנושי מתקשר גם לתיאוריות של ריבוד וניעות חברתית, כאשר לפי Kerbo (2006), הריבוד החברתי הינו "דירוג של יחידים או של קבוצות בתוך החברה" (p.1). דירוג זה משתקף בחלוקת הטובין, השירותים והיוקרה בחברה. הריבוד נובע לא רק מהבדלים סוציאקונומיים, אלא גם מהכישורים התעסוקתיים הנרכשים והמסייעים להשגת סטטוס חברתי. בנוסף, רכישת השכלה וכישורים הנתפסים כחשובים בשוק העבודה נמצאו בעלי השפעה מכרעת ברכישת סטטוס חברתי, ומכאן השפעתם גם על יכולת ניעות חברתית, וזאת לפי ובר (Kerbo, 2006).

תיאוריית ההון האנושי משמשת כ"אשכול" שבו שלושה סוגים שונים של הון אנושי, המהווים מרכיב מרכזי בהשגת תעסוקה והכנסה. סוגים אלו הינם: 1. הון אנושי בדגש על ארגון - מתמקד בכישורים והיכולת של פרט בהתאם לארגון הספציפי או כישורים שייחודים לפעולות הקשורות לתעסוקה של הפרט (לדוגמא, תכנות בשפת מחשב שרק חברה אחת משתמשת בה); 2. הון אנושי תעשייתי - מתייחס לכישורי הפרט המתקשרים ליכולות לפנות למקצוע או תעסוקה

ספציפיים ושלרוב מאפשרים מעבר בין חברות שונות; 3. הון אנושי כללי - מתייחס ליכולת היחיד ללמוד ולרכוש כישורים במגוון תחומים ולהעביר כישורים אלה הלאה (Bar Nir, 2012). בשל כך משמשת תיאוריה זו להסבר מגוון רב של נושאים, כמו למשל, הסבר של גובה ההכנסות והמשכורת של הפרט (Li, Li, Fleisher & Tang, 2014), של ההשמות בעבודה ושל ביצועי קבוצות וחברות (Bar Nir, 2012).

ההון האנושי מהווה גורם מרכזי בהתפתחות הכלכלית ומשמש כיום את מרבית הכלכלנים ואת מקבלי ההחלטות המנסים להעריך מהו שווי יכולותיו של היחיד. ההון האנושי משפיע על שוק העבודה, בגלל שצבירתו מחזקת את היחיד ומעלה את סיכויו להתקבל למשרות רצויות. צבירת הון אנושי ברמה החברה נתפסת כמוסיפה לה ערך עסקי, וברמה המקרו-כלכלית - כתורמת לצמיחה (Acemoglu & Autor, 2012). חוקרים שהתייחסו לגורם ההון האנושי טוענים כי ניתן לתרגם איכויות השכלה, מוטיבציה, כישורים וכדומה למונחים כלכליים מדידים, כגון: תפוקה, יעילות מחקר ופיתוח, שיווק ומכירות (Mellander & Florida, 2012; Porter, 2000; Grondona, 2000). טענת היסוד העומדת מאחורי פיתוח המושג "הון אנושי" היא שבעידן העיר הפוסט-תעשייתית, והעיר היצריתית בפרט, הון אנושי הוא 'שם המשחק'. רמה גבוהה של תפוקה, הכנסה ורווחים, היא פועל יוצא של הערך המוסף של ההון האנושי – ידע, חדשנות, תחכום, מחקר, פיתוח, עיצוב ואסטרטגיה. תעשיית ההיי-טק היא הדוגמה הבולטת לכך.

תיאוריות ניהול בנות זמננו הרחיבו את תיאוריית ההון האנושי מרמת היחיד לרמת הקולקטיב, המחלקה והארגון, והציעו מודל רב-שכבתי של משאבי הון אנושי. הידע, המיומנויות, היכולות ותכונות אישיות של העובדים בארגון יכולים להפוך ליתרון תחרותי כאשר שילוב הכישורים והיכולות של היחידים הוא מורכב ומותאם אסטרטגית וספציפית לצרכי החברה (Ployhart, Nyberg, Reilly & Maltarich, 2014). הון אנושי מצטבר והמפגש בין כישורים ומיומנויות אנושיים ברמה גבוהה עם טכנולוגיות מתקדמות תורמים לצמיחה כלכלית ברמת החברה והמדינה (Acemoglu & Autor, 2012).

הון אנושי משפיע על ריבוד ומוביליות חברתית בתוך מדינה ובין מדינות. יחידים בעלי הון אנושי רב מאזורים בעלי פוטנציאל כלכלי נמוך מהגרים למדינות מפותחות על מנת למצות את האפשרויות הזמינות מכישוריהם ויכולותיהם (Ndulu, 2004). עם זאת, הון אנושי אינו גורם

כלכלי ניטרלי המנותק מהרקע התרבותי. פורטר (Porter, 2000) וגרונדונה (Grondona, 2000) מסבירים הבדלים ברמות פיתוח ומוביליות מעמדית בין מדינות בעולם השלישי, לבין המדינות המפותחות, כנובעים בעיקר מפערים ברמת ההון האנושי. אולם, פערים אלה נובעים במידה רבה מהבדלים במסורת ובתרבות הפוליטית. כך, למשל, רמת הפיתוח והכלכלה של החברה הדרום אמריקנית היא נמוכה בין השאר בגלל נטייתם "להאשים את האחר" (Grondona, 2000).

תיאוריית ההון האנושי במדינות מערביות ניאו-ליברליות רבות חלחה למדיניות ולפרקטיקה בתחום החינוך. המודרנית הניאו-ליברלית, השואפת לצמיחה כלכלית, משקיעה משאבים רבים בחינוך הדור הצעיר כדי להגדיל את ההון האנושי הכולל שלה. ההחזר על ההשקעה בחינוך הוא מושג מדיד: אפשר לחשב את היחס באחוזים בין התשואה המופקת מכל אדם לבין סך כל ההשקעה בחינוכו ובהשכלתו. תלמידים נתפסים כ"פוטנציאל להון אנושי", ותוכניות הלימודים מעוצבות כדי שבוגרי מערכות החינוך יהיו בעתיד עובדים מיומנים ומשכילים. הורים משקיעים בהשכלת ילדיהם כדי להגדיל את ההון האנושי שלהם, ובתי הספר נמדדים על פי מדדים אחידים שמטרתם כלכלית (Patrinos, 2000). על פי גישות כלכליות אלה, תפקיד החינוך בבתי הספר הוא לתרום לפיתוח ההון האנושי ברמה המקומית, המדינתית והבינלאומית, וההוראה האידיאלית נתפסת במונחי תפוקה וסחר חליפין (Peers, 2015). השכלה, הכשרה ורכישת מיומנויות המתאימות לשוק העבודה הן המפתח להשתתפות בכלכלה הגלובלית, והערכים החינוכיים החדשים הם "מצוינות", "חדשנות", "מחקר ופיתוח", "קידמה טכנולוגית" ו"תחרותיות", ולכאורה ערכים תרבותיים, אנושיים ולאומיים איבדו מהחשיבות החינוכית שהיתה להם בעבר (Fitzsimons, 2015).

תיאוריית ההון האנושי חדרה לשיח הציבורי היום-יומי והטביעה את חותמה בתחומי החינוך והסוציולוגיה, הכלכלה, הניהול והארגון, המדיניות הציבורית והתקשורת. אולם, מן הימים הראשונים קמו לתיאוריה גם מבקרים ומתנגדים חריפים (Peers, 2015). הנחת היסוד של התיאוריה היא שההתנהגות האנושית מונעת תמיד על ידי השאיפה למקסום אינטרס עצמי באופן רציונלי, אך מבקרי הגישה הרציונלית טוענים שאנשים מתנהגים גם באופן לא רציונלי, ושואפים לקדם מטרות אחרות ולא רק תועלת אישית. תיאוריית ההון האנושי אינה יכולה להבין פעילות אנושית אלא במונחים של תועלת כלכלית, והיא מתעלמת מכך שהון הוא כוח חברתי בלתי תלוי, שצבירתו היא תוצאה של יחסים חברתיים ומעמדיים (Fitzsimons, 2015). מבקרים אחרים

טענו שתפיסת ההון האנושי בחינוך עשויה אמנם להשתלם ברמה האישית למי שרוכש השכלה ומיומנויות, אך ברמת החברה והמדינה, במיוחד במדינות מתפתחות, עלול להיות לה מחיר חברתי ותרבותי כבד ואפילו שלילי. הביקורת החריפה ביותר היא מוסרית. בעבר העובד נתפס כאדם המוכר את כוח העבודה שלו הנמדד בזמן, בתמורה לשכר הנקבע ע"י כוחות השוק. תיאוריית ההון האנושי גרמה לכך שהאדם עצמו נתפס כישות כלכלית, ושאינן תחומים בחיים האנושיים שאינם כלכליים: כל ממדי ההתנהגות האנושית פועלים במסגרת כוחות שוק. אם האדם עצמו הוא "אדם כלכלי" השואף תמיד לתועלתו האישית, הרי שהוא אינו אדם מוסרי (Tan, 2014).

הון חברתי

המושג הון החברתי (Social Capital) הוגדר בצורה רחבה על ידי כמה וכמה חוקרים שהבולטים ביניהם קולמן, בורדייה ופטנאם (Adler & Kwon, 2002; Portes, 2000). כללית, משמעות המושג היא תרגום תכונותיו של הארגון החברתי – אמון, לכידות חברתית, מעורבות אזרחית, רישות חברתי – לערכים בעלי משמעות כלכלית וליתרונות בשוק התעסוקה (Putnam, 2000; Fukuyama, 2000, Dahan, 2017). הון חברתי נתפס כמעין דבק המאגד ביחד מקבצים חברתיים כגון רשתות וקשרים אישיים, קהילות, דתות, ואפילו מדינות. ההון החברתי הינו הערך המתקבל מהחברות בחברה או קהילה שעם החברות בה מקבל האדם נגישות למשאבים שאינם זמינים עבור אלה שאינם חברים (Huysman & Wulf, 2004). ביליג (2006) מציינת כי "בעוד שההון הכלכלי והאנושי הם נכס של היחיד, ההון החברתי הוא נכס של החברה שמדובר בה" (שם, עמ' 9).

מחקרים אודות הון חברתי נבדלים בהתמקדותם ברמת המיקרו (הפרט) או ברמת המקרו (הקהילה והחברה). ברמת הפרט, בורדייה הגדיר את המושג כנכסים תרבותיים וחברתיים שמספקים עבור השחקן גישה טובה יותר למשאבים (Schafer-McDaniel, 2004) והתייחס לאינטראקציה בין שלושת מקורות ההון: כלכלי, תרבותי, וחברתי (Dika & Singh, 2002). על פי Bourdieu קשרים עשויים להוות כעסקאות סמליות או חומריות. ההון החברתי מורכב מחובות חברתיים או קשרים הניתנים להמרה במקרים מסוימים להון כלכלי (Schafer-McDaniel, 2004).

בורדייה ראה את העולם החברתי כמרחב רב-ממדי בו פועלים יחידים וקבוצות שיש בידיהם כוח. השדה החברתי הוא שדה של יחסי כוח, והיחידים והקבוצות הפועלים בו מוגדרים על פי עמדותיהם היחסיות בשדה ועל פי ההון שלהם, ולא על פי תכונות או כישורים, ונאבקים על תגמולים סימבוליים ועל מקומם בשדה. הכוחות בשדה אוכפים את עצמם על השחקנים (בורדייה, 2011). בורדייה הבחין בין 3 צורות כוח – פיזי, כלכלי וסימבולי. "הכוח הסימבולי" מבטא את הקודים – או הייצוגים - המתקיימים במציאות החברתית, מושפעים ממנה ומשפיעים עליה. את היכולת להפיק תועלת מהקודים של המציאות החברתית בורדייה מגדיר כ"הון". השחקן בשדות החברתיים השונים יכול להשתמש בשלוש צורות של הון: כלכלי, תרבותי וחברתי, והבעלות על סוגי ההון משפיעה על סיכויי הרווח וההתקדמות שלו בשדות אלה (Bourdieu, 2011).

הון תרבותי מופיע בשתי צורות: הון סימבולי חיצוני, שמתבטא בבעלות על חפצי תרבות ואמנות שאפשר לסחור בהם, והון סימבולי ממוסד, שמשמעותו תעודות ותארים שהחברה מקנה להם חשיבות. הון סימבולי כרוך ביחסים עם ידע, הכרה ואי-הכרה של החברה, כמו למשל יוקרה, שם טוב ומוניטין (Bourdieu, 2011). הכוח הסימבולי נסתר מן העין ונתפס כחלק מהסדר הנכון והטבעי של העולם, ולכן השפעתו רבה כל-כך (Bourdieu, 1991).

בורדייה מגדיר הון חברתי כ"מכלול המשאבים הממשיים והפוטנציאליים הקשורים לבעלות על רשתות בנות קיימא, באמצעות יחסים ממוסדים במידה זו או אחרת של היכרות והכרה הדדית" (Bourdieu, 1985, p. 248, מצוטט אצל תלמוד ובראט, 2003). היקף ההון החברתי העומד לרשות האדם תלוי בגודלה של רשת הקשרים שיש ביכולתו לגייס ובהיקף ההון הכלכלי, התרבותי והסימבולי שיוכל להעמיד לרשותו באמצעות כל אדם שיש לו חיבור אתו (Bourdieu, 2011). אם כך, ניתן לפרק את ההון החברתי על פי בורדייה לשני גורמים: הקשר החברתי שמאפשר לאדם לתבוע משאבים הנמצאים בידי הקולקטיב, וכמות ואיכות משאבים אלו (Portes, 2000). פיתוח קשרים עם אחרים אינו מספיק, ועל השחקן להבין את צורת עבודתן של הרשתות ואת האופן שבו הפרט יכול לחזק קשרים במיומנות ולנצל אותם לאורך זמן, כדי לנצל משאבים באופן מיטבי (Schafer-McDaniel, 2004). ההון החברתי מאפשר לשחקנים להשיג גישה למשאבים כלכליים ומידע, להגדיל את ההון התרבותי שלהם באמצעות קשרים עם פרטים ומומחים, ההופכים לשותפים עם מוסדות המעניקים אישורים מוערכים. במילים אחרות, חברות הפרט בקבוצה מספקת עבור כל אחד מחבריה גיבוי להון שבעלות הקולקטיבית (Portes, 2000).

כל סוגי ההון עוברים בירושה ותורמים לשימור אי-השוויון המעמדי בחברה. מערכת החינוך ממלאת תפקיד חשוב בשעתוק ההבדל המעמדי, משום שהיא משמרת את יחסי הכוח בין המעמדות ואת ההגמוניה של השלטון. מכיוון שילדי הקבוצות המוחלשות אינם זוכים להון תרבותי המוענק בבית ההורים כמו ילדי הקבוצות החזקות, הם מפנימים אמונות שתורמות לנשירתם המוקדמת מן המרוץ ההישגי. בורדייה ניתח את מערכת החינוך הצרפתית והראה שילדי המשפחות החלשות עברו סינון והסללה כבר בשלבי החינוך הראשונים. הורים שהעניקו בבית לילדיהם הון תרבותי סייעו להצלחתם בלימודים ולהשתלבותם בבתי ספר טובים ובמוסדות להשכלה גבוהה. מערכת החינוך היא זו שהתייחסה להבדלי ההון התרבותי כאל פערי יכולת וכישורים, ובכך הנציחה את אי-השוויון התרבותי, המעמדי והחברתי. מכאן שבתי הספר ומוסדות ההשכלה הגבוהה גורמים לשעתוק המעמדות (רגב, 2011 ; Bourdieu, 2011).

בעקבות Bourdieu ובשנות השמונים Coleman בחר את ההון החברתי מנקודת מבטה של הקהילה - ברמת המקרו, והגדיר את ההון החברתי במונחים של יחסים ונורמות קבוצתיות: "קבוצות המפגינות רמה גבוהה של אימון מחזיקות בהון חברתי גדול יותר מפני שהן עשויות לעזור אחת לשנייה". קולמן הגדיר הון חברתי כ"סוג מובחר של נגישות למשאב חברתי, המקל את פעולותיו של השחקן, הן ברמה היחידנית והן ברמה הקבוצתית" (תרגום לעברית: תלמוד ובראט, 2003 ; Coleman, 1988). קולמן ראה הון חברתי כפונקציה של המבנה החברתי הסביבתי שעשוי להפוך ליתרון על ידי הפרט. הון חברתי הינו ההיבט המוערך של המבנה החברתי הזמין עבור השחקנים כמשאבים שאפשר להשתמש בהם כדי להשיג אינטרסים (Coleman, 1988). על פי קולמן, הון חברתי ניתן ליישום במסגרות סביבתיות שונות ועל פני אוכלוסיות שונות. בכל מסגרת, צריך להבין את הקשרים בסביבתם הדו-כיוונית. עליה בהון החברתי עשויה להביא לתוצאות מועילות כגון תקשורת טובה יותר והישגים אקדמאים משופרים (Schafer-McDaniel, 2004). קולמן הציע שהון חברתי הוא ערך מוחשי המתבטא בשלוש צורות: רמת אימון המעידה על החובות והציפיות; ערוצי מידע; נורמות ועונשים המקדמים את טובת הכלל על פני אינטרסים פרטיים. ההון החברתי טבוע במבנה הקשרים בין שחקנים ומופיע כמבנה יחסי וכמספק משאבים באמצעות קשרים עם פרט מסוים (Coleman, 1990).

קולמן ובורדייה הדגישו את האופי הבלתי מוחשי של הון חברתי ביחס לצורות אחרות של הון (הון כלכלי או אנושי), והדגישו שכדי להחזיק בהון חברתי על הפרט להיות בקשר עם אחרים,

שהם – ולא הוא עצמו - מהווים את המקור האמתי של יתרוננו. גם רוברט פטנאם (Putnam, 1993) הציע לראות בהון החברתי תכונה של הקהילה, או צורת הון של ערים ומדינות. פאטנאם הגדיר את המושג כ"תכונות של ארגונים חברתיים כגון רשתות, נורמות ואימון המקלים על פעילות ושותפות הדדית לתועלת הדדית". הוא שם את הדגש על האספקטים הנורמטיביים של האינטראקציה החברתית שמייצרת תועלת קולקטיבית (Putnam, 1995).

כלומר, השוני בהגדרות ההון החברתי נובע מהתמקדות המגדירים בתוכן, משאבים, או השפעות, ובעיקר מעצם ההתמקדות בקשרים שהשחקן מחזק עם שחקנים אחרים; מבנה היחסים בין השחקנים בתוך הקולקטיב; או שני סוגי קשרים אלו ביחד (Adler & Kwon, 2002). למרות ההבדלים בהגדרות קיימת הסכמה גבוהה בספרות המחקרית על כך שהון חברתי מסמל את יכולת השחקנים להשיג יתרונות באמצעות חברות ברשתות חברתיות או מבנים חברתיים אחרים (Portes, 2000).

פטנאם (Putnam, 2000) ציין שני טיפוסים של הון חברתי: מלכד (bonding social capital) ,הכולל בתוכו קשרים חברתיים חזקים וארגונים אפקטיביים בתוך הקהילה; לעומת הון חברתי מגשר (bridging social capital), המתייחס לקשרים חברתיים וארגוניים אפקטיביים בין קהילות וחברים הנמצאים במעמד כלכלי-חברתי שונה. ההון החברתי המלכד נפוץ ברשתות חברתיות צפופות המתאפיינות בהומוגניות של חברי הרשת, דוגמת משפחות, חברים קרובים, מובלעות של קבוצות מיעוט אתני ושל מהגרים, והוא עשוי להבטיח תמיכה חברתית אינטנסיבית בשעת משבר או מחלה, בנוסף לתמיכה הרגשית. בשל הדמיון החברתי בין החולקים אותו, הון חברתי מלכד עשוי במקביל לחזק את ההומוגניות החברתית ולהביא להדרה ממשאבים של אוכלוסיות שאינן חולקות אותם מאפיינים מלכדים. ההומוגניות החזקה ותחושת הגיבוש אף עשויים לעודד התבדלות ואנטגוניזם ביחס לקבוצות אחרות ובכך לתרום להיווצרות קונפליקטים בין קבוצות (Putnam, 2000). הון זה מתייחס לתכונות החברתיות ברמה האופקית: הוא מספק תמיכה פסיכולוגית ומשענת לחברים בקהילה בעת צרה. הון חברתי מגשר אופייני למערכת חברתית שבה מתקיימים קשרי גומלין בין קבוצות שונות ברמת המעמד הכלכלי. כאשר קבוצות אלו מתקשרות זו עם זו, הן למעשה מסייעות לחבריהן לגשר על פערים ולטפס במעלה סולם המוביליות. הון זה נמצא ברשתות מבוזרות המתאפיינות בהטרוגניות של חברי הרשת, ובשל השונות של החברים, המשאבים הזמינים לחברי הרשת הם מגוונים הרבה יותר ביחס לאלו שההון

החברתי המלכד מזמן. טווח המידע הוא רחב והפרט עשוי ללמוד על ההזדהויות שבלעדי אותם קשרים לא היה יודע אודותיהן.

חוקרי קהילות כמו פטנאם ואחרים התייחסו לשלוש רמות של הון חברתי: חיזוק, גישור וסינרגיה (Putnam, 2000; Warren, Thompson & Saegert, 2001). מחקרים רבים הצביעו על קשר ברור בין הון חברתי למוביליות (Putnam, 2000; Fukuyama, 2000; Easterly at el, 2002; Woolcock, 2002). וולקוק טען, שאדם עני ברמת ההון החברתי, כלומר אדם ללא קשרים חברתיים משמעותיים, הוא עני ברמת המשאבים החומריים (כסף, נכסים). פוקויאמה (Fukuyama, 2000) ופטנאם (Putnam, 2000) הראו כי חוסר אמון מהווה צורה של חוסר הון חברתי: הוא מגביל מוביליות ואת יכולת הממשל לקדם מדיניות. פטנאם התייחס להון החברתי בצורה בלעדית כנכס קהילתי שמסייע בהשגת חברה דמוקרטית. לחילופין, כאשר החברה הצטיינת ברמה גבוהה של יחסי אמון הרי הדבר הוא בחזקת "שמן על גלגלי המכונה החברתית" (Fukuyama, 2000: 98), כלומר זוהי חברה בעלת פוטנציאל גבוה ליעול הכלכלה והמוביליות הקבוצתית.

קשרים חברתיים הם מרכיב המפתח של ההון החברתי. רמה גבוהה של לכידות חברתית ושל מעורבות אזרחית הינם בעלי השפעה חיובית ביותר על הרווחה של הפרט והקהילה (Andrews, 2009): רמה גבוהה של מעורבות אזרחית היא כזו שתורמת לציבור להבין ולדעת את זכויותיו.

פטנאם (2000) טען כי קהילה שחבריה מצטיינים ברמה גבוהה של הון חברתי מגשר, תיהנה מפוטנציאל מוביליות גבוה בהשוואה לזולתה המצטיינת ברמה גבוהה של הון חברתי מלכד. במחקרו על אוכלוסיית באר שבע, דהן (2011) מציין כי האוכלוסייה המסורתית הוותיקה בעיר, שבאופן כללי מתאפיינת בחולשה מעמדית, בעיקר במונחים של השכלה, מתאפיינת ברמה גבוהה של הון חברתי מהטיפוס המלכד, ורמה נמוכה של הון חברתי מהטיפוס המגשר.

שימושים אלה במושג "הון חברתי" הפכו לשכיחים בשיח הציבורי, ורווחים בעיקר בהקשר התמיכה ברעיון אובדן הקהילתיות והירידה החברתית בארה"ב. ג'ניפר אושר (Oser, 2010) סיכמה סדרת מחקרים אמפיריים והשוואתיים בני זמננו, שבחנו את טענתו של פטנאם על היחלשות ההון החברתי בארה"ב, ובדקו היבטים שונים של מעורבות אזרחית והון חברתי. אושר הדגישה שקיימת הסכמה רחבה על כך שמניעים והתנהגות אישיים אינם מהווים הסבר מספק. לעומת זאת, מתן הזדמנויות להשתתפות על-ידי ארגונים אזרחיים יש תפקיד משמעותי: ארגונים

אזרחיים מסייעים לחברות חלשות במדינות מתפתחות, ולאוכלוסיות חלשות במדינות מערביות ומפותחות. סילבה, וואסקז-ג'ימנו ואגואלאס (Silva, Vasquez-Jime'nez & Arguelles 2013), בחנו פגישות של ארגונים התנדבותיים במחוז סונורה במכסיקו, והצביעו על בריתות שונות עם המגזר הפרטי והציבורי שנועדו לקדם יוזמות מקומיות. אושר וסקוצ'פול (Skocopol & Oser, 2004) תארו את ההתפתחות ההיסטורית של ארגוני האחוה האפרו-אמריקאים בארה"ב. הן ציינו כי באזורים האפרו-אמריקאים, שבהם היו יותר התאגדויות לנפש לשחורים מאשר ללבנים, ושנשים לקחו בהן תפקידים מרכזיים יותר מאשר בארגונים לבנים מקבילים, רמת הון חברתי הייתה גבוהה, ורבים מארגונים אלה לקחו חלק אקטיבי במאבקי על זכויות האזרח. אלמוג-בר ואייזנשטאט (Almog-Bar & Ajzenstadt 2010), בחנו את תופעת הארגונים האזרחיים המספקים שירותי רווחה, בריאות וחינוך לנשים בישראל.

מחקרה של ביליג (ביליג, 2006), בחן את ההשפעה של הון חברתי כתומך קהילה, ואת תרומתו להתמודדות עם מצבי משבר בקרב תושבי חבל עזה. היא מצאה כי הרמה הגבוהה של הון חברתי בקרב אנשי גוש קטיף, תרמה במידה רבה ליכולת העמידה של התושבים נגד איומים שונים. עם זאת, אופי ההתמודדות עם האיומים הושפע מהסביבה התרבותית שכל קבוצה השתייכה אליה. סביבה זו היא שקבעה את איכות ההשפעה לאורך זמן. ביליג (2006, 2016) אפיינה את ההון החברתי של מתיישבי עזה כאידאליסטי, ערכי ומלכד. הוא היווה גורם חשוב ביותר שעזר לרבים מהם, שנאלצו לעזוב את בתיהם, להתמודד עם מצבי המתח והמשברים השונים. בנוסף, הראתה כי אורח חיים הקהילתי והאמונה הדתית היו גורמים חשובים בחיזוק ההון החברתי. דהן (2011) הראה כי המשאבים המוזרמים לנגב על ידי המדינה נמצאו כחסרי ערך או מוגבלים, וזאת בשל האיכויות המשתנות של הון חברתי בקרב קהילות השונות בבאר-שבע. הדיפרנציאציה שעליה מדבר דהן הינה בעלת ערך חשוב: דהן טען כי אוכלוסיית ערי הפיתוח בדור האחרון נעשתה יותר ויותר הטרוגנית: על בסיס עדתי (אשכנזים-מזרחים), יוצאי חבר העמים וכו'), דתי (חילונים-דתיים), השכלה (משכילים ושאנים משכילים) ואף על בסיס אתנו-לאומי (יהודים-ערבים בערים מעורבות). ובהשלכה למקרה הנחקר, ניתן לומר באופן תיאורטי כי המפגש בין הגרעינים החדשים – לקהילות הוותיקות, עשוי להיות מושפע מהשונות הפנים-קבוצתית של הקהילה הוותיקה וכן להעצים את המורכבות הסוציולוגית והפוליטית מקומית.

ביקורת על ההון החברתי:

התיאוריות של בורדייה, קולמן ופטנאם התקבלו באופן נרחב בספרות האקדמית והפכו לפופולריות, והשימוש במושגים "הון תרבותי" ו"הון חברתי" חדר לשיח הציבורי היום-יומי. אולם, במקביל התפתחה גם ביקורת חריפה מפרספקטיבות שונות. חוקרים בגישת "אחרי בורדייה" (Bourdieu and beyond) תקפו את בורדייה מכמה צדדים. לטענת לאהיר (2008) סוציולוגים כבורדייה ואחרים החליפו את קנה המידה של הניתוח החברתי מרמת היחיד לרמת הקבוצות, התנועות והמוסדות בלי להיות מודעים מספיק למעבר מרמת ניתוח אחת לשנייה. בורדייה השתמש במונחים שאולים מהפסיכולוגיה ההתפתחותית כדי להצביע על תהליכי החברות של היחיד, אך לא הסתפק בניתוח ההתפתחות של הפרט, אלא ייבא את המושגים האלה לממד הניתוח החברתי הכולל, ודיבר על הון תרבותי והטמעת מבנים חברתיים. Burawoy (2012) טען שבורדייה התעלם מנפילת ברית המועצות. לפי בורדייה, תודעת הפועלים התעלמה מהכוח הסימבולי של המעמדות השולטים והפנימה את המבנה המעמדי-החברתי בלי להכיר בו ככזה. אולם, התיאוריה של בורדייה אינה מסבירה מדוע במדינות הגוש הקומוניסטי לשעבר נוצרה התנגדות להגמוניה השלטונית, ובמדינות מערביות מתקיימת הסכמה המפנימה את כוחן הסימבולי. Goldthorpe (2007) תקף את המושג "הון תרבותי" שבורדייה הסביר בעזרתו את אי-השוויון החברתי ואת שעתוק המעמדות. מכיוון שבורדייה לא הסתפק בחקירת הון תרבותי וחברתי במסגרת הסוציולוגיה של החינוך, אלא הרחיב את התיאוריה והפך אותה לתיאוריה חובקת-כל של שעתוק חברתי, הוא חשף את חולשותיה המבניות, ואת העובדה שמחקרים אמפיריים סתרו אותה.

Goldthorpe (2007) הציע הבחנה בין "הון תרבותי מבויית" ל"הון תרבותי פראי" בהבנת עבודתו של בורדייה. הבנת מושג ה"הון התרבותי" באופן מבויית (domesticated) מרחיקה את המושג מהביקורת החברתית והמעמדית ומתיאוריית השעתוק החברתי, ומאפשרת להסביר באמצעותו הבדלים מעמדיים והישגים חינוכיים. הבנת המושג באופן פראי – ברוחו האוטנטית של בורדייה - מחזירה את תיאוריית השעתוק החברתי ללב הדיון, ומאפשרת להפריך אותה באמצעות נתונים עדכניים על ניידות חברתית וטיפוס בסולם הכלכלי-חברתי והמעמדי כתוצאה מרכישת השכלה.

לטענת Born (2010), מושג ההון התרבותי אצל בורדייה משרת רעיונות חברתיים על קונפליקט בין מעמדות, אך אינו תורם להבנת היצירתיות התרבותית. הון תרבותי וסימבולי נצבר

למטרות תועלתניות וכדי למקסם תועלת כלכלית, אך נעדר לחלוטין דיון במסורות אסתטיות, ביוצר, ביצירה ובמטרות אמנותיות. בעייה זו קיימת לא רק באמנויות הפלסטיות אלא גם בסוציולוגיה של המוסיקה, ויש צורך לנוע מעבר לבורדייה כדי להבין את כוחה של המוסיקה בחיי היום-יום ולא רק בהקשר חברתי-מעמדי (Prior, 2011).

תפקידם של מוסדות התרבות והחינוך בתיאוריה של בורדייה הוא לסייע בשעתוק החברתי, ומבחינה זו אפשר לראות השקה בין רעיונות בורדריאניים ביקורתיים לתיאוריות בגישה המוסדית החדשה. נקודת מבט נאו-מוסדית לביקורת כלפי בורדייה הציגו DiMaggio & Mukhtar (2004), שחקרו באופן כמותני השתתפות ציבורית באמנויות בשנות ה-80 וה-90 של המאה העשרים ובתחילת המאה ה-21 בארה"ב. לפי בורדייה, צניחה בהשתתפות בפעילויות תרבותיות בתחומי המוסיקה והאמנויות הם ביטוי לירידה בהון התרבותי של קבוצות מוחלשות. אולם, החוקרים הראו שבניגוד לכך, שיעורי ההשתתפות בפעילות ממוסדת כביקורים במוזיאונים ונוכחות בקונצרטים של ג'ז, דווקא עלו. הירידה בהשתתפות בפעולות תרבות מסוימות לעומת עלייה בפעולות אחרות מעיד פחות על הון תרבותי ויותר על העלייה באפשרויות בידור ביתיות. עם זאת, יש לציין שיתכן שניתוח מסוג זה, המנסה להראות קשר אמפירי בין הון תרבותי, הון חברתי, השכלה ומעמד חברתי, חוטא לרוחו האמיתית של בורדייה (Goldthorpe, 2007).

הביקורת העיקרית כלפי מושג ההון החברתי של קולמן ופטנאם עסקה ברעיונות המאוחרים שלהם, לגבי התפוררות הקהילתיות בארצות הברית. המבקרים מנקודת מבט מוסדית חדשה היסטורית טענו שטענות אלה אינן נתמכות מספיק במחקרים היסטוריים ואמפיריים ומבטאות נוסטלגיה יותר מאשר מתבססות על נתונים מחקריים. לטענתם של Portes & Landolt (1996) זו טעות לראות הון חברתי קולקטיבי כסכום ההון החברתי של חברי קבוצה או ארגון. טעות נוספת היא להתעלם מרשתות חברתיות שאין בהן תועלת כלכלית ושחבריהן אינן מקדמים באמצעותן אינטרסים. כך, למשל, חברות נוער עברייניות מדגימות הון חברתי שלילי.

ביקורת נוספת כלפי השימוש במושג "הון חברתי" בסטים מחקריים אמפיריים היא שהגדרות המעורפלות, הנובעות מן התיאוריות השונות של בורדייה, קולמן ופטנאם, וחוסר ההסכמה לגבי הגדרה אחת, מקשה לבצע אופרציונליזציה של המושג ולמדוד אותו באופן אמפירי. נראה כי המחקרים העוסקים בהון חברתי בודקים דברים שונים, אינם משיגים תוקף ומהימנות ואינם ברי השוואה. בלי מחקרים אמפיריים מהימנים אי אפשר להתייחס להון חברתי כאל גורם

סיבתי ולאשש את רעיונותיהם של בורדייה, קולמן ופטנאם, למרות הפופולריות הרבה שלהם (Tzanakis, 2013).

ההקשר הלאומי: ארגוני חברה אזרחית הפועלים בפריפריה הגאוגרפית

כאמור, במרוצת העשורים האחרונים, בעיקר במפנה המאה העשרים ואחת, ניכר שינוי פוליטי כאשר המדינה החלה לאפשר לשחקנים שונים להיכנס אל המערכת, בין השאר הון והתארגנויות אזרחיות. גם בישראל חדל השלטון המרכזי מזה זמן רב להוות שחקן יחידי בפיתוח הפריפריה. בשנים האחרונות ניתן לזהות מגמה ברורה של כניסת מסגרות אזרחיות הפועלת לשינוי חברתי, הצומחת מן השטח ולא מן הפוליטיקה השלטונית (ישי, 2003; גדרון, 2007). מדובר בהתארגנות של עמותות שונות, שבשונה מהמערכת השלטונית, אינן אוחזות בהגה השלטון, אך פועלת באפיקים אחרים, כשתדלנים מול השלטון. ארגונים אלה פועלים ישירות בשטח ונתפסים כיצרנים של אמון והון חברתי. פעילות דרך ארגונים אלו מעלה את הסיכוי לשיפור מערכת היחסים של האזרח עם הממשל.

השינויים המבניים הנזכרים הינם בעלי השלכות מרחיקות לכת לדיון שלנו. שאלת ההתפשטות של ארגוני החברה האזרחית בחברה ובמרחב הישראליים מעלה לדיון את שאלת הסולידריות לעומת פירוק הסולידריות. כאן העניין שנוי במחלוקת.

מן הצד האחד, יש הטוענים שהסולידריות שמביאים עמם ארגוני החברה האזרחית איננה אלא טיפה בים לנוכח שינויי עומק – הפרטה וניאו-ליברליזציה. יעל ישי (2008), למשל, הציגה שאלות לגבי מצב החברה האזרחית בישראל בשנים האחרונות. היא טענה כי, לכאורה, ישנה פריחה של עמותות העוסקות בחלוקת מזון. ואולם, לנוכח תהליכי השינוי המבני לכיוון הניאו-ליברלי, פריחה זו הופכת חסרת ערך, וחמור מכך: תהליכי ההפרטה בישראל הביאו למסחור החברה האזרחית ולכך שארגוני מגזר שלישי אמצו תרבות כלכלית והפכו ליחידות ניהוליות שמתחרות בשוק רווי תחרות על משאבים נדירים (ישי, 2008).

מן הצד השני, יש הגורסים כי המסגרת האזרחית מהווה פלטפורמה טובה שעל בסיסה ניתן להגביר את הסולידריות, ולהצליח במקום שבו השלטון נכשל. כך, למשל, רייכנר (2010) ופרידמן בן-שלום (2012), שהתייחסו ספציפית, לגרעינים התורניים, טענו כי הגרעינים התורניים, כגופים אזרחיים, מתבססים בין השאר על מוטיבציות ורכיבים אידיאולוגיים וחברתיים, כלומר

הם טומנים בחובם השפעות חיוביות בתחום ההון האנושי וההון החברתי. יתרה מזו: לשלטון המרכזי והמקומי היסטוריה ארוכה בכל הנוגע לתכנון ופיתוח לטובת אוכלוסיות שוליים. כפי שצוין, התכנון והניסיונות לפיתוח השוליים מצד השלטון הלאומי בישראל סבל מכשלים ומכישלונות לא מעטים. העובדה שלתוך 'המגרש' נכנס השחקן האזרחי, עשויה לברר על אפשרות של שבירת 'מעגל הקסמים' האופייני לפריפריה. זאת מהטעם הבא: בעוד השלטון ביקש לחולל שינוי, בין היתר במטרה לבלום את ההגירה השלילית מעיירות הפיתוח, באמצעות הטבות ותמריצים וחומריים (ואפשר שבשל כך נכשל); הרי שבקרב הארגונים האזרחיים המנגנון הוא שונה. מנגנון זה כורך בתוכו אלמנטים חברתיים, תרבותיים ואידאולוגיים, הון אנושי, אמון וכדומה, ומשום כך הוא עשוי להניב יתרונות חשובים.

צורות חדשות של התיישבות אזרחית בפריפריה

בישראל ניתן למנות שלוש צורות של התיישבות אזרחית שפעלו ופועלות כיום מול האוכלוסיות החלשות בפריפריה: קיבוצים עירוניים, כפרי סטודנטים וגרעינים תורניים.

קיבוצים עירוניים

בשלהי שנות השבעים של המאה העשרים החלה להתפתח תופעת "הקיבוצים העירוניים" עם הקמת הקיבוץ העירוני הראשון "ראשית" ב-1979 בירושלים. בעיני מיכאלי (2007), תופעה זו מסמלת את תחייתן של הקבוצות השיתופיות. תופעה זו התפתחה על רקע שקיעתה הציבורית והפוליטית של התנועה הקיבוצית. על פי מיכאלי, הקיבוצים העירוניים מונעים על ידי תחושת שליחות הנעוצה ב"אידאולוגיה מתחדשת, סוציאליסטית, ברוח ערכי תנועת העבודה" (מיכאלי, שם). שאיפתם של הקיבוצים העירוניים היא לחולל שינוי בקרב האוכלוסייה החלשה: "לקיחת אחריות [...] השתלבות בקהילה המקומית והנמכת הגדר [...] בין רצון להשפיע ולתקן את הסביבה [...] לפתח יחסי קרבה ושכנות. . . . בשם הדבקות המשימתית" (מיכאלי, 2007, עמ' ה). אסטרטגיית הפעולה של הגרעינים הקיבוציים העירוניים הושתתה על "הקמת עמותות סיוע ופעולה, ארגוני מחאה ומאבק" (מיכאלי, 2007). דרור (2008, עמ' 13) מציין כי בשנת 2008 מנו הקבוצות השיתופיות מעל 2000 חברים המפוזרים ברחבי ישראל בארבעה קיבוצים עירוניים, בקומונות של תנועות הנוער החלוציות ובחמישה קיבוצים חינוכיים של תנועות נוער אלה.

הקבוצות השיתופיות ממשיכות את מפעל התנועה הקיבוצית ושומרות אתה על קשר, אך פועלות באופן עצמאי. אברהמי ומנור (2006) בחנו את תופעת הקיבוצים העירוניים והקומונות השיתופיות כקהילות - ייעוד שצמחו בעשורים האחרונים, שמטרתן תיקון חברתי ולא יישוב הארץ. הקיבוצים העירוניים החדשים בחרו להתיישב בערי פיתוח ובאורח חיים שיתופי מתוך אלטרואיזם ודחיית התרבות הצרכנית (אברהמי ומנור, 2008). בניתוחם, היחסים החברתיים בין חברי הקיבוצים העירוניים בראשית דרכם היו אינטימיים יותר, אך עם השנים הפכו כפופים למשפחה הגרעינית והתמודדו עם מתח בין אינטימיות להסדרה חברתית. לדעתם, יתכן שאורח החיים השיתופי, הבדלי התרבות וסגנון - החיים מקשים על הקיבוצים העירוניים להשתלב ולהשפיע בקהילות הסובבות, ואולי אף מעוררים זרות ועוינות. כיום ניתן למנות חמישה קיבוצים עירוניים הממוקמים בעיירות ובשכונות חלשות: קיבוץ "ראשית" בירושלים (נוסד ב-1979) התמקד בהפעלת מסגרות חינוכיות; קיבוץ "תמוז" בבית - שמש הוקם ב-1987 מתוך שאיפה ליצור תרבות יהודית חילונית ופיתח עבודה קהילתית עם אוכלוסיות חלשות; קיבוץ "מגוון" בשדרות הוקם אף הוא ב-1987, הקים את עמותת "גוונים" שמפעילה כ-40 תכניות חינוכיות לקהלי יעד מגוונים תוך שיתוף התושבים במקום ויצירת "חממה" לזימות חברתית; קיבוץ "בית ישראל" בירושלים נוסד ב-1992 וראה גם הוא בחינוך נערים העלולים להיפלט מהחברה יעד מרכזי (אברהמי ומנור, 2006). בנצרת עילית הוקם ב-2011 הקיבוץ העירוני "משעול", שהחל לפעול במסגרת של קומונות שיתופיות של בני קיבוצים ושל תנועת "הבונים - דרור" במגדל העמק עוד קודם לכן (דרור, 2008).

מחקרים שבחנו את תוצרי המפגש בין חברי הקיבוצים העירוניים לקהילות הוותיקות מזהים תמונה מורכבת: חברי הקיבוצים העירוניים העידו על קשיי ההשתלבות בקהילה המקומית ועל תהליך מורכב בדרך ליצירת שיתוף ושותפות. שמר (2008, עמ' 264-263) תיארה את הקמת עמותת "גוונים" ע"י קיבוץ "מגוון" בשדרות ואת אסטרטגיית "הפתיחות לסביבה ממקום אותנטי" שבה נקטה העמותה, כדי ליצור שותפויות בין -ארגוניות עם הקהילה המקומית מתוך השתייכות והתאמה שקטה למקום. חברי הקיבוץ התמודדו במשך זמן רב עם תחושת זרות ותפיסתם כמוזרים ולא -שייכים וכ"נטע זר" ע"י תושבי שדרות הוותיקים, ונאלצו להוכיח את שייכותם. בלוט וגלץ -דודי (2008) סיפרו על תהליך הקליטה של קיבוץ "בית -ישראל" בשכונת גילה בירושלים שהיה מרובה קשיים. פערים בין -תרבותיים וקיומה של "קהילה בתוך קהילה" גרמו למשברים ולסכסוכים, ורק דיאלוג פתוח וישיר בין הצדדים אפשר למידה ובניית תהליך התפתחות "משותפות תמימה לשותפות בוגרת".

החל מראשית שנות האלפיים צומחת בישראל קטגוריה התיישבותית וולונטרית חדשה המוכרת בשם: כפרי סטודנטים.⁵ היוזמה החלה בהקמת עמותת הסטודנטים "איילים", שהקימה כפרי סטודנטים באזורי הפריפריה כגון: דימונה, באר שבע ולוד, וזוכה לתמיכה של המדינה.⁶ הקמתן של כפרי סטודנטים היוותה ניסיון לרתום את היכולות של הסטודנטים, דהיינו רמה גבוהה של הון אנושי, באמצעות משיכת סטודנטים לאזורים חלשים. זאת באמצעות מתן הטבות חומריות לצד הנאה מפוטנציאל לחיי קהילה עשירים, מתוך תקווה כי חלק מן הסטודנטים ימשיכו להתגורר באותן ערים בתום לימודיהם. על פי ביליג ולייבוביץ', באמצעות אסטרטגיה זו הציפייה היא שהמתיישבים בכפרי הסטודנטים יהוו גרעין לפיתוח ההון האנושי והכלכלי באזור (Billig & Lebovitz, 2014). ניתוח מאפייני הסטודנטים הקשר לקהילה הביאו את ביליג ולייבוביץ' לאפיין את כפרי הסטודנטים כ"מעמד יצירתי משרתי". כלומר, כקבוצה בעלת רמה גבוהה של הון אנושי המבקשת להשפיע מעצמה לטובת החלשים. דניאל בן (2013) שחקר את השפעת השהות בפרויקט "איילים" על גיבוש תחושת שייכות וחיזוק התדמית של אזורי הפריפריה מצא כי ההזדהות של הסטודנטים הוותיקים עם המקום גבוהה במיוחד ובאה לידי ביטוי בסיפוק מהקהילה, ובהיקשרות גבוהה לשוב, לצד סיכוי גבוה להישארות בשוב, גם לאחר סיום הלימודים.

1.4 תופעת הגרעינים התורניים

במקביל לצורות ההתיישבות האמורות, וכחלק ממגמת התרחבות החברה האזרחית, החלו לפעול באותה פריפריה גאוגרפית של ישראל גם גרעינים תורניים (רייכנר, 2009; דומברובסקי, 2010). ראשיתה של תופעת הגרעינים התורניים, בשלהי שנות השבעים, פחות או יותר כאשר החלה להתפתח תופעת הקיבוצים העירוניים, והחלה לצבור תאוצה בראשית שנות התשעים של המאה העשרים ואילך (הוברמן, וגנברג וקצבורג, 1991).⁷

מענה לשאלה מדוע צמחו הגרעינים התורניים דווקא בשנים אלו, ניתן למצוא גם בתשתית הגלובלית שאפשרה את צמיחתו של מפעל התיישבותי זה. יש לייחס משקל גם לגורמים

⁵ כיום יש כ-750 עשר מאות וחמש עשר סטודנטים המאכלסים כעשרים מתחמי התיישבות ברחבי הנגב גליל ולוד. להרחבה ראו אתר: [איילים](#).

⁶ בכפר הסטודנטים שבעיר לוד למשל, כל סטודנט מחויב לתת 120 שעות בקהילה ובתמורה מקבל מגורים מסובסדים (כ-750 ש"ח לסטודנט בחודש) ומלגה של 5,000 ש"ח. במסגרת התרומה לקהילה, נכללים פרויקטים כגון: עזרה למבוגרים בקניות, הפנינג לילדים נטיעות בטו בשבת ועוד. ראו ענבל שפיגל, לוד ועוד, **סילבוס** (מגזין סטודנטים ארצי). עמ' 8-9 [2014].

⁷ למעשה, ניתן לראות ניצנים לתופעה כבר בשלהי שנות הששים כאשר הרב צפניה דרורי, מתלמידי ישיבת "מרכז הרב", עבר להתגורר בקריית שמונה כדי להקים בה גרעין של משפחות דתיות. כמו כן, בירוחם נצפה גל כזה כאשר בשלהי שנות השבעים החלו משפחות דתיות ממוצא אנגלו-סקסי להגר אל העיירה.

השייכים למישור הפוסט מטריאליסטי . רונלד אינגלהארט (1977) מתאר את החברה הפוסט מטריאליסטית כחברה המצליחה לספק את צורכיהם העיקריים של רוב חבריה בתחום הכלכלי. בחברה זו מתרבה מספרם של אנשים שבמקום לעסוק בעניינים של פרנסה וכלכלה, מציבים בראש סולם העדיפות שלהם אידיאלים של התפתחות רוחנית ומימוש עצמי ופעולה למען הקהילה והסביבה. מודל זה מתאים במידה רבה להתפתחותם של הגרעינים התורניים (דומברוסקי, 2010).

למישור הפוסט מטריאליסטי יש להוסיף גם את תופעת חיפוש הקהילתיות על רקע תחושת הניכור בעולם המודרני (דומברוסקי, 2010). קרל מרקס השתמש במושג זה כדי לציין את תסכולו של האדם העובד בחברה התעשייתית הקפיטליסטית ומהווה חלק מפס יצור תעשייתי. הקהילתיות, במובן של התחברות מודעת למען מטרה משותפת היא סוג של תשובה לתחושת ניכור זו, והיא נותנת לפרט תוספת עוצמה ושחרור מבדידות ומתיסכול. נראה כי הגיבוש, התמיכה, והעזרה ההדדית מפותחים ביותר בקרב הגרעינים התורניים בהון חברתי המלכד שלהם, ומשמשים מקור משיכה למשפחות רבות. נראה כי קיומם מעיד על כך שהם בין השאר תוצר של תהליכים העוברים על החברה העולמית בכלל.

לגורמים הגלובליים שתוארו לעיל המסבירים את תופעת הגרעינים התורניים, יש להוסיף הסברים לוקאליים. כפי שאראה בהמשך, המוטיבציה של הגרעינים התורניים להתיישב בפריפריה יונקת משילוב של גורמים: סיבות פוליטיות, הרצון להשפיע כתוצאה של פערים מעמדיים (מעין מסיונריות), תנאים חומריים אטרקטיביים ביישובי היעד של ההגירה, וגורמים אידאולוגיים.

סיבות פוליטיות: תופעת הגרעינים התורניים בישראל (המזוהים עם מפלגות הציונות הדתית) צמחה במקביל לתהליך ההתבססות הפוליטית של הימין בישראל מאז 1977. ההתרחבות של הגרעינים התורניים⁸ לא הייתה מגיעה לאן שהגיעה אלמלא תמיכה משמעותית מצד ממשלות ישראל בעיקר מאז שנות האלפיים ומצד ראשי ערים, כתוצאה ממהלכי תמיכה ותקצוב של השלטון המרכזי. בשנת 2006 קיבלה ממשלת ישראל החלטה מרחיקה לכת להעניק סיוע ממשלתי לפריפריה באמצעות חיזוק ארגונים חוץ-ממשלתיים "כאמצעי לחיזוק האוכלוסייה ביישובים שבפריפריה הגאוגרפית-חברתית של המדינה, ובכך גם הפסקת ההגירה השלילית בקרב היישובים" (בתוך: מבקר המדינה, 2017 עמ' 258). כך למשל, במסגרת זו, קיבלה וועדת השרים לענייני דיור, בשנת 2013, החלטה בעלת תוקף של החלטת ממשלה (מבקר המדינה, קבינט הדיור,

⁸ כאמור, בשנת 2016 נמנו בישראל כשבעים עמותות של גרעינים תורניים.

החלטה מס' 741 ביום 17 ספטמבר 2017) שעניינה: "תכנית אסטרטגית לעידוד וחיזוק ההתיישבות". מכוח החלטה זו קיבלו העמותות המזוהות עם הגרעינים התורניים תקציב של כ 110 מיליון ₪ (מבקר המדינה, 2017).

התיישבות הגרעינים היא אסטרטגיה ממשלתית להחייאה עירונית, לשמירה על הסדר חברתי טוענים שמריהו ישורון ובן פורת (2018). עידוד הגירה של אוכלוסיות המוגדרות "חזקות" ליישובים המוגדרים "חלשים" הפכה בשנים האחרונות למדיניות מוצהרת, שנועדה לחזק את מעמדם של יישובים אלה. המדינה, באמצעות משרדי הממשלה השונים, תומכת במהלך זה, ומשקיעה משאבים במטרה לעודד ולסייע להתיישבות גרעיני צעירים בערי פריפריה, מתוך תפיסה הרואה בקבוצות אוכלוסייה הבאה מבחוץ, המתוארת כצעירה, משכילה, בעלת יוזמה ו"אידיאליסטית", ככוח העשוי לתרום לצמיחת אותן ערים. מכאן יוצא כי האוכלוסיות בעיירות הפיתוח מונחות כ"חלשות" וזקוקות לעזרה מבחוץ. החלטות אלו מצטרפות לאידאולוגיה ולאג'נדה של חברי הגרעינים עצמם. דומברובסקי (2010), מתארת את הגרעינים הדתיים כקבוצה הנושאת אידיאולוגיה חדשה: היא נעה סביב אינטרסים לא חומריים, ומאפיינת את קבוצת הגרעינים כקבוצה המונעת מדחף חזק לשליחות, להט של עשייה, ובעלת אופי אליטיסטי. כלומר, רצון עז להשפיע ובה בעת להימנע מהשפעה נגדית.

תנאים חומריים אטרקטיביים ביישובי היעד של ההגירה: מהלך ההגירה האמור איננו נטול אינטרסים חומריים, ולו גם יתרונות כלכליים-חומריים העשויים לתת הסבר, לפחות חלקי, לתופעת ההתיישבות במסגרת זו, יש לציין כי לבד מהעובדה ששוק הדיור בפריפריה מצטיין בערכי שוק נמוכים, יחידים ומשפחות המגיעים לרשויות חלשות נהנים משורה ארוכה של הטבות המוקנות לכל תושב באזורים אלו, כגון: שכירים נהנים מהטבות מס, בנוסף העדפה של בעלי מקצועות נבחרים, בעיקר עובדי מדינה (כגון מורים, עובדים סוציאליים, שלה ביטוי בתלוש השכר); כמו כן, הורים לילדים נהנים מסבסוד של צהרונים, ועוד. דומברובסקי כותבת: "הגרעינים התורניים [נותנים] מענה לצרכים כלכליים של בני הציונות הדתית שהעיקרי בהם הוא דיור. ההתרכזות הגוברת והולכת של בני הציונות הדתית בשכונות מגורים נבדלות משאירה בעבורם אפשרויות בחירה מצומצמות ויקרות מה שהופך את עניין רכישת הדירה לקשה להשגה. כמה מן הקבוצות המכנות עצמן בשם "גרעינים", אינן אלא קהילות דתיות לאומיות המחפשות מקום מגורים נוח. [. . .] גם בתחום התעסוקה מרחיבים הגרעינים התורניים את האפשרויות

העומדות בפני צעירים בוגרי הישיבות הלאומיות, חלק גדול מהם עוסקים בחינוך, הן מתוך מניעים אידאולוגיים והן בשל העדר הכשרה מקצועית אחרת " (דומברובסקי, בתוך: רייכנר, 2013, עמ' 282).

הרצון להשפיע כתוצאה של פערים מעמדיים: תופעת ההגירה של חברי הגרעינים ורצונם להשפיע עשויה להשתלב במהלך רחב יותר האופייני לקהילות דתיות המצטיינות בלהט אידאולוגי. זוהי תופעת התפשטות ההתעצמות של הקנאות הדתית ההולכת וקונה לה אחיזה בתוככי אוכלוסיות שוליים חלשות (סיוון, אלמונד ואפלבי, 2004). תופעה מתרחבת זו משותפת לחוגים באסלם ובנצרות. באופן רעיוני, את תופעת הגרעינים ניתן להסביר בדומה להתפשטות התנועה האסלמית ביישובי בדואים החלשים, ותנועת 'החמאס' בקרב עניי מצרים, המורמונים ותנועות נוצריות נוספות(שהחלו כתנועות קיצוניות ובהדרגה התקבלו כזרמים מרכזיים בחברה האמריקאית). על הקשר שבין צמיחת המסיונריות לבין הפערים המעמדיים באמריקה הלטינית ניתן ללמוד ממחקרו של Groen (2013). בחקר המקרה של צ'ילה, חוקר זה שבדק באופן ספציפי שינויים בגלי ההשפעה הדתית בצ'ילה, הראה, כי כאשר מדינה זו הצטיינה ברמה גבוהה של פיתוח כלכלי לא הייתה צמיחה דתית; לעומת זאת, חל גידול בשיעור ההצטרפות של ילידים מקומיים לקהילה המורמונית בעתות של מתח, רדיפות פוליטיות, עוני ואי ודאות כלכלית. כמוכן, תופעה זו רווחת גם בחברה הישראלית היהודית, והיא ניכרת במיוחד בדמותה של תנועת ש"ס בחוגי הציבור המזרחי מן המעמד הנמוך – בשכונות מצוקה וערי שוליים (ראו: פלד, 2000, רם, 2005). לכאורה, ניתן לומר כי תופעת הגרעינים התורניים בפריפריה איננה אלא גרסה נוספת של ש"ס, שבמובן מסוים הינה שלוחה מקומית של עליית הפונדמנטליזם הגואה.

הסביבה הפוליטית בה פועלות עמותות הגרעין

תהליך ההתפשטות של עמותות הגרעין התורני בעירות הפיתוח נעשה כמעט במקביל לתהליך ההתפשטות של תנועה פוליטית חדשה נוספת, מתחרה, המביאה עמה תרבות ואגינדה שונה: תנועת ש"ס.

תנועת ש"ס, אשר הוקמה בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, צמחה מתוך עולם הישיבות החרדי-אשכנזי אך התיימרה לייצג את הציבור הספרדי כולו ובפרט בני המעמד הנמוך. זוהי נקודת משמעותית שיש להתעכב עליה, וזאת מפני שבמובן מסוים אוכלוסיית היעד הן של הגרעין והן של פעילי ש"ס, היא אותה אוכלוסייה: הציבור המסורתי מן המעמד הנמוך. ליאון

(2009) מגדיר את החרדיות המזרחית כ-"חרדיות רכה", רחבת שוליים המחברת בין הזהויות השונות בחברה הישראלית, ויכולת ההכלה שלה רחבה יותר בהשוואה למקבילה האשכנזית (ראו גם: פישר ובקרמן, 2001). ככלל, מסקירת מחקרים שונים עולה כי אף שמדובר בשתי תנועות דתיות הפונות אל אותו הציבור, ההבדלים בין ש"ס לפעילי הציונות הדתית עמוקים ביותר. ראשית, האידאולוגיה של קבוצות אלו שונה: בעוד אנשי הציונות הדתית קושרים את הפרשנות הפוליטית באידאולוגיה ציונית-דתית (ואף משיחית), תנועת ש"ס, כפי שמציין שורץ (2006), לא הייתה מוכנה "לקדש את הסמלים הלאומיים ונמנעת מפרשנות משיחית להוזה", ואף מלכתחילה ראתה עצמה "חלופה אמתית ונכונה לציונות הדתית". שנית, מבחינה עדתית, אנשי ש"ס מדברים בשם המזרחיים והמזרחיות ואילו אנשי הגרעין התורני, מרביתם ממוצא אשכנזי, מדברים בשם הקולקטיבי היהודי, א כי בפועל מזוהים עם התרבות היהודית-אשכנזית, ובהתאם בולטת זרותם. התחושה הרווחת בקרב אנשי עיירות הפיתוח היא שהציבור הדתי-לאומי, ובמיוחד בוגרי ישיבות ההסדר שבו, מייצגים תרבות אשכנזית. כמו כן, מבחינה היסטורית, במשך שנים היו המנהגים השולטים בישיבות התיכוניות ובישיבות ההסדר מבוססים על המתכונת האשכנזית, ובעיקר בלט העדר תפילה ספרדית. גם תכני הלימוד היו מבוססים על תרבות אשכנזית. כפי שציין דון – יחיא (1990), כל מערכת הערכים והסמלים של הציונות הדתית מקורה באירופה, והיא זרה על כן למרבית יוצאי עדות המזרח. גם הראייה קוק, מורה דרכה של הציונות הדתית, אינו מוכר בתרבות הדתית הספרדית. דומברובסקי מציינת (2010) כי נסיבות אלו גרמו לבני התרבות הספרדית לחוש כי אינם חלק אינטגרלי מן הציבור הדתי-לאומי. נראה אם כך כי ההבדלים באוריינטציה הדתית גורמים לא רק למתיחויות אלא גם למערכת של אי הבנות המקשה על התקרבות בין שתי הקבוצות.

הבדלים במקורות הגאוגרפים של הקבוצות: דומברובסקי (2010) מציינת שבשונה מהגרעינים התורניים ומקבוצות חרדיות אחרות פעילי ש"ס, נבחרה ורבניה, אינם מתיישבים חיצוניים אלא "נטועים בתוך קהילותיהם". בנוסף, אנשי ש"ס מלכתחילה הציבו כיעד פוליטי חתירה לפנייה אל כלל שכבות הציבור. ליאון (2016) מציין כי אנשי ש"ס הביאו עמם גישה רבנית אקטיבית שדרשה לפרוץ את גבולות חברת הלומדים במטרה להשפיע מלמטה ומלמעלה על דיוקנה היהודי של מדינת ישראל. בשונה מאנשי הגרעינים, המביאים עמם סגנון פנייה גבוה, אידאולוגי ופחות נגיש, אנשי ש"ס, בעיקר משכבת הרבנים המחזירים בתשובה, מביאים עמם סגנון פשוט, כלומר מן הסוג שאמור להביא לחיבור חזק יותר עם הציבור הרחב. זאת ועוד, כפי שכותב ליאון (2016), לחרדיות המזרחית אין כמעט טקסים מנחים. היא, "מלווה בעיקר

בפרקטיקה, במסורת, בדרשנות עממית ובעמידה על ניואנסים הקשורים במזג הפוליטי" (עמוד 127) – כלומר זהו עוד מאפיין המגגיש את האופי העממי של ש"ס בהשוואה למתחרים. עוד טוען ליאון (2016) כי תהליך הסבתם של בתי הכנסת לבית מדרש, ובמיוחד הצבתם של כוללים חרדיים בתוך מתחם בית הכנסת, מציין מבנה חדש היוצר הזדמנויות חדשות ללימוד משותף ותוסס של אברכים שעברו במסלול החרדי המקובל יחד עם אברכים חדשים מתחזקים או חוזרים בתשובה שיושבים תחת קורת גג אחת. מערך זה, לדעת ליאון, יצר "מוטיבציה לסדר מחדש את מערכת היחסים שבין קהילה חדשה של משרתי ציבור בענייני דת – כגון רבנים, דרשנים, חזנים, -הצומחת בכור ההיתוך של חברת הלומדים החרדית, לבין ציבור מזרחי שומר מצוות ומסורת שאינו חרדי, אך מוכן לשאת ולתת על סמכותה של המנהיגות הרבנית החדשה". בשונה מאנשי הציונות הדתית, המעוניינים להשפיע אך נמנעים מהצהרות בנוסח החזרה בתשובה, תנועת ש"ס נטועה ומובילה את "תרבות התשובה" (ליאון, 2016). התוצאה היא יצירת דינמיקה של רצף חברתי בין אלו שהם כבר "חוזרים בתשובה" לאלו שהם "מתחזקים" ולאילו שעוד עתידים לחזור בתשובה שלמה. שטנדל (2010) כותבת כי מייסדי התנועה החרדית-מזרחית סיפקו לציבור הרחב חוויות ריגוש, נגישות לקהל הרחב, וחיזקו בו מאפיינים כריזמטיים.

גורם מפריד נוסף (שבאופן תיאורטי הופך את הגרעין התורני אטרקטיבי פחות בהשוואה לפעילי ש"ס המתחרים בו) קשור בצורה ובאופן שבו נוהגים אנשי הציונות הדתית להתערב במערכת החינוך הממלכתית דתית: בהשוואה לסגנון העממי והמכיל של אנשי ש"ס, אנשי הציונות הדתית נוטים לקצה השני של הסקאלה: הם מצטיינים בסגנון אליטיסטי שהתבטא ביצירת מערכת חינוך סלקטיבית שאיננה נגישה לכל (Harel Ben-shahar and Berger, 2016).

לאור האמור, נראה כי מעמדה של ש"ס ביישובי הפיתוח מהווה אתגר לאנשי הגרעינים התורניים בבואם להגשים את אחד מיעדי הגרעינים והוא חיזוק כוחה של הציונות הדתית. לפיכך, הניסיון להשפיע מצד עמותות הגרעין לא צפויה לא פשוטה כלל ועיקר, שכן הן הגרעין התורני והן עמותות המזהות עם תנועת ש"ס נאבקים למעשה על אותו פלח אוכלוסייה: הציבור הפשוט המזרחי מסורתי. יתר על כן, לאור הדיוקן התרבותי של ש"ס נראה כי זו צפויה להצלחה רבה ביותר.

גורמים אידאולוגיים פנים קבוצתיים (האידאולוגיה של הציונות הדתית): על מנת להבין את השורשים האידאולוגיים העומדים ביסוד התנהלות הגרעינים בהווה, יש להתחקות אחר הפילוסופיה הפוליטית של קבוצת האם הרחבה שבתוכה פועל הגרעין – קבוצת הציונות הדתית.

על פי חוקר הציונות הדתית – דב שוורץ, מרכיב מרכזי במניעי ההתנהלות של הטיפוס הציוני דתי בהווה, כפי שהתגבש בראשית המאה העשרים על ידי תנועת 'המזרחי', נעוץ בראשית ימיה של תנועת הציונות הדתית, אשר ביססה "פרשנות משיחית להיסטוריה" (שוורץ, 2012, עמ' י"א). בתור שכזה, הטיפוס הציוני הדתי מובנה "[לפעול] בעולם של גאולה, מתוך בחינה חוזרת ונשנית של התקדמותה לאור המאורעות התוכפים והולכים" (שוורץ, 2012, עמ' י"א).

החוקרים שגיא ושוורץ (2003), מוסיפים ומציינים היבטים פסיכולוגיים וחברתיים העומדים בתשתית האידאולוגית של בני הציונות הדתית הם טוענים כי שני מניעים עמוקים עומדים בבסיס ההתנהלות של החברים בקבוצה זו: שמרנות ומהפכנות.

בבחינה היסטורית רחבה, היסודות הנזכרים משמשים בערבוביה את החברים בני הגרעינים התורניים בישראל של ראשית המאה העשרים ואחת: מצד אחד, הרקע של חברים אלו הוא שמרני ומתבדל, שכן ציבור זה מגיע מיישובים קהילתיים, שכונות הומוגניות ומערכות חינוך מתבדלות ואליטיסטיות. מן הצד השני, צעירים אלו יוצאים מהמערכות המבודלות אל השוליים, ועושים זאת מתוך תחושת שליחות דתית, מניעים מהפכניים, כאשר לרוב הדבר נעטף ברצון לתרום ולהשפיע על חיזוק אוכלוסיית הפריפריה, הן מבחינה דתית והן מבחינה חברתית-כלכלית (דומברובסקי, 2010; פרידמן בן-שלום, 2013; רייכנר, 2013) תכונות אלו מאפיינות את מה שהוגדר לעיל, "אליטה משרתת". שליחות, עשייה ובריחה מבורגנות, ממקם את הציבור הזה במישור של חיפוש אידאליים ותסיסה דתית רעיונית. ליאון (2009) מכנה זאת כ"חרדת המיסוד הבורגני" וטוען כי הזרמים הרדיקלים בציונות הדתית, קרי הזרם החרדי לאומי, בנו עצמם במידה רבה על בסיס תופעה זו. גישות הפעולה של הגרעינים התורניים בישראל מושתתות בעיקר על יומרה להשפיע בתחום החינוך, וכן הנגשה של שירותים חברתיים והפעלה חברתית לטובת אוכלוסיות חלשות (דומברובסקי 2010; רייכנר, 2009) י'כגון: הקמת גמ"ח⁹, חיזוק שיעורי תורה, מתן שיעור עזר לתלמידים ועוד. דומברובסקי (2010) מבחינה בין שני טיפוסים עיקריים של גרעינים תורניים, על פי אופי המקום שבו התיישבו ועל פי סוג הפעילות העיקרית שלהם. למודל הראשון אפשר לשייך את הגרעינים המתיישבים בעיירות הפיתוח ובשכונות מצוקה. מודל זה מכונה "חברתי", שכן עיקר פעילותן מתמקדת בקידומו החברתי של היישוב. לעומת המודל

⁹גמ"ח הוא ראשי תיבות של גמילות חסדים. מפעלים רבים של ייעוץ משפטי, קבוצות תמיכה, מתן סעד רפואי או נפשי ודומיהם ניתנים לסיווג תחת הכותרת של גמילות חסדים. בנוסף ישנן עמותות רבות העוסקות בעזרה לחלשים ולנוקיים, כגון בחלוקת בגדים ומזון, בהפעלת בתי תמחוי ובמתן סיוע למשפחות מרובות ילדים. ארגונים אלה נקראים לרוב גמ"חים. קיימים בעולם היהודי אלפי מוסדות חסד (הקרויים גמ"חים), קטנים וגדולים, רובם פועלים במגזר החרדי. גמ"חים מתלווים לרבים מבתי הכנסת. הם פועלים כמעין בנק ללא מטרת רווח. המושג גמ"ח התרחב גם למוסדות המשאילים ציוד ללא כוונת רווח. קיימים גמ"חים רבים, לדוגמה השאלת שמלות כלה, כלי אוכל לשמחות, ציוד רפואי, השאלת שמלות כלה ועוד.

החברתי ניצב המודל ה"דתי" הכולל גרעינים המתיישבים ביישובים חזקים במרכז הארץ ופועלים בעיקר לקירוב האוכלוסייה החילונית במקום אל מורשת היהודית.

את המניע האידאולוגי לא ניתן להבין במנותק מתכונות סוציולוגיות ומהתרבות הפוליטית של הקבוצה המתיישבת. חלק ניכר מחברי הגרעינים התורניים הם בני הדור השני של דור המתיישבים ביהודה ושומרון. בהשוואה לדור ההורים, חברי הגרעינים התורניים נוטים להשקפה פוליטית ימנית יותר. ההתגבשות מחדש של הציונות הדתית, נבעה ממספר גורמים, וביניהם התחושה של מתיישבי יהודה ושומרון כי הם מודרים עלי ידי גורמים שונים בחברה הישראלית. על מנת להתמודד עם שוליות זו, הושם דגש בקרב המתיישבים מהדור השני על אסטרטגיית "ההתנחלות בלבבות", דהיינו התפשטות ומעורבות בקרב ציבורים מרכזיים (ביליג 2006; דומברובסקי, 2010; רייכנר, 2009). באופן מעשי, שינוי רעיוני זה התבטא בתופעה של הגירה והשתלבות בעיירות הפיתוח – מהלך שנתפש בעיני הצעירים כמשלים את הגשמת אידיאל ארץ ישראל השלמה (רייכנר, 2009).

כאמור, הקבוצה שמאיישת את מרבית החברים בחוד החנית של תופעת הגרעינים היא זו המזוהה עם הציבור המכונה חרדי-לאומי, שלא מעט מהם מגיעים משיבת 'מרכז הרב' אשר בירושלים (דומברובסקי, 2010). על פי סוציולוגים שונים, חטיבה זו מתאפיינת בתכונות ייחודיות. בניגוד לציונות הדתית הפתוחה והליברלית – המכונה בפי חוגים מסוימים 'הציונות הדתית החדשה' (גיגר, 2002), קבוצה זו מתאפיינת בתכונות הבאות: א. נטייה להסתגרות יחסית והתרחקות מהעולם האקדמי-אינטלקטואלי. נטייה זו ניכרת גם ביחס של ניכור כלפי ערוצי התקשורת המרכזיים בישראל (גבל, 2003), ובהעמדת דמותו של "התלמיד החכם" כאידיאל. יחסים וערכים אלו מוטמעים, באופן גלוי או סמוי, בצעירי הציונות הדתית בעיקר דרך מערכת החינוך: ישיבות תיכוניות, ישיבות הסדר ואולפנות לבנות (גבל, 2003; גיגר, 2002; קניאל, 1998). תכונה נוספת בולטת של קבוצה זו היא הנטייה לאדיקות דתית, ולסגרגציה במערכת החינוך.

הראל בן שחר וברגר (Harel Ben-Shahar & Berger, 2016) מראים כי הציבור החרדי-לאומי נוטה באופן מובהק לפתוח בתי ספר באזורים סוציו-אקונומיים ירודים, ואולם בתוך האזורים הללו הם הופכים פופולריים ואטרקטיביים עבור הקבוצות החזקות. ומשום שהם מושכים אליהם את הטובים ביותר מבתי הספר השונים, וכך יוצרים אפקט של קרימינג (creaming). הם מראים, באמצעות השוואת שיעור היחס שבין ילדים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך בהשוואה לילדים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה בבתי הספר החרדים-לאומיים, כי מערכת

החינוך הדתי לאומית בגרסה הממלכתית תורנית מאיצה קיטוב וסגרגציה. בתי הספר התורניים מאוד פופולריים באזורים במצב סוציו אקונומי ירוד. אבל בפועל, בתי הספר הללו מאכלסים דווקא שיעור גבוה של ילדים להורים ממצב סוציו-אקונומי גבוה. בניגוד להבטחה לפיה הגרעינים מבקשים לקדם אינטגרציה, בפועל מתקיימים מנגנוני סגרגציה מובהקים, ובתי הספר התורניים נוטים ליצור סגרגציה על בסיס חברתי ורעיוני, שבא בקורלציה עם מוצא אתני ומדיר אוכלוסיות מקומיות מרקע סוציו-אקונומי נמוך שלרוב מגיע בקורלציה עם מוצא מזרחי (ספרדים ועניים). ההופעה של הגרעינים התורניים בישראל של ראשית המאה העשרים ואחת משקפת בעיקר את הצד המהפכני (על הציר: שמרנות – מהפכנות). צד זה משקף את הרצון לחולל שינוי עמוק בחברה הישראלית בפריפריה הנתפשת כפסיבית. דהן במחקרו על העיר באר שבע (2011) מזהה את הדור הצעיר של הקהילה הדתית לאומית בעיר (שסוציולוגית מזוהים עם חברים מהציבור החרדי לאומי וחלקם משמשים כפעילים בגרעין המקומי) כקבוצה מאוד מגובשת, על פי רוב מקרב המעמד הבינוני. הוא גם מראה כי קבוצה זו מצטיינת ברמה גבוהה של הון אנושי והון חברתי. לדעתו תכונות אלו נובעות מתרבות פוליטית יוזמת, מגובשת, לכידה, אקטיביסטית, שממנה צמחו המנהיגים הראשונים של הגרעינים התורניים.

דו"ח שהוזמן על ידי משרדי השיכון והמשרד לפיתוח הנגב והגליל (צפנת, 2011), מאשש את הרקע החברתי האמור. הדו"ח ציין בין השאר כי "הגרעינים זוכים להערכה רבה בישובים שבהם הם פועלים. מיוחסת להם תרומה גדולה במכלול שלם של נושאים" (שם, עמ' 5). לעומת דו"ח זה, מחקרה של דומברובסקי (2010) מציג תמונה מורכבת. היא מראה כי תופעת הגרעינים זוכה ליחס משתנה הנע בין התנגדות עזה (בעיקר מצד אנשי שמאל, ופחות מצד נציגי חוגים מסורתיים) ועד להערכה (מקרב אנשי ההתיישבות בישי"ע).

נראה כי מאחורי תופעת הגרעינים עומדות מוטיבציות שונות, כאשר המניע האידאולוגי הוא משמעותי ביותר. לאור זאת, לא נראה כי ניתן בפשטות לתייג את תופעת הגרעינים כחלק מהתופעה המוכרת בגיאוגרפיה כהתברגנות עירונית (גינטריפיקציה)¹⁰. באופן כללי, התברגנות פירושה (גונן, 1992) תהליך כללי של הגירת אוכלוסיות מן המעמד הבינוני אל שכונות וערים של המעמד הנמוך, מטעמים של ניצול הזדמנויות כלכליות. אמנם, גם במקרה הנוכחי מדובר באוכלוסיות מן המעמד הבינוני המהגרות לאזורים חלשים, אולם בשונה מההגדרה האמורה, המוטיבציה להגירה חורגת הרבה מעבר לאינטרסים המעמדיים, וכוללת מניעים אידאולוגיים

¹⁰ האקדמיה ללשון העברית קבעה עבור גינטריפיקציה (gentrification) את המילה עילות (עלות, כלומר הפיכת אזור למגורי עילית) אליטה).

מובהקים. רעיון זה עולה גם ממחקרים של שמריהו-לויין ובן פורת (2018) הטוענים כי "תהליכי גינטריפיקציה מתרחשים גם במקרה של התיישבות ממניעים אידיאולוגיים של קבוצות אוכלוסייה חזקות בערי הפריפריה. התיישבות זו משמשת כאסטרטגיה מדינית בהנדסה דמוגרפית לחיזוק ערי הפריפריה ולפיכך מקבלת תמריצים ועידוד של השלטון המקומי והמרכזי" (עמ' 195).

לסיכום, ניתן לומר כי תופעת הצמיחה של המגזר האזרחי בקונטקסט ההתיישבותי, ברבע האחרון של המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת, מציינת פרק היסטורי מעניין שבו קבוצות אליטה, שבתי הגידול שלהם הוא המעמד הבינוני או הבורגני – סטודנטים, בעלי מקצועות חופשיים וצעירים יוצאי התנחלויות – רותמים את המשאבים והיכולות שלהם במטרה להיטיב עם אוכלוסיות חלשות. במקרה של הקיבוצים העירוניים והגרעינים התורניים מדובר בתהליך המושתת גם, ואולי בעיקר, על הרצון להשפיע וליצוק תוכן אידיאולוגי ברור בקרב מושא ההשפעה.

פרק 2: שיטת המחקר

2.1 מטרת המחקר ושאלות המחקר

מטרת המחקר לבחון את טיב השפעות הגומלין בין הגרעינים התורניים לקהילות הוותיקות בערים עכו ובית שאן. המחקר מתרכז בשאלת התרומה של הגרעין התורני לאוכלוסיות הוותיקות בערים אלו במונחים של הון אנושי והון חברתי.

בעניין זה, כלל האינפורמציה הסוציולוגית, דהיינו שורת המאפיינים והתכונות התרבותיות שנמנו לעיל, ישמשו אותנו כמסגרת רעיונית שבתוכה פועלים חברי הגרעין (ראו להלן, תרשים 1). במונחים סוציולוגיים, אנו נבדוק (במונחים כמותיים ואיכותיים): האם, ובאיזו מידה, קידמו הגרעינים התורניים את המוביליות של האוכלוסיות החלשות בערים אלו בפריפריה? באופן ספציפי, נבחן את השפעת פעילות הגרעינים התורניים על מידת חיזוק ההון האנושי וההון החברתי של תושבי הפריפריה. הנחת העבודה מאחורי מיקוד העניין המחקרי בהיבט זה נעוצה ברעיון שקידום המוביליות הוא בגדר עניין קונצנזואלי, מוסכם על רבים. חיזוק נוער ונשים חד הוריות ביישובי פריפריה מהווה תנאי ובסיס לקידום האישי ולקידומו של דור ההמשך (כפי שאראה בהמשך בפרק המתייחס לכך). במובן זה, המחקר יבדוק באיזו מידה השימוש במושג אליטה משרתת (Servant class), אכן משקף את פעילותם של הגרעינים התורניים. בחינת סוגיה זו – השפעה ותרומה של הגרעינים התורניים על האוכלוסייה המקומית – תיעשה במסגרת התייחסות רחבה יותר: השוואת המקרה הנחקר לניסיונות העבר המוכרים שדרכן ביקש השלטון המרכזי, על משאביו הרבים, לצמצם פערים חברתיים בין המרכז לפריפריה. במובן מסוים, המחקר יבחן האם הגרעינים התורניים הצליחו לפרוץ את 'מעגל הקסמים' האופייני לקהילות בפריפריה. בצד השפעת הקהילה הוותיקה על הגרעין, המחקר מבקש לבדוק האם וכיצד השפיעה הקהילה המקומית, הוותיקה, עיצוב הגרעין התורני. כלומר, אנו נבחן כיצד תגובות הוותיקים ליוזמות ולפעילות – הביאו את הגרעינים להערכה מחדש מבחינת המטרות, היעדים ואסטרטגיות הפעולה שלהם.

על רקע היומרה של הגרעינים התורניים לחולל שינוי משמעותי באיכות החיים של הקהילה (בהיבטים קונצנזואליים, כגון תרומה לקהילה), מחקר זה מבקש לבדוק האם קבוצות אלו אכן הניעו שינוי? האם הגרעינים התורניים הצליחו להעצים את האוכלוסייה בעכו ובבית שאן, בפריפריה, או שמא דווקא תרמו להגדלת הפערים החברתיים תרבותיים, ועל ידי כך להחלשת האוכלוסייה המקומית? המענה לשאלות אלו יינתן בהתאם ועל רקע עקרונות, תובנות

והתפתחויות מושגיות (שנסקרו לעיל) בתחום המשאבים מופשטים – הון אנושי, הון חברתי ואליטה משרתת.

בהתאם, אנסה להשיב על שאלות המחקר הבאות:

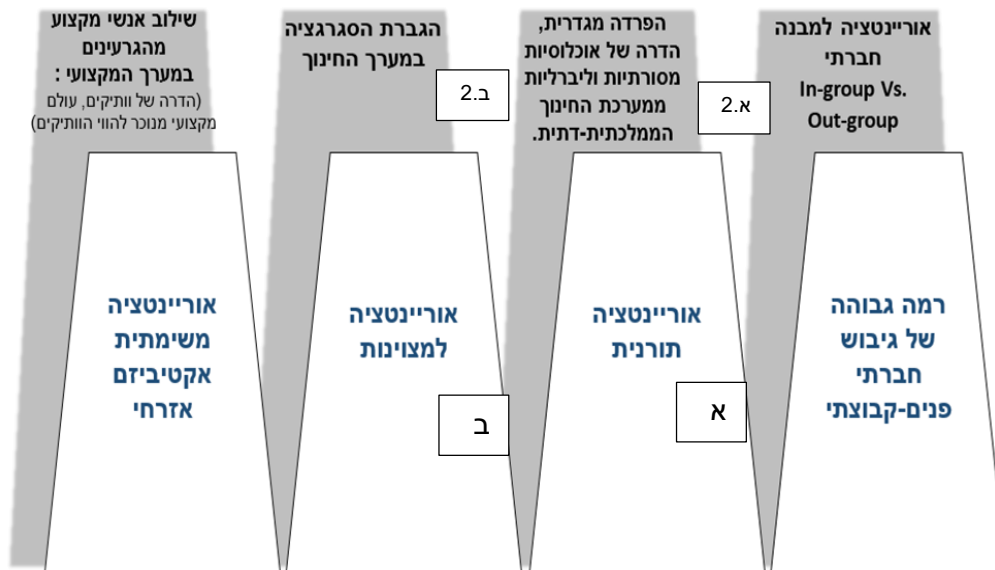
1. מהי התרומה בפועל של המהלכים והפרויקטים של הגרעין התורני לקהילה הוותיקה במונחים של הון אנושי?
2. מהי התרומה בפועל של המהלכים והפרויקטים של הגרעין התורני לקהילה הוותיקה במונחים של הון החברתי?
3. האם וכיצד השפיעה הקהילה הוותיקה, או עצם החיכוך של הקהילה הוותיקה עם הגרעין, על התנהלות הגרעין התורני? כלומר, האם נעשו מהלכים של רה-ארגון אסטרטגי או רעיוני מצד הנהלת הגרעין בעקבות המשוב מהקהילה הוותיקה?

מסגרת החשיבה לניתוח

המסגרת שאותה המחקר מאמץ כגישה הולמת לשאלות המחקר היא: ניתוח מיקרו סוציולוגי. ניתוח זה יורד לפרטים בקנה מידה המפורט (כגון מוסד ספציפי, מועדון חברתי, מקום עבודה, שכונה, עיר, קבוצת תושבים), ויש בו להאיר עניינים קריטיים שהמבט המאקרו-סוציולוגי, מטבע הדברים, איננו יכול לייצר. הנחת העבודה מאחורי מיקוד מחקרי מזווית זו היא שמה שקורה בשטח, ברמת המיקרו, הוא לעתים קרובות עניין שלא ניתן לגלות אותו במבט כללי – מאקרו סוציולוגי.

בנוסף, הטענה העקרונית-תיאורטית העומדת בבסיס המחקר היא, כי לצד השפעות חיוביות אפשריות של הגרעין על הקהילה המקומית, המפגש היומיומי של חברי הגרעין התורני עם הקהילה המקומית עלול ליצור גם מתחים בין המבקשים להשפיע לבין המושפעים. הפוטנציאל למתח קיים מכוח פער מובנה בין המסורות, האמונות, הרקע התרבותי והחברתי של כל אחת מן הקבוצות. מטענה זו עולה כי על מנת לבחון תרומה או גריעה להון האנושי ולהון החברתי, עלינו לבחון את יחסי הגומלין בין הקבוצות והאופן שבו נוצרת השפעה הדדית בין המשפיעים למושפעים. מבחינה זו, המאפיינים החברתיים והתרבותיים של הגרעינים נושאים בחובם פוטנציאל להשלמה והפריה הדדית כמו גם למתח בין הקבוצות. תרשים 1 ממחיש באופן סכמתי היגיון זה.

תרשים מס' 1 : המאפיינים הסוציולוגיים והתרבותיים של המשפיעים כגורם המקפל בתוכו פוטנציאל למתח מול הוותיקים.

בתרשים 1 מצוינים כמה תכונות סוציו-תרבותיות רווחות בקרב חטיבת האוכלוסייה הנוטה להשתלב בגרעין התורני. ציבור הגרעונים התורניים נוטה, בין השאר לאורינטציה תורנית (תיבה א'). באופן תיאורטי, תכונה זו עלולה לעודד מצוינות כמו גם ליצור מתח מסוים, שכן העמדה הדתית הבלתי מתפשרת עלולה ליצור חיכוך עם האוכלוסייה המסורתית הנוטה לעמדה דתית פושרת, שאיננה מעודדת הפרדה מגדרית ואיננה מורגלת לעולם תוכן שבו תגבור שיעורים ותכנים תורניים (תיבה א. 2). תכונה נוספת האופיינית לציבור הדתי לאומי היא האורינטציה למצוינות ולגיוון רעיוני פנים-קבוצתי (תיבה ב) (פינקלשטיין, 2015 ; Harel Ben-Shahar & Berger, 2016). כלומר, הציבור הדתי לאומי נוטה להקים עוד ועוד מסגרות חינוך התפורות למידותיו הרעיוניות, כאשר לרוב נמצא ביטוי למגוון זה באמצעות הרחבת מוסדות החינוך ברמות תורניות גבוהות יותר. באופן תיאורטי, הנטייה הזו למצוינות ולתורניות עשויה להדיר ולסגן החוצה ציבור חלש, ובפרט ציבור ליברלי או מסורתי-פושר (תיבה ב. 2). תכונות נוספות המקפלות בתוכן פוטנציאל למתח הן: רמה גבוהה של הומוגניות ונטייה לאקטיביזם חברתי (דומברובסקי, 2010). נטיות אלו עלולות להביא את חברי הגרעין התורני להדיר את שאיננו מזוהה עם קבוצת השייכות.

המערכת המושגית שבה התחלנו את הדיון – "מעמד יצירתי", "מעמד יצירתי משרתי" ו"אליטה משרתת" – הינה חשובה מפני שהיא נותנת בידינו מסגרת מארגנת לדיון בסוגיית הגרעין התורני בישראל. שיבוץ המקרה המקומי, לאחת הקטגוריות האמורות, ייתן לנו אינדיקציה בנוגע

לשאלת המפתח – איזו בשורה נושא עמו הגרעין בעיקר ביחס לקהילה הוותיקה? האם לפנינו תופעה שאותה ניתן להסביר בכלים של "פוליטיקה של ערכים ושליחות", או "פוליטיקה הנובעת מאינטרסים חומריים", או פוליטיקה הנובעת ממניעים "אידאולוגיים" (אולי אפילו מעין מסיונריים)?

התשובה לשאלה האם המקרה הספציפי ראוי לשיבוץ תחת אחת הכותרות הנזכרות. תלויה בממצאי החלק האמפירי.

2.2 שיטת המחקר

המחקר מאמץ גישה משלבת (Mixed method) המתבססת על הגישה הכמותנית ועל הגישה האיכותנית. זאת על מנת לתת תמונה רחבה ושלמה ככל האפשר של המציאות. "מחקרים כמותניים בלבד", טוענת נעמה צבר -בן יהושע, "עלולים להיות חסרים הסברים, תובנות וכיווני המשך ללא הפרשנות והעומק שההתבוננות הפרשנית יכולה לתרום להם" (צבר - בן יהושע, 2016 עמ' 280). באמצעות שילוב הממד האיכותני -פרשני (באמצעות ראיונות, תצפיות וניתוח תוכן) - להעמיק את ההבנה של ממצא שעלה במחקר הכמותי (שקדי, 2003). השימוש בשיטות מחקר שונות, בשלבים השונים של המחקר, מאפשר מחקר אפקטיבי בעל מהימנות גבוהה, (Tashakkori & Teddlie, 2003).

מענה לשאלת התרומה של הגרעין לקהילה (שאלות מס' 1, 2) יינתן באמצעות בחינת המצב של הקהילה לפני ואחרי הגעת הגרעין. "מצב" זה ייבחן באמצעות איסוף והשוואת נתונים אובייקטיביים כגון: שיעורי הגירה, שיעור זכאים לתעודת בגרות ביישוב הנחקר, שינויים ב - 'מדדי הטיפוח' שעברו בתי ספר מסוים וכדומה. בנוסף, נבדוק את טיב השינויים באמצעות איסוף עדויות מפעילי שטח. באמצעות העדויות נשחזר ונשרטט מבנים חברתיים שנוצרו ביישוב בעקבות הגעת הגרעין ובעקבות מכלול הפעילות שנוצר בעקבות הקמת הגרעין.

מרכיב חשוב נוסף בבדיקת תרומת הגרעין לקהילה ייעשה באמצעות ראיונות של פעילים מרכזיים מהקהילה הוותיקה. זהו החלק האיכותני (להלן). באמצעות ראיונות עם בעלי תפקידים נבדוק את התחושות שלהם בנוגע לנוכחות הגרעין בעיר (להלן).

כאמור, שאלת מחקר מס' 3 מתמקדת בשאלה: האם מנהלי הגרעין ביצעו שינויים באסטרטגיית הפעולה שלהם כלפי הקהילה מאז הגיעו? על מנת להשיב על כך, המחקר יעשה

שימוש בעיקר בעדויות וראיונות של בעלי תפקידים שונים, הן מקרב הגרעין והן מקרב הוותיקים. באמצעות הנתונים שיעלו מן הראיונות ננסה לבנות תמונה דינמית אשר לשינויים שנוצרו (אם נוצרו) והתגובה להם מצד הסביבה.

פנומנולוגיה: כאמור, מרכיב מרכזי במכלול הידע שאנו נתמקד בו קשור בנתונים בעלי אופי איכותני, כלומר: נתונים המשקפים את העמדה הסובייקטיבית של החברים בקהילה, בעיקר רגשות (כעסים, שמחה, אושר), אמונות, תפישות חברתיות ופוליטיות, מודעות לתהליכים וכיוצא בזה. צד זה של המחקר נשען על מסורת המחקר הפנומנולוגי¹¹ המצדיק ומעגן את קיומו, בטענה כי ישנם תהליכים חברתיים והלכי רוח אשר אינם ניתנים לכימות, למדידה ולניתוח סטטיסטי. תהליכים אלו, הנמצאים ברובד הסמוי, יחולצו בדרך של ראיונות על מנת לתת תמונה רחבה ושלמה ככל האפשר של המציאות כפי שזו נחוות בחווייתם של מראייני המחקר. המתודולוגיה האיכותנית נבחרה מתוך הבנה כי תמונת מצב המעוגנת בנתונים כמותיים, אובייקטיביים, אינם מספיקים על מנת לתת מענה לשאלות מחקר זה. כדי להבין את תמונת העולם כפי שהיא מוצגת

¹¹פְּנוֹמְנולוֹגְיָה (Phenomenology) היא אסכולה פילוסופית המשלבת השקפת עולם על טבעה של המציאות, תוך דחיית הריאליזם המדעי ורעיון המציאות האובייקטיבית (הוסרל, 1971). בבסיס הטענה של האסכולה הפנומנולוגית, קיימת ההנחה, שמה שנתפס אצלנו כמציאות, היא תוצאה של הענקת משמעות ולכן פנומנולוגיה חותרת לתובנות הכרחיות על החוויה דרך רעיונות ומידע הנאספים אודותיה (Burch, 1989). קרסוול (Creswell, 1998), הסביר שבמחקר פנומנולוגי הדגש הוא על חוויות הפרט לגבי תופעה ועל המשמעות שהוא נותן לחוויות אלה. לכן, יש לשאול שאלה מחקרית כללית ומקיפה, כאשר שאלה זו צריכה להיות מכוונת ל"משמעות" (Morse, 1994). הגישה הפנומנולוגית למחקר נחשבת לחלק ממתודולוגיות המחקר האיכותניות, השמות דגש על תיאור התהליך והמשמעות. זאת בהתבסס על נרטיב היסטורי, פרוזה אתנוגרפית, דיווח בגוף ראשון, תמונות, סיפורי חיים וביוגרפיות. מחקר זה שונה מהמחקר הכמותי, השם דגש על יחסי סיבה ותוצאה ועל מדידה ודיוקה, תוך התבססות על מודלים סטטיסטיים ומתמטיים ועל כתיבה "אובייקטיבית" (צבר - בן - יהושע, 1990). מחקר איכותני - פרשני הוא שם כולל לגישות מחקר תיאוריות השואפות להבין את משמעות התופעות מנקודת מבטם של אנשים החווים אותן (Creswell, 1985; Lincoln & Guba, 1985; Denzin & Lincoln, 1998; ושואבות את הנתונים מהמערך הטבעי. שיטת מחקר זו שמה דגש על טבעה המבני חברתי של המציאות, על הקשר האינטימי בין החוקר והנחקר ועל מגבלות המצב שמעצבות את החקירה. בגישה זו החוקר עצמו הוא מכשיר המחקר העיקרי והוא אינו מבקש לאושש השערות ולהסבירן על ידי ניסוח חוקים והכללות, אלא להבין את התופעה. קיימות מספר הנחות פילוסופיות המשותפות למחקרים איכותניים, המהוות בסיס אתי ופילוסופי למחקר האיכותני והמשמשות מסגרת פירוש לאופי העשייה המחקרית. ההנחה הראשונה היא ההנחה האונטולוגית המתייחסת לשאלה מהו טבע המציאות? מסורת המחקר האיכותנית גורסת שהמציאות מובנית על ידי האופן שבו אנשים תופסים חווים ומפרשים אותה ולכן היא סובייקטיבית ורבת פנים, בניגוד לתפיסה האונטולוגית, הריאליסטית, המניחה כי קיימת מציאות אובייקטיבית הנגישה למידע מדעי. ההנחה השנייה היא ההנחה האפיסטמולוגית המתייחסת לשאלה מהו טבע הידע? קרי, האם קיימים קריטריונים קבועים, בלתי תלויים המשמשים לשיפוטו של ידע ולהצדקתם של טיעוני ידע? בהתאם להנחה האונטולוגית, השוללת את קיומה של מציאות אפריורית וממשית הקיימת באופן בלתי תלוי בתפיסתנו אותה, מציגה ההנחה האפיסטמולוגית את הטענה שבהעדר מציאות אובייקטיבית, לא נוכל להקביל, לעמת או להשוות בין הידע האנושי לתכונות העולם הממשי. לכן, על החוקר להציע תיאור מעמיק, מלא ומקיף של העולם הנחוה (המהווה את המקור היחיד לידע), דרך צמצום המרחק בינו ובין בעלי הידע, כך שהוא יוכל לחוות ככל האפשר את חווייתם ולהבין טוב ככל האפשר את המשמעות שהם נותנים לחוויה.

על ידי השחקנים המרכזיים בשדה, נדרשת גם ראייה פרשנית המבארת לעיתים נתונים גולמיים. הגישה האיכותנית-פנומנולוגית מאפשרת לאנשים להסתמך על הגדרותיהם הסובייקטיביות ללא הגדרות וקריטריונים שהוגדרו ונקבעו מראש כאשר פיתוח הקטגוריות מתבססת על אינדוקטיביות, קרי, פיתוח קטגוריות של משמעות הצומחות מתוך התיאורים (צבר - בן יהושע, 1990).

2.3 שדה המחקר ואוכלוסיית המחקר

שדה המחקר מתייחס לשתי עיירות פיתוח בצפון הארץ - עכו ובית שאן - בהן פועלים גרעינים תורניים שניתן כבר להגדירם וותיקים, שכן הללו פועלים ביישובים מאז שנת 2000 לערך. גרעינים אלו פועלים על פי המודל 'החברתי' (דומברובסקי, 2010) – מודל שבו פעילות הגרעין מתמקדת ביישובים חלשים ובאוכלוסיות חלשות מבחינה חברתית - כלכלית.

שני היישובים נבחרו על פי העיקרון הבא: כל אחד מהם מייצג תת קטגוריה מובחנת של פריפריה: בית-שאן מייצגת עיירת פיתוח שנוסדה בשנות החמישים; היא הומוגנית מעיקרה ובה פועל גרעין "יחד" (כחמישים משפחות, נכון לשנת 2015). עכו מייצגת עיר פיתוח מעורבת שבה רוב יהודי ומיעוט ערבי.¹²

היישובים נבחרו על בסיס ידע מוקדם (information-oriented cases) ולא כמדגם מקרי (random sampling); ידע זה הוא בעל משמעות לעניין היכולת לשתף פעולה עם הנחקרים: כיוון שהחוקרת הכירה חלק מהפעילים היא העדיפה אותם, היכרות זו הביאה את הנחקרים להביע נכונות לשתף פעולה ולהקדיש לה מזמנם. בנוסף, הבחירה ביישובים אלו נבעה מנגישות המקום והסביבה החברתית לחוקרת – שיקול חשוב בבחירת מקרי הבוחן (Stake, 1995; 4).

חילוץ הנתונים העיקרי התמקד בבעלי תפקידים מובילים, הן מקרב התושבים הוותיקים והן מקרב התושבים החדשים – (רבנים, מנהלי בתי ספר, מחנכים, עובדים קהילתיים, מנהלי מוסדות, פעילים חברתיים הנהלת הגרעין ובעלי תפקידים חברתיים מהגרעין). גישה זו הולמת את שיטת ראיונות האליטה (elite interviews). זוהי -מתודולוגיה מקובלת במחקר האיכותני, שבה החוקר מחלץ אינפורמציה ופרשנות באמצעות ראיונות עם פוליטיקאים, אישי ציבור ופעילים אשר מרכזים מידע משמעותי ולרוב מקבלים החלטות בקנה מידה כלל מערכתי (Berry, 2002).

¹² לתמהיל אוכלוסייה זה משמעות מיוחדת, שכן אחת המטרות הסמויות של הגרעין התורני הפועל בעיר (כמאה וחמישים משפחות נכון לשנת 2015, להלן 'אומץ'), היא לבלום מגמות של התרחבות המיעוט הערבי, ומנגד ביסוס הרוב היהודי.

המחקר התמקד בכחמישים דמויות המאיישים, או איישו בעבר, משרות בכירות הרלוונטיות לנושא. פנייה מקדימה לשיתוף פעולה ולתאום פגישה נעשתה באמצעות שיחה טלפונית.

השיטה המרכזית לאיתור המרואיינים שמחקר זה עשה בה שימוש היא שיטת "כדור השלג" (snowball sampling), לפיה מפנה המרואיין את החוקר למרואיינים פוטנציאליים אחרים, המתאימים לקריטריונים הרצויים (Biemacki & Waldorf, 1981). שיטה זו התבררה כיעילה ביותר וכמקור נגישות למרואייני עלית, לקבלת מידע על בעלי תפקידים הן מקרב התושבים הוותיקים והן מקרב אנשי הגרעין ולהסרת מחיצות של חשדנות והסתייגויות אצל מרואיינים, בעיקר מקרב הוותיקים.

2.4 משתני המחקר וכלי המחקר

כאמור, משתני הבדיקה הם: הון אנושי והון חברתי. המחקר יבדוק את התרומה של הגרעין בתחומים אלו באמצעות התייחסות לערוצי הפעולה המרכזיים הבאים: א. תחום החינוך הפורמאלי במסגרת הממלכתית דתית (טרום יסודי, יסודי ותיכוני). התחום השני הוא תחום החינוך הבלתי פורמאלי: אירועי תרבות ובידור, פרויקטים למען קידום הרווחה, מנהיגות נוער, טיפוח פעילות תורנית, יוזמות למען נזקקים וכד'. בדיקת הפעילות בזירות הללו נעשתה באמצעות כלי המחקר (ראו סעיף 2.7) ותרגום מכלול הפעילות למושגי המפתח המלווים את העבודה: המשתנים הבלתי תלויים - הון אנושי והון חברתי. באופן אופרציונלי, משתנה ההון החברתי ייבחן בהתאם למודל של ביליג (2006) אשר מבחינה בין מרכיבים אובייקטיביים לעומת סובייקטיביים של ההון החברתי (ראו נספח מס' 1). בהתאם להבחנה זו, מחקר זה ירחיב את השימוש גם לתחום ההון האנושי. בהתאם להבחנות האמורות, המטריצה המופיעה להלן בלוח 1 תשתמש מסגרת חשיבה לניתוח משתני המחקר.

לוח 1. משתני ההסבר ומסגרת כללית לניהול משימת המחקר (מבוסס על ביליג, 2006)

הון חברתי		הון אנושי		משתני הבדיקה
היבטים סובייקטיביים	היבטים אובייקטיביים	היבטים סובייקטיביים	היבטים אובייקטיביים	זירת הפעולה
חיזוק תחושת שליחות דתית ואידיאולוגית	רמת השיתוף וההנגשה של הקהילה למידע	שינויים ברמת המוטיבציה, הסקרנות	שיפור הישגים בבתי הספר (כגון: שיעור הזכאים לתעודת בגרות; פתיחת מגמות למצטיינים, הרחבה וגיוון מסלולי לימוד)	חינוך פורמאלי
תחושת ניכור או הדרה מהיכולת להשפיע על מוקדי קבלת החלטות	שינויים בשיעור ההשתתפות והמעורבות בפעילויות שונות במערך המעגלים חברתיים שונים חינוך (כגון: ישיבות וועד הורים בית-ספרי)			
שינויים בהרגשת הכוח וביטחון כגורמים מחוללי ידע				
שינויים בתחושת השייכות אל הקהילה, שותפות הגורל, הרגשת גילוי לב, חוויות משותפות, הרגשת אחווה והזדהות,	שינויים בהיקפים של הרישות החברתי ושינוי בתמהיל האנושי: הרחבת המעגלים החברתיים/ צמצום המעגלים החברתיים	שינויים ברמת הסקרנות והמוטיבציה מצד הוותיקים ליטול חלק בפעילות התרבותית והחברתית (ניכור, העצמה)	הרפרטואר התרבותי של מיזמים למען הקהילה, פעילויות כגון: הרצאות להורים, דרשות של רבנים בקנה מידה לאומי.	חינוך בלתי פורמאלי (אירועי תרבות, בידור, פרויקטים למען קידום הרווחה, טיפוח פעילות תורנית)
שינויים במעמד חברי הקהילה הוותיקה ביחס לסביבה הכללית, ויתור על אינטרסים פרטיים	אופי הרישות (מלכד/מחבר) אלטרואיזם, התנדבות			

זיהוי מגמות של שינויים בצורות של ההון האנושי וההון החברתי של הוותיקים, נעשה באמצעות שימוש במגוון מקורות וכלי מחקר (להלן). השימוש במספר כלים לאיסוף נתונים נועד לאפשר תקיפות תיאורית (Validity Descriptive) לממצאים (Maxwell, 1992). לטענת Maxwell אחד הכשלים הרווחים במחקרים איכותניים נובע מחוסר הוודאות של שיקוף הנתונים הנאספים מקבוצה קטנה על המציאות הקיימת. השימוש במספר כלים לאיסוף נתונים מאפשר להציג הוכחות לתוצאות שהתקבלו, ובכך מגביר את הוודאות כי התוצאות שהתקבלו אכן משקפות את התהליכים המתרחשים בפועל.

המטרות שהציעו החוקרים לשימוש במספר שיטות כוללות: טריאנגולציה - הצלבת נתונים השלמה של נתונים ומידע; התפתחות לפי צורכי המחקר ושאלותיו; הרחבה של ידע שנצבר בכלים שונים; והסבר של נתונים המייצגים תופעה באופן מסוים באמצעות נתונים המייצגים את התופעה באופן שונה (אלפרט, 2011; Teddlie & Tashakkori, 2011). לפיכך, מחקר זה הסתמך על מגוון כלים לאיסוף הנתונים ולניתוחם: סקר, ניתוח נתונים מוסדיים, ראיונות, תצפיות, קבוצת מיקוד וניתוח תוכן איכותני. איחוד התוצרים מאפשר לחזק את אמינות התוצאות ומוביל לשיקוף המציאות באופן מדויק ככל שניתן. בהתאם להיגיון האמור, להלן פירוט.

מקורות לאיסוף הנתונים הכמותיים

נתונים מוסדיים: כאמור, החלק האמפירי יעשה שימוש בנתונים סטטיסטיים העמודים לרשות החוקר. במסגרת הפרק על השפעות על ההון האנושי, ייעשה שימוש בעיקר בנתונים מוסדיים אשר נאספו מהרשות המקומית, ממוסדות ציבור (בתי הספר וכו') וממערכות מקוונות של משרד החינוך ולשכת המדען הראשי, כגון: שינויים בשיעור הזכאות לתעודת בגרות, יזום והקמת מבנים ובתי ספר, מגמות גידול וצמיחה בבתי הספר השונים, נתונים על הרקע החברתי כלכלי של משפחות הלומדים בבתי הספר השונים וכד'. זאת כדי להראות מגמות שינוי - דעיכה או צמיחה של נתונים ומשתנים לאורך השנים.

שאלון: נערך שאלון עמדות קצר הכולל תשעה שאלות אשר נשלח בצורת שאלון מקוון (ראו נספח מס' 2). מטרת השאלון לקבל תמונת התרשמות ראשונית וכללית מאוד על תפיסת הוותיקים את נוכחות הגרעין בעירם, בהתייחס למשתני ההון החברתי (שאלות 1-5) וההון האנושי (שאלות 6-9). השאלון הועבר בקרב האנשים שרואיינו מקבוצת הוותיקים הן מעכו והן מבית שאן, וביניהם מנהלי מחלקות ברשות, בעלי תפקידים ציבוריים, פעילים בקהילה, מורות בבת הספר, המדגם

כלל עשרים ושלושה מרואיינים, תשעה מבית שאן, ארבעה גברים וחמישה נשים. מעכו השיבו ארבעה עשר מרואיינים חמישה גברים ותשעה נשים. בפרק הממצאים מוצגות התפלגויות התשובות.

מקורות לאיסוף הנתונים האיכותניים

ראיונות עומק מובנים למחצה (in -depth, semi -structured interviews): ראיון מוגדר כטכניקה לאיסוף נתונים מבני אדם על ידי שאילת שאלות המאתגרות אותם לענות מילולית. משתמשים בכלי זה כדי להפיק מגוון נקודות מבט על התופעה הנחקרת, לאפשר למרואיין לספר את סיפורו ולהעניק לו את המשמעויות והפרשנויות האישיות (Guba & Lincoln, 1981; Lincoln & Guba, 1985; Denzin, 1998, 2000). מבין שלוש הצורות המקובלות באסטרטגיית הראיונות - ראיון מובנה, ראיון פתוח, וראיון מובנה למחצה, נבחרה שיטת הראיון המובנה למחצה. שיטה זו מתחקה אחר הדרכים בהם אנשים מפרשים את יחסיהם החברתיים ואת התנהגויותיהם. הצד הפתוח בראיונות הללו מאפשר לייחס ערך רב גם להיבט התרבותי. בראיונות מסוג זה, ניסוח השאלות המרכזיות נעשה מראש, אך רצף הצגתן אינו נקבע מראש ויש מקום במהלך הראיון להוסיף שאלות על פי ההקשר, כאשר לעיתים תשובות המרואיין מובילות לשאלות ספונטאניות. שלא כמו בראיון פתוח לחלוטין, מוגדרות השאלות בראיון מובנה למחצה באופן כללי וכך ניתן לערוך השוואה למרואיינים אחרים. יחד עם זאת, נוצרת אפשרות לשיחת עומק שאינה אפשרית בשאלות הסגורות של הראיון המובנה, ואשר עשויה לשקף טוב יותר את המציאות ולהאיר תמות חדשות (צבר - בן יהושע, 2001). כמו כן מטרתו של הראיון לאסוף תיאורים על עולם החיים של המרואיין, ובאופן זה להבין את משמעויות התופעה המתוארת מנקודת מבטו (Kvale, 1994). אפשר לראות בגישה זו מעין יצירה המתגבשת בתודעתו של החוקר, עם הצטברות הנתונים הנוגעים לאווירה, להלך הרוח, למחשבות, לרגשות ולמוטיבציה של מושאי המחקר ועם ניתוחם (Denzin & Lincoln, 1994).

ניתן לחלק את הראיונות במחקר זה לשתי חטיבות:

- א. ראיונות עם בעלי תפקידים פורמליים ובלתי פורמליים מהקהילה הוותיקה: מנהלי בתי-ספר, מורים, מנהלי מחלקות ברשות המקומית, עובדים סוציאליים, פעילים בקהילה, מובילי מיזמים חברתיים ועוד.

ב. ראיונות עם בעלי תפקידים פורמליים ובלתי פורמליים מקרב אנשי הגרעין התורני: מנכ"ל הגרעין, ראשי מזימים חברתיים, רכזת פעילות חברתית, רב הגרעין חברי הגרעין אשר מתפקדים כפעילים לא פורמאליים בקהילה.

כל ראיון נפתח בהצגה עצמית של החוקרת, מקום מגוריה, הקשר שלה לנושא המחקר והיותה סטודנטית לתואר שלישי באוניברסיטת אריאל, וכן בהסבר על נושא המחקר באופן כללי. לאחר מכן נשאלו השאלות מתוך תדריך הריאיון, (ראו נספח מס' 3, מס' 4). מנקודה זו התנהל הריאיון באופן פתוח, אסוציאטיבי וגמיש, במבנהו, בנוסח השאלות ובסדר הצגתן, בהתאם להתפתחות הריאיון ולתשובות המרואייין (Taylor, 2004; Seidman, Rubin, Rubin & Dilley, 1996; Kvale, 1996; Bogdan, 1984).

ניתוח תוכן של מקורות כתובים (ראשוניים ומשניים): מקורות ראשוניים הם בעיקר עלונים של הגרעינים התורניים ומאמרים ופרסומים בעיתונות. לצורך המחקר נוצר קשר עם עורכי עיתונים מקומיים (בעכו ובבית שאן) ששלחו את כל הכתבות, הפרסומים והראיונות של אנשי הגרעין בעיתונים (כשמונים וחמישה פריטים במהלך העשור האחרון). מאמרים ופרסומים נוספים נאספו משבועונים ומדפי "פרשת שבוע" שהופצו בבתי-הכנסת ברחבי הארץ.

אתרי אינטרנט: בהתאם לגישת הנוכחות הפעילה והמעורבות בחברה הישראלית, מפעילים הגרעינים התורניים אתר אינטרנט, שבו הם מציגים את מטרותיהם ופעולותיהם. גרעין "אומץ"¹³ בעכו מפעיל אתר פעיל ודינמי המעדכן על הנעשה במסגרת הגרעין, וגרעין "יחד"¹⁴ (כנ"ל) בבית שאן מפעיל אתר דומה. אתרי אינטרנט עדכניים יש גם לארגוני הגג "קרן קהילות" ו"שעלי תורה", המקימים והתומכים בגרעינים התורניים, בהם ניתן לקבל מידע רב על פעולות הגרעינים הקיימים ועל פעילויות ברמה ארצית. באתרים "כיפה" ו"מורשת" ניתן למצוא דיונים של חברי הגרעין בסוגיות שונות הקשורות בחייהם ודיווח על חוויות שונות מהווי הפעילות של הגרעין.

¹³ <http://www.omezakko.co.il>

¹⁴ <http://www.bet-shean.org.il/%D7%92%D7%A8%D7%A2%D7%99%D7%9F-%D7%AA%D7%95%D7%A8%D7%A0%D7%99-2>

תצפית משתתפת (עבודה אתנוגרפית): שיטה זו הינה מתודולוגיה המקובלת בקרב החוקרים כדי להתבונן 'מבפנים' בחיים החברתיים המתנהלים בתוך מסגרת מסוימת (משוניס, 1999). באמצעות השתתפות בפעילות הגרעיניים ושהייה עימם לפרק זמן, ניתן להשיג היכרות קרובה, אינטימיות והבנה במערכות היחסים בתוכם ובינם לבין מושאי השפעתם. גם אפיק מחקרי זה נועד למלא בתוכן את מה שגירץ מתאר כזיהוי מבנה המשמעות הפרטיקולרי. כלומר, מהתצפיות נחלץ עולם ידע ייחודי שלא ניתן לחלץ באמצעות השאלונים המובנים. במהלך המחקר נערכו מספר תצפיות - בתחום החינוך: נערכו תצפיות בזמן ההפסקה בבית ספר בעיר וביקור במועדונית בניהולו של הגרעין. בתחום בפעילות חברתית: נערכה תצפית על פעילות "אפיית מצות" שהגרעין בעכו הפעיל.

קבוצת מיקוד (Focus Groups): כלי מחקר איכותני נוסף שבו איסוף הנתונים נעשה דרך אינטראקציה קבוצתית מונחית בנושא מסוים (שקדי, 2003). המטרה היא פריסת קשת של תפיסות, עמדות ופרשנויות באמצעות דיון. מורגאן כותב כי "היתרון העיקרי שקבוצות מיקוד נותנות הוא ההזדמנות לצפות בכמות אינטראקציה גדולה אודות הנושא בפרק זמן מוגבל" (Morgan, 1988, p. 5). במחקר זה התקיימו שתי קבוצות מיקוד. האחת של עשרה משתתפים, והאחרת של שישה משתתפים. בקבוצות אלו התקיים דיון שנתן מקום לכל אחד בסבב מסודר לספר את סיפורו האישי ולשתף בתחושותיו לגבי נוכחות הגרעין התורני בעיר.

2.5 הליך המחקר

ראיונות המחקר: שנערכו עם המרואיינים הן מקרב הקהילה הוותיקה והן מקרב אנשי הגרעין התורני התבצעו במהלך השנים 2014–2016. לכל הראיונות קדמה שיחה טלפונית שכללה הסבר קצר על המחקר והצעה להשתתף בו. שני מרואיינים נוספים הגיעו באופן יזום על ידי אחד המרואיינים לבקשת החוקרת. כל המרואיינים הסכימו להשתתף במחקר. הפגישות נערכו במקום שהיה נוח למרואיין: במקום העבודה, במשרדי הגרעין או בביתו. למעט ארבעה מרואיינים עימם נערך ראיון טלפוני. הפגישות נערכו בין שעה לשעתיים בהתאם לזמן שהיה בידי המרואיינים ולהתפתחות הריאיון. כדי ליצור תקשורת נינוחה עם הנחקרים, החוקרת נמנעה ברוב המקרים מניהול רישום בעת הריאיון, והראיונות הוקלטו לאחר קבלת הסכמה מהמרואיין. כל הראיונות המוקלטים עברו שקלוט מדויק במעבד תמלילים. בנוסף הסתמכה הכתיבה גם על הערות שנכתבו

במהלך הראיונות. לאחר מכן נותח התמליל בהתאם לתמות ולקריטריונים שעלו בניתוח ראיונות העומק.

התצפיות: החוקרת יצרה קשר עם האחראי על הפעילויות ובקשה את רשותו להשתתף ולצפות בהן. במהלך הפעילות רשמה רשימות לתיעוד המשתתפים בפעילות, אופי הפעילות, האינטראקציות בין המדריכים לילדים ולמשפחות והערות נוספות, וכמו כן צילמה תמונות מתעדות.

קבוצת המיקוד: החוקרת יצרה קשר עם איש מפתח, שבאמצעות קבוצת 'ווטסאפ' ארגן קבוצת נשים שהגיעו כדי להשתתף בדיון. הדיון הוקלט ושוקלט במדויק. בנוסף רשמה החוקרת נקודות חשובות והערות תוך כדי הדיון.

2.6 ניתוח הממצאים

"מטרת הניתוח אינה חשיפת אמת אחת ויחידה ביחס לנושא. בכל שלבי הניתוח הנרטיבי שבים לעלות תהיות וחילוקי דעות. כשמדובר בריאיון, הרי שבעצם פעולת התכתוב (הפיכת הטקסט הדבור לכתוב) מתקיים תהליך של הפיכת דיבור חי וזורם לטקסט קבוע. בכך טמונות סכנות רבות, ובכללן טעויות בהבנת המילים עצמן וטעויות בקביעת המשמעות הפשוטה" (צבר - בן יהושע, 2016, עמוד 128).

צבר - בן -יהושע (2016) מציעה להתמקד בתשומת לב למה שהיא מגדירה "הקול - אופני הקשבה וקריאת הסיפור". גישה זו דורשת מהחוקר "להקשיב לטקסט" של הריאיון בדרך כלל הכוונה היא לקריאת התכתוב ארבע פעמים לכל הפחות, ובכל פעם להתמקד בהיבטים שונים העולים מתוך הריאיון. כמו כן, הליך הניתוח של ראיונות העומק עם הנבדקים התבסס על עקרונות לניתוח ראיונות שהציג Gaskell (2000). הרעיון המרכזי מאחורי גישה זו דורש קריאה מעמיקה וחוזרת של הריאיון וניתוחו בהתאם לקטגוריות תכניות, במטרה לזהות תמות תוכן משותפות ולבחון את מבנה הייצוג של תמות אלו. בכדי להגיע לתמות המשותפות, מציע גבתון (2000), הנשען על החוקרים Strauss (1987) ו Hutchinson (1988) לחפש קטגוריות ראשוניות ולהגדיר אותן בנפרד. שלב זה מכנה Strauss (1987) "שלב הקידוד הפתוח" (open coding) ו Hutchinson (1988) מכנה "שלב הקידוד הראשון" (coding level I). שני החוקרים מציעים לעבור על כל הראיונות ולחפש חזרתיות בחומר הכתוב. בהתאם לכך נערכה קריאה ראשונית של הראיונות, וכאשר נמצאה חזרה של מילים, או על נושאים, היא הוצאה מחוץ לטקסט והושמה

בקטגוריה משל עצמה. לאחר מציאת קטגוריה מאפיינת, נערכה קריאה נוספת של כל הראיונות שנערכו על מנת לגזור היגדים וקטעי תוכן שנמצאו רלוונטיים לקטגוריה ולא עלו בקריאה הראשונית.

2.7 סוגיות אתיות

חסיון המרואיינים : לצד רצון החוקר להגיע אל מרב הרבדים של המציאות הנחקרת, ניצבת מחויבותו להגן על פרטיות הנבדקים (צבר - בן - יהושע, 2016). היות ומחקר זה בנוי גם על ראיונות עומק חושפניים, הן עם תושבי הישוב הוותיקים והן עם חברי הגרעין על מגוון תפקידיהם, מחקר זה נמנע מלהשתמש בשמותיהם של המרואיינים. שמירת עילום שמם נשמרה לאורך כל המחקר, בתאום עימם ובהסכמתם (ראו נספח מס' 5 המרואיינים). אנונימיות במחקר זה חשובה במיוחד מאחר שרוב המרואיינים שייכים למגזר ולקהילה שבה מרקם היחסים החברתיים מפותח וניתן לפענח בגלל הרשתות החברתיות הצפופות ומקובל להגדירו כיחסי פנים אל פנים בהם "כולם מכירים את כולם".

חסיון מוסדות הלימוד : שמות מוסדות הלימוד השונים, בתי הספר המקורים שונו במחקר, וזאת על מנת שלא ניתן יהיה לזהותם, ובכך לתרום לתיוג אוכלוסיות היעד הלומדים בכול מוסד. כאמור, נעשה איסוף נתונים גולמיים שונים כמו ממוצעי ציוני בגרות, מדדים סוציו אקונומיים ועוד על מערך מוסדות הלימוד ובתי הספר בעכו ובבית שאן נאספו ממקורות שונים כמו הרשות המקומית ולשכת המדען הראשי במשרד החינוך בירושלים. שם המחקר נדרש לא להשתמש בשמות המקוריים וזאת כחלק מתנאי לקבלת המידע הרגיש.

הסכמה מדעת (consent informed) : החוקרת בחרה לציין בצורה מפורשת את שמות הערים בהם התבצע המחקר, וזאת מתוך ידוע המרואיינים ולאחר קבלת הסכמתם המלאה לכך. זיהוי המרואיינים הינו על ידי שמות בדויים של המרואיינים,¹⁵ כאשר בהערת שוליים מצוין תאריך הריאיון ושמו הבדוי של המרואיין. "גם כאשר החוקר שומר על אנונימיות הנחקרים, הוא אינו יכול להבטיח בוודאות כי איש לא יזהה אותם. במיוחד קשה להבטיח לנחקרים כי לא יזוהו על ידי

¹⁵ נספח מס' 5 (א-ד)

סביבתם הקרובה. לעומת זאת, החשש המרכזי של הנחקרים הוא דווקא מתגובות הקרובים אליהם" (צבר - בן -יהושע, 2016, עמ' 226).

ועדת אתיקה : התפיסה האתית כוללת את העקרונות המקובלים להתנהגות מוסרית. בעת קיום מחקר, בדרך כלל מתעוררות שאלות אתיות הדורשות התייחסות מוקדמת כבר בעת הכנת המחקר וביצועו. מחקר זה, בטרם יצא לשדה המחקרי וכמקובל במוסדות להשכלה גבוהה, קיבל אישור מועדת האתיקה של האוניברסיטה. הועדה עסקה בהיבטים האתיים של מחקרים בבני אדם ובכלל זה אישור השאלונים שהועברו לנחקרים, מזעור הסיכון ואי הנוחות למשתתפים במחקר, כולל שמירה על שלומם, כבודם וזכויותיהם וכיבוד צנעת הפרט.

מקומה של החוקרת : במחקר זה אני חובשת שני "כובעים" מרכזיים הקשורים לרקע האישי שלי, אשר השפיעו על מקומי כחוקרת: האחד, נולדתי וגדלתי בעיירת פיתוח בצפון הארץ, השני היותי שייכת כיום לציבור הדתי לאומי ומתגוררת ביישוב המוגדר דתי לאומי. לנתון זה יש יתרון במחקר: ראשית, מצד התושבים הוותיקים אני נהנית מתחושה של אמון, פתיחות בראיונות, מנגישות גבוהה למקורות מידע אנושיים וכתובים ומשיתוף פעולה מצד הפעילים בעלי תפקידים הפורמאליים והלא פורמאליים. הטיב לתאר זאת אחד המרואיינים באומרו "את משלנו". שנית, העניין מקל עליי בנייתו "מבנה המשמעות הפרטיקולרי" שהוא עולם ידע סמוי (גירץ, 1990): ההיכרות עם ה"שפה" וה"קודים", עולם הערכים והאמונות הייחודיים לציבור הדתי לאומי, סייע לי להשיג הבנה ופתיחות של המרואיינים אלי כחוקרת, בעיקר מצד הנהלת הגרעין והפעילים בתפקידים השונים בגרעין, שיכלו לראות בי כחוקרת שהינה חלק מקבוצת ה-in group. במקביל, ניסיתי להיות מודעת לאורך כל המחקר לצורך לשמור על עמדה אובייקטיבית ככל שניתן בפרשנות ובניתוח המוענק לממצאים העולים מראיונות העומק ומהתצפיות. למרות הניסיון לערוך ניתוח אובייקטיבי לראיונות המחקר, ישנה סבירות גבוהה כי הראיונות כוללים גם את תפיסתי הסובייקטיבית כחוקרת.

הקושי בהפרדת המציאות הסובייקטיבית מהאובייקטיבית מוכר במחקר האיכותני. טענת חוקרים, במתודולוגיה איכותנית לא ניתן להפריד בין הפרשנות האובייקטיבית לתפיסת המציאות של החוקרת או של הנחקרים (Schwandt, 1989). לפיכך, טוען Schutz (1932), קיימות שתי רמות של פרשנות במחקר. הרמה הראשונה היא של הסובייקטים המרואיינים שמציגים את

פרק 2 - שיטת המחקר

הפרשנות שלהם למציאות היום יומית. בנוסף לכך, קיימת גם פרשנות של החוקר עצמו, שמאזין למרואיינים, מעבד את המידע על פי תפיסתו, ומייצר תיאור פרשני משלו. תיאור זה מקושר עם ידע כללי יותר שיש בעולם התיאורטי על פעולות בני האדם (שלסקי ואריאלי, 2000). ניתוח הנתונים במחקר הנוכחי התבסס על פרשנות החוקרת, אולם פרשנות זו איננה חופשית לחלוטין. למרות השאיפה להישאר נאמנה לטקסטים ככל האפשר, בעצם הניתוח הפרשני שזור גם ממד סובייקטיבי, המשקף את תפיסת עולמה של החוקרת, מעבר לממד האובייקטיבי.

פרק 3: רקע – הגרעינים התורניים בבית שאן ועכו

1. 3 מאפיינים היסטוריים וחברתיים של בית שאן ועכו

כפי שצוין בפרק המבוא, גורם חשוב המשפיע על אסטרטגיית ועוצמת הפעולה של הגרעינים התורניים הוא התנאים החברתיים והגיאוגרפיים שבהם הם פועלים. כיוון שכך בפרק זה אשרטט דיוקן כללי של זירת הפעולה בה החלו לפעול הגרעינים התורניים.

בית שאן

העיר בית שאן ממוקמת באזור פריפריאלי מובהק: בקצה הדרום מזרחי של אזור הצפון, בעוד מרכז הכובד של האוכלוסייה נמצא באזור חיפה. בשנות החמישים ובמהלך שנות השישים של המאה העשרים קלטה בית שאן גלי עלייה, בעיקר מצפון אפריקה, עיראק, פרס ומרוקו. הישוב קיבל מעמד של עירייה ב-1999, ונכון לשנתון הסטטיסטי לשנת 2016, מספר תושבי העיר הוא 17,300 נפש.¹⁶

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס), שיעור הזכאים לתעודת בגרות מבין תלמידי כיתות י"ב בשנת תשע"ג עמד על 62.1% - מעט מעל הממוצע הארצי לאותה שנה (61.5%). על פי המוסד לביטוח לאומי, השכר החודשי הממוצע של שכיר בבית שאן עמד, בשנת 2015, על 8,228 ₪ בעוד הממוצע הארצי עמד על 10,418 ₪.¹⁷ העיר מדורגת באשכול 4 מתוך 10, בדירוג החברתי-כלכלי של משרד הפנים.¹⁸

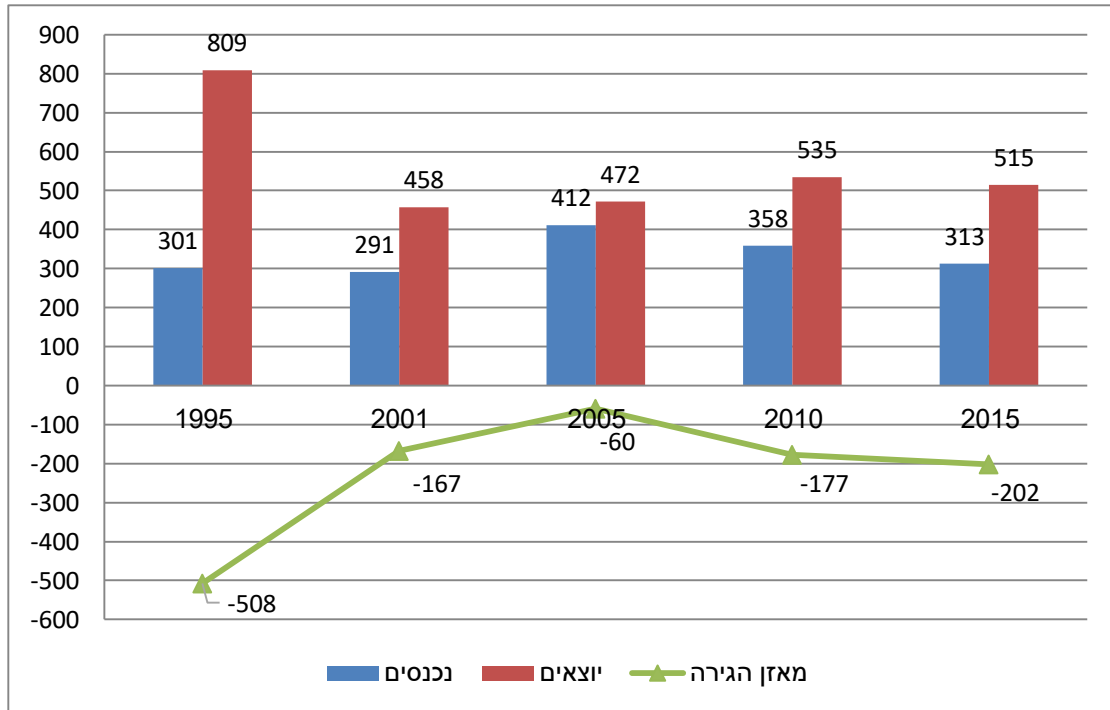
באופן כללי, מבנה התעסוקה ושוק העבודה של בית שאן נושא אופי מסורתי, כלומר רמה נמוכה של חדשנות, שכר נמוך, והשפעות הנובעות מתנודות חריפות למגמות כלל עולמיות. כמו בשאר עיירות הפיתוח הטיפוסיות בישראל, מבנה תעסוקתי זה תרם לא מעט למגמות ההגירה השלילית של פלח האוכלוסייה הצעיר והמשכיל של בני בית שאן, וכן של צעירים ומשפחות שביקשו לשפר את רמת חייהם או/ו כדי למצוא הזדמנויות תעסוקתיות מחוץ ליישוב. ניתן להתרשם מתרשים 2 כי מאזן ההגירה השלילי איננו תופעה חדשה ביישוב, אלא מגמה הנמשכת מזה כשני עשורים ברציפות.

¹⁶מקור: שנתונים סטטיסטיים לישראל 1995-2015, עיבוד מבחר נתונים.
¹⁷המוסד לביטוח לאומי,

<https://www.btl.gov.il/mediniyut/situation/statistics/btlstatistics.aspx?type=1&id=9200>

¹⁸מקור: שנתונים סטטיסטיים לישראל 1995-2015, עיבוד מבחר נתונים.

תרשים 2: מאזן הגירה בבית שאן, 1995-2015

מקור : שנתונים סטטיסטיים לישראל 1995-2015, עיבוד מבחר נתונים.

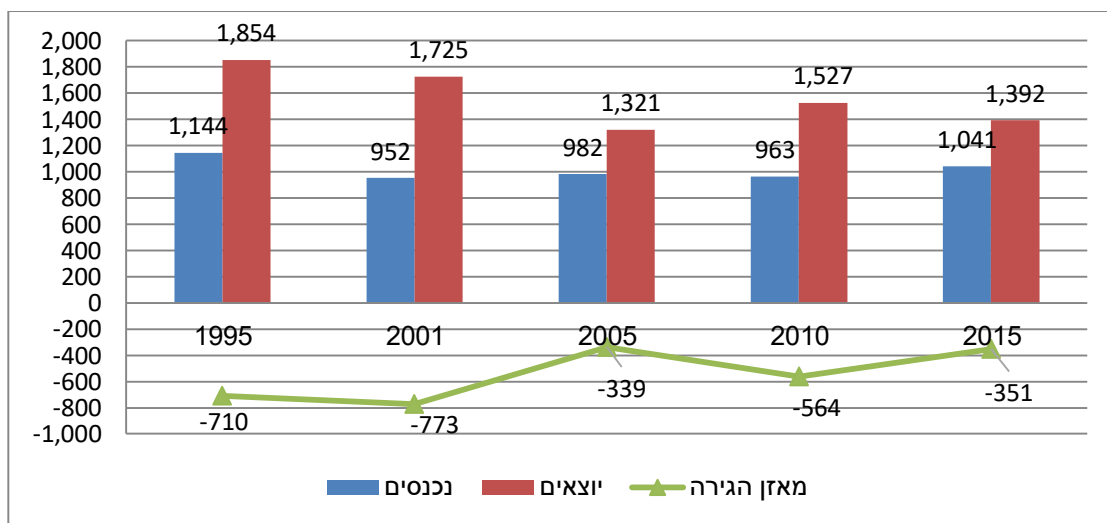
נתוני תרשים 2 מורים כי מאזן ההגירה של בית שאן הוא שלילי: דהיינו שיעור המהגרים מהעיר החוצה גבוה משיעור מהמגרים אל העיר. על פי נתוני הלמ"ס,¹⁹ העיר אמנם גדלה בין השנים 2008–2015, בכ-800 תושבים, אך הגידול הוא תוצר של שיעור ריבוי טבעי גבוה המאפיין אוכלוסיות מסורתיות-דתיות, יוצאות ארצות אסיה-אפריקה. רבים מתושבי העיר מועסקים באזורי התעשייה שמסביב לעיר. בכלל זה המפעלים האזוריים של הקיבוצים (עיריית בית-שאן, 2016). ממחקר שבדק את ההיסטוריה החברתית והתעסוקתית של אנשי העיר ביחס לסביבתה הכפרית (לב-ארי ופווין, 2006), עולה כי מערכת היחסים בין הקבוצות התאפיינה ביחסי תלות, ניכור ויחסים שידעו עליות ומורדות והתפרצויות של עוינות בעיקר בתקופת הבחירות לכנסת.

¹⁹מקור : שנתונים סטטיסטיים לישראל 1995-2015, עיבוד מבחר נתונים.

עכו

בשונה מבית שאן, העיר עכו היא חלק ממטרופולין חיפה, כלומר פוטנציאל ההזדמנויות של העיר גבוה יותר. וכן, בשונה מבית שאן, עכו היא עיר מעורבת ומבחינה זו ההיסטוריה של העיר (לפחות במאה השנים האחרונות) מורכבת יותר באשר היא נכרכת סביב המתח היהודי-ערבי. בראשית תקופת המנדט הבריטי, נמנו בעיר כ- 500, 6 נפש, מהם כ- 80 יהודים, וב- 1946 נמנו בה 13,000 נפש. עם כיבושה במלחמת העצמאות עזבו, ברחו או הוברחו מרבית תושביה הערביים של עכו את העיר. נותרו בה רק כ- 3000 איש. לאחר המלחמה יושבו באזור העיר העתיקה של עכו עולים פליטי השואה. בשנות השישים נמנו בה כ- 5000 נפש. עם בניית השכונות החדשות במזרחה, נטשו היהודים את העיר העתיקה. במקומם התיישבו תושבים ערבים שרובם הגיעו מכפרי הגליל (שור, 1990; לוריא, 2000, עמ' 543). על-פי נתוני הלמ"ס, בשלהי שנת 2014 נמנו בעיר כ- 47,500 אלף איש, מתוכם 62.6% יהודים ו- 31% ערבים. מבחינה סוציו-אקונומית, עכו היא עיר חלשה. היא מופיעה באשכול 4 של המדד החברתי-כלכלי. בשנת 2015 היה מאזן ההגירה בעיר שלילי (תרשים 3). הנטייה להגירה שלילית נעוצה, בחלקה מנטייה של הגירת אוכלוסייה ערבית לעיר וכן תוצר של תדמית ירודה ממנה סובלת העיר מזה שנים.

תרשים 3: מאזן הגירה בעכו בשנים 1995- 2015

מקור: שנתונים סטטיסטיים לישראל 1995-2015, עיבוד מבחר נתונים.

על פי תרשים 3, מאז 1995 ועד 2015 סבלה עכו ממאזן הגירה שלילי, כלומר שיעור המהגרים אליה נמוך משיעור המהגרים ממנה. הסבר אפשרי לכך קשור, אולי, לרקע הסוציו-אקונומי של העיר: אחוז הזכאים לתעודת בגרות מבין תלמידי כיתות י"ב, בשנת ה'תשע"ג (2012) - עמד על 67.7%. שיעור זה כולל בוגרי ביה"ס ערביים (ממוצע ארצי: 61.5%). השכר החודשי הממוצע של שכיר בשנת 2012 עמד על 6400 ש"ח (ממוצע ארצי: 8,100 ש"ח). לרוב, שיעורי האבטלה בעכו, גבוהים ביחס לממוצע הארצי וביחס לערי מטרופולין חיפה: בשנת 2004 עמד שיעור האבטלה על 14.2% בעוד הממוצע הארצי עמד על כ-6% (שרות התעסוקה עכו, 2005). במשך שנים הייתה עכו לאחד היישובים שהוגדרו כמוכי אבטלה, למעלה מ-10% (אזולאי, 2009). בשיעור האבטלה חל שיפור במהלך השנים, ונכון לינואר 2009 הוא עמד על 6.8 אחוז. עדיין גבוה מהממוצע הארצי.

לסיכום, הפרופיל החברתי-כלכלי של עכו ובית שאן מסגיר עיירות המתאפיינות בתת-פיתוח, בהתאם למדדים המקובלים לבדיקת רמת הנחשלות העירונית. ייתכן מאוד שמציאות זו שימשה קרקע פורייה ונוחה להגעתם של הגרעין התורני לאזור גיאוגרפי חברתי זה. כפי שהסבירה דומברובסקי (2010), חברי הגרעין התורני שואפים לשנות את פני החברה. לצורך זה הם נוקטים באסטרטגיה של קינון בריכוזי אוכלוסייה חלשים, תוך רתימת היכולות שלהם לטובתם.

2.3 הקמת הגרעינים התורניים - "יחד" בית שאן ו "אומץ" בעכו

ראשיתו של הגרעין התורני "יחד" - בית שאן בשלהי שנות התשעים של המאה העשרים. במהלך שנת 2006 קיבל הגרעין חיזוק כאשר הגיעו לעיירה למעלה מעשרה אברכים, רווקים, בוגרי המכון הדתי לאומי לחוזרים בתשובה - "מכון מאיר" בירושלים. בשנת 2006 נרשמה הקבוצה כעמותה ("יחד"). במהלך 2007 הוקם גרעין נוסף בשם "הגרעין החינוכי - חברתי - בית שאן", על פי אתר האינטרנט של העמותה, הקמת הגרעין נבעה ממניעים אידיאולוגיים:

"חברי הגרעין החינוכי - חברתי הגיעו לעיר בית שאן מכל רחבי הארץ, מתוך שליחות ואחריות כלפי כל אחד מעם ישראל. מצאנו את תושבי בית שאן כשותפים מלאים בחזון

הגאולה, נכונות להקמת מרכזי תורה בעיר, הפקה משותפת של אירועים חגיגיים כלליים".²⁰

כפי שניתן לראות, אנשי הגרעין העידו על עצמם כמי שהגיעו מתוך התמסרות רעיונית וחברתית, תוך שאיפה לשילוב אנשי המקום בפעילות התורנית והכללית בבית שאן. למעלה מתשעים אחוזים של חברי הגרעינים האמורים אינם תושבי העיר הוותיקים. נכון לשנת 2015 פועלים במסגרת גרעין "יחד" כעשרים וחמש משפחות ובגרעין "החינוכי-חברתי-בית שאן" פועלים כששים חברים, חלקם רווקים וחלקם זוגות צעירים. על המוטיבציה ומקורות ההשראה של חברי הגרעין ניתן ללמוד מדבריו של אמיר אסולין-רכז הקהילה של הגרעין. אמיר הגיע מרקע מיוחד שאיננו אופייני למרבית חברי הגרעין: הוא נולד וגדל בעכו ולימים חזר בתשובה, כאשר נכנס ובא למכון מאיר - מסד ציוני דתי בשכונת קריית משה שבירושלים. הוא הסביר:

בזמנו, למדנו במכון מאיר. מה שבאופן מיוחד תפס אותי זה קטע בגמרא, שהרב אלישע וישליצקי²¹ הפנה אותנו אליה, והיא אומרת כך: אין ללימוד תורה ערך אם איננו מגיעים עם 'חסד'! הפירוש הוא שמה שאתה לומד זה לא שלך. התורה לא יכולה להישאר בספירה הפרטית. אין תורה שהיא 'לא תורת חסד'. המשמעות המעשית היא: לצאת החוצה אל הקהילה. זה חסד. בשבילנו, 'תורת חסד' נותנת אוירה יותר נינוחה. פחות לחץ. רצינו ללמוד באווירה כזו, ואז הגיע החיבור עם הרב דיעי שהאיר לנו פנים והחלטנו ללכת על בית שאן.²²

גרעין "אומץ" עכו

ראשיתו של הגרעין התורני "אומץ" בעכו בשנת 1996. על פי מקורות מקומיים,²³ ותיקי עכו מהציבור המסורתי והדתי-לאומי, בשנים ההן נוצרה בעכו אווירה שלילית. הם מסבירים כי ניתן היה לזהות מגמה ברורה של נטישת העיר, בעיקר לטובת נהריה. מגמות ההגירה יצרו תחושות קשות של ייאוש בקרב חלק ניכר מהוותיקים שנותרו במקום. בנוסף, על פי אותם מקורות,²⁴

²⁰ <http://www.yhbs.co.il/document/81,84,8.aspx> בתאריך 11.11.2015

²¹ דמות מרכזית בהנהגת תנועת הגרעינים התורניים בישראל

²² אמיר אסולין, ראיון, 17/12/2015.

²³ מנחם כחלון, ראיון, 26/11/2015.

²⁴ נתן לוגסי, ראיון, 20/04/2016.

מגמת התפשטות מזרחה של האוכלוסייה הערבית בעיר תרמה אף היא "לתחושה שאין מה לחפש בעכו".²⁵ כיוון שכך הופעת הגרעין התורני בעכו בישרה על "תפנית חיובית".²⁶

עומר לוי - תושב וותיק של עכו, שלימים שירת בתפקיד בכיר בגרעין, תיאר את האווירה במפנה המאה העשרים ואחת במלים: "משעה שראשוני הגרעין החלו בפעילות חברתית חברי הציבור הדתי לאומי הוותיקים חשו תחושה נפלאה, אות המבשר תפנית ושינוי משמעותי".²⁷

הגרעין התורני "אומץ" בעכו נוסד כיוזמה של חמש משפחות, שלא נמנו על בני המקום, והגיעו לעיר במהלך שנת 1998. בין אלו ניתן למנות את הרב נחום לוי אשר הגיע מעיירת פיתוח בצפון בעידודו של הרב מרדכי אליהו – הרב הראשי הספרדי לישראל בשנות השמונים והתשעים. הרב לוי מעיד על עניין מרכזי ביותר שהניע אותו ואת חבריו ראשוני הגרעין: אופיו של המרחב הציבורי בעכו, שמעיקרו נראה נושא אופי חילוני. דבר נוסף שהטריד את ראשוני הגרעין היה הדאגה נוכח מגמות התפשטות האוכלוסייה הערבית, לעבר מתחמים יהודיים מסורתיים: "בתי ספר נסגרו, ועברו לערבים", הסביר הרב לוי.²⁸ נוכח מגמות "מדאיגות" אלו, כלשונו, נרתמו אנשי הגרעין למשימה. עם השנים התרחב מעגל פעילות הגרעין: בשנת 2005 הוא צמח לכדי שלושים משפחות ובשנת 2014 נמנו בעיר כמאה וחמישים משפחות.²⁹ כמו כן, בין המייסדים בולטת דמותה של שיפרה טולדנו. שיפרה, ביתו של רב בכיר מאוד בציונות הדתית, מאחד הישובים הנודעים בשומרון, קרי דמות מקרב האליטה החברתית והתורנית של הציבור התורני בישראל. בשנות התשעים הייתה בשרות לאומי בעכו, שם הכירה את בעלה לעתיד, יליד עכו, שלמד במוסדות הציונות הדתית מחוץ לעיר. מרבית החברים בגרעין הם זוגות צעירים יחסית, כלומר בגילאי 25–45.³⁰ כמו כן, חברי הגרעין מגובשים מאוד והם חולקים רקע תורני דומה. רובם באו מקרב הציבור החרדי-לאומי, הגברים הם אנשי חינוך ורבנים בוגרי ישיבות תיכוניות וישיבות הסדר.

²⁵ שם,

²⁶ מנחם כחלון, ראיון, 26/11/2015.

²⁷ עומר לוי, ראיון, 27/11/2014.

²⁸ הרב נחום לוי, ראיון, 20/04/2015.

²⁹ דו"ח עמותת 'אומץ' מאת עומר לוי.

³⁰ שיפרה טולדנו, ראיון, 27/11/2014.

חלק ב' ממצאים

פרק 4: השפעות הגרעין התורני על ההון האנושי

4.1 השפעות אובייקטיביות

באופן כללי, למעורבות של הגרעינים התורניים נודעת השפעה על ההון האנושי של הקהילה, בבית שאן ובעכו. היא מצאה את ביטוייה בשני אפיקי פעולה: האחד תחום החינוכי-פורמאלי, השני - תחום החינוך הבלתי פורמאלי.

א. השפעות על החינוך הפורמלי

הזירה העיקרית שבה ניתן לזהות את טביעות האצבע של אנשי הגרעין התורני היא מערכת החינוך הממלכתית-דתית. בבית שאן ובעכו החלו אנשי הגרעין, בסיוע תושבים מקומיים שהזדהו עם דרכם (להלן "וותיקים מזרחיים ממעמד בינוני"), להניע שינויי עומק במערכת החינוך, בבתי הספר היסודיים ובתיכונים. יוזמות חברי הגרעין התבטאו בשורה ארוכה של מהלכים, בין השאר ובעיקר הקמת בתי ספר בעלי אוריינטציה תורנית, או מסלולים תורניים בבתי ספר קיימים. תת הפרק הזה יתמקד בתיאור ואפיון ההשפעות הגרעין על איכויות ההון האנושי של הוותיקים באמצעות מדדים והיבטים שונים. במסגרת זו ייבחנו ההיבטים הבאים: שיעור הזכאים לבגרות במבט כלל-יישובי, שינויים במערך בתי הספר (הקמה של בתי ספר חדשים, סגירה של בתי ספר קיימים, שינוי באופי בתי הספר); שינויים במספר התלמידים בבתי הספר; שינויים ברמה הסוציו-אקונומית של תלמידי בתי הספר; שינוי בתמהיל סגל ההוראה; שינויים בשיעורי הזכאות לתעודת בגרות. הניתוח יעשה שימוש גם בחומרים איכותניים, בעיקר ראיונות עם בעלי תפקידים שונים, לצורך מתן הסבר רחב באשר לפרשנות הנכונה של השינויים.

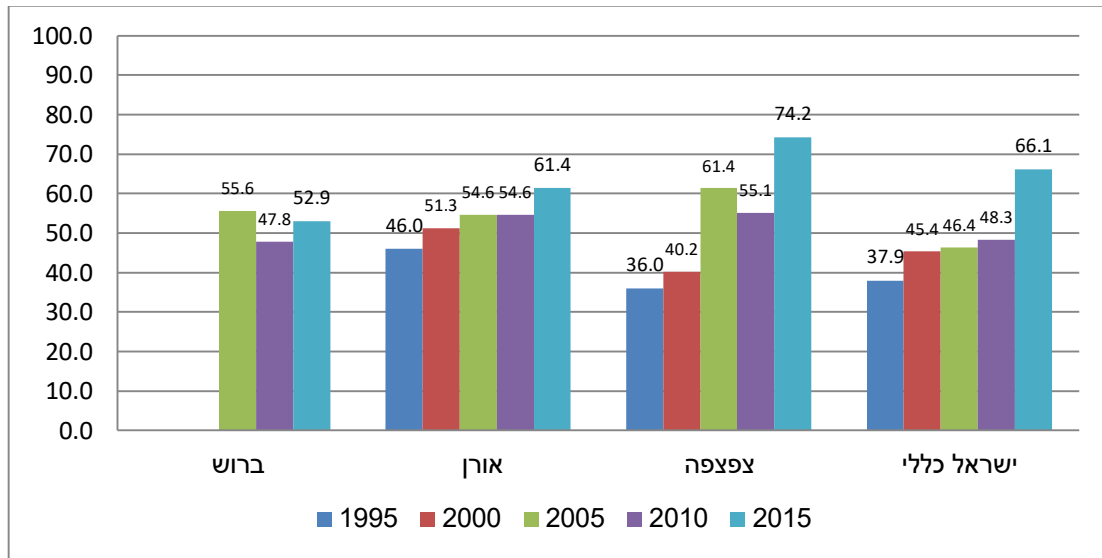
יוזמות ומהלכים של גרעין "יחד" - בית שאן

מאז קבעו את מושבם בבית שאן נצפו ניסיונות שונים מצד הגרעין התורני להקים מוסדות חינוך בעלי אופי תורני: החל מרמת גני ילדים, יסודי ותיכוני. נתאר ניסיונות אלה בבתי הספר השונים, תוך שימוש בנתונים כמותיים באשר לשינויים במספר התלמידים ובשיעורי הזכאים לתעודת בגרות ובתיאור התהליכים על ידי אנשי מפתח בקהילות המקומיות.

מבט כלל עירוני - החינוך התיכוני

נתון רקע שעשוי לתת בידינו מפת התמצאות כללית על רמת ההישגים הלימודיים של צעירי בית שאן, ניתן לקבל באמצעות עיון בשיעור הזכאים לתעודת בגרות על ציר הזמן. תרשים 4 נותן לנו מבט כללי על עניין זה.

תרשים 4: שיעור הזכאים לבגרות בבית שאן, 1995–2015

מקור : לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016

מתרשים 4 עולה, כי שיעור הזכאים לבגרות בבית שאן, כמו גם בישראל באופן כללי, נמצא במגמת עלייה. אולם כשמתבוננים בחלוקה מגזרית ובית-ספרית, נראה כי שיעור העלייה משתנה. בעיר בית שאן קיימת מגמה מעורבת בשלושת בתי הספר – צפצפה, ברוש ואורן. בתיכון החילוני "צפצפה" ניתן לזהות מגמת עלייה תלולה יחסית: מ-36% זכאים בשנת 1995 לכמעט 75%. במקיף הממלכתי-דתי "אורן" (שבו כמעט לא ניכרת מעורבות של הגרעין) ניתן לזהות עלייה מתונה: מ-46% ל-61.4% בשיעור הזכאים. לעומת זאת הנתונים מורים כי בישיבה התכונת "ברוש", המזוהה עם הציבור התורני, ובפרט של הגרעין, נרשמה מגמת ירידה של כשני אחוזים בשיעור הזכאים לבגרות. בעוד שבין 2005 ל-2010 הייתה ירידה בשיעור הזכאים לתעודת הבגרות בישיבה התיכונית, ב-2015 חלה בו עלייה בשיעור הזכאים, שעדיין לא הצליחה לחזור לשיעורי הזכאות בו מ-2005. נציין כי הישיבה התיכונית "ברוש" מאכלסת חלק מבני הגרעינים וכן מלמדים בו מורים המזוהים עם הציבור החרדי-לאומי.

המגמות הנזכרות מעידות לכאורה על חולשה יחסית של מערכת החינוך המזוהה עם הציבור התורני בהשוואה לחילוני. עם זאת, עיון בנתונים המספריים איננה נותנת לנו הסבר מספיק אודות איכות ההשפעה של הקהילה הגרעינית על הציבור המסורתי והדתי. לצורך כך נבחן את השינויים בתוך המגזר הדתי לאומי: הממלכתי והפרטי.

מבט ממוקד - החינוך הדתי לאומי בבית שאן

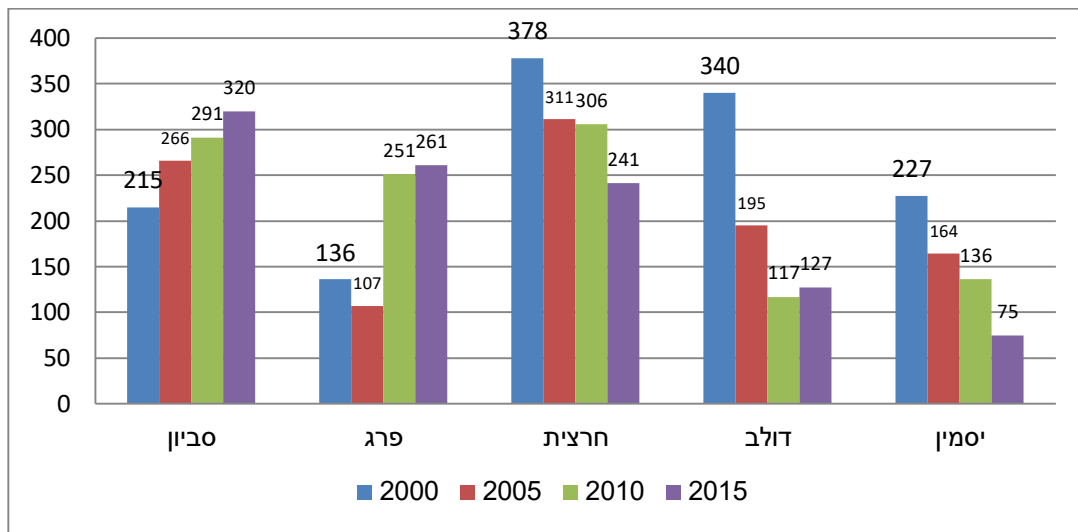
החינוך היסודי: התורני והממלכתי - דתי

שינויים באופי מערכת החינוך הדתית לאומית בבית שאן, החלו זמן רב לפני שהגיעו לעיירה פעילי הגרעין. המהלך הראשון היה בשנת 1994, עת הוקם בית הספר "סביון", השייך לרשת תורנית ומוגדר 'מוכר שאינו רשמי' וככזה נהנה מאוטונומיה מסוימת. בשונה ממקביליו המסורתיים (מוסדות החינוך הממלכתי-דתי) החל לפעול במתכונת תורנית, הווה אומר – הפרדה מגדרית בין בנים ובנות וחיזוק מגמות תורניות. בית הספר התורני השני שהוקם, הפעם בהתנעה עוצמתית מצד אנשי הגרעין, הוא "פרג", שהוקם בשנת 2010 (להלן בהרחבה). הקמת "סביון" ו"פרג" השפיעה בעקיפין על בתי הספר הממלכתיים-דתיים. מראיונות שונים עולה כי בתי הספר הללו נתפשו כאיכותיים והפכו אבן שואבת לאוכלוסייה דתית איכותית. "אוכלוסייה" זו מגיעה, בחלקה, מאנשי המושבים הדתיים בעמק בית שאן, ובחלקה מקרב וותיקי בית שאן ממוצא מזרחי, וממעמד מבוסס (ראו להלן תרשים 3, מדדי הטיפוח בבתי הספר בעיר). מהלך היסטורי נוסף, אף הוא ביוזמת הגרעין התורני, החל בשנת 2016 לערך, עת נפתחה כיתה תורנית לבנות בתוך בבית ספר ממ"ד קיים. כפי שנראה להלן, היוזמות ומהלכים הללו גרעו מהאוכלוסייה הוותיקה בכמה מובנים.

כמבוא לדיון בסוגיה חשובה זו ניתן להתרשם מההשפעה כמותית של מהלכים אלו על כלל מערכת החינוך הדתית בבית שאן. תרשים 5 מתאר את השינויים במספר הלומדים בבתי הספר היסודיים דתיים בבית שאן החל משנת 2000 ועד 2015 (שנה"ל תשע"ו).

תרשים 5: שינויים במספר התלמידים בבתי הספר היסודיים הדתיים בבית שאן (תורני

בהשוואה לממלכתי-דתי) 2000 – 2015

מקור : לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016.

על פי נתוני תרשים 5, נראה, כי מאז שנת 2005 (כאמור, זוהי השנה שבה הגרעין תקע יתד בעיר), חל היפוך מגמה בשיעור הלומדים בשתי מערכות החינוך: הדתי-תורני - הפרטי (מוכר שאינו רשמי) לעומת הממלכתי-דתי: הראשונים - "פרג" ו"סביון" –מוסדות חצי פרטיים תורניים – נהנו מזינוק במספר התלמידים בעוד בתי הספר הממלכתיים-דתיים ("דולב", "חרצית", "יסמין" (רושמים ירידה במספר הלומדים עם השנים.

על פי מקורות מקומיים,³¹ מגמות הצמיחה של בתי הספר התורניים בעיר קשורות בקשר הדוק עם התרחבות ההשפעה של הגרעינים התורניים. ביטוי מובהק לכך ניתן למצוא ב-"פרג". כמו רבים מהשינויים הארגוניים והתרבותיים, גם בית ספר זה נפתח על רקע קשיים ומגמות דעיכה של בתי הספר הממלכתיים-דתיים הקיימים. בית הספר, שסבל ממגמות אלו ומדימוי ירוד, הוא "לילך"(לימים "פרג"). במהלך שנת 2004 הגיע לאותו בית הספר, שהיה אז בסכנת סגירה, אליהו רובין, איש חינוך המתגורר באחד המושבים הדתיים בעמק בית שאן, במטרה לנהל אותו.³² רובין הוביל מספר שינויים, כגון שינוי תדמיתי (שמו הוסב ל-"פרג"), ובעיקר קליטה של אוכלוסיות חדשות (בעיקרן מבוססות) מיישובי עמק בית שאן. על שינויים אלו נוסף שלב התפתחותי חשוב, כאשר בשנת 2006 הגיעה משפחה מהגרעין של מפוני גוש קטיף לבית שאן

³¹ עינב בן שבת, ריאיון, 15/1/2015.

³² אליהו רובין, שיחה טלפונית, 30/6/2017.

שהציעה לפתוח "תלמוד תורה" בתוך בית הספר, במטרה "להשתלב עם בני המקום".³³ שינוי זה סימן מהלך נוסף בתהליך הפיכת המערכת החינוכית בעיר לתורנית יותר הפונה לציבור החרדי - לאומי.

מאז שנת 2006, בעקבות ביקושים הולכים וגוברים לחינוך תורני, ובעקבות לחץ של חברים מקהילת הגרעין, החל פועל במבנה בית הספר הממלכתי -דתי מסלול 'תורני' לבנים בלבד לצד מסלול ממלכתי -דתי מעורב ("לילך"). בשנת הלימודים תשע"ה למדו במסלול התורני כמאה וארבעים תלמידים, כמחציתם בנים להורים מהציבור "התורני", ובפרט מהגרעין, ומרביתם אינם בני המקום.³⁴ חלק מאנשי הגרעין השתלבו כמורים, או בלשון הציבור התורני –"מלמדים" בתלמוד התורה. בשלהי שנת 2014, נוסף נדבך משמעותי בחדירת הגרעין לבית שאן: בעקבות לחץ מצד הציבור הדתי -תורני, בהובלת דמויות מפתח מקומיות המזוהות ומזדהות עם ציבור זה,³⁵ הוחלט בעיריית בית שאן, להסב את כל מבנה בית הספר הממלכתי דתי ל"תלמוד תורה" של הציונות הדתית ("פרג").³⁶ בינואר 2015 זכתה היוזמה לברכת הדרך של ראש עיריית בית -שאן.³⁷ משמעות המהלך הייתה כי החל משנת הלימודים תשע"ו כל מבנה בית הספר נוכס לטובת הציבור החרדי -לאומי. ההורים הוותיקים שלא היו מעוניינים במסגרת התורנית, אמורים לשלוח את ילדיהם לבית ספר ממ"ד האחרים הנמצאים בעיר ("חרצית", "דולב" ו"יסמין"). החל משנת הלימודים תשע"ו (2016) בית הספר מנוהל באופן לא פורמאלי על ידי וועד ההורים,³⁸ כאשר, על פי מקורות מקומיים, הגורם הדומיננטי ביותר, המנהל את בית הספר, הוא רב הגרעין התורני שאיננו מתגורר בבית שאן כי אם בקיבוץ סמוך.

החינוך היסודי: השפעות על איכות בית הספר

כיצד, אם בכלל, השפיעה מגמת הדעיכה מספרית של בתי הספר הממלכתיים -דתיים על איכויות הלומדים בהם? נתון זה הינו קשה למדידה, אך מרכיב משמעותי אחד ניתן לבדוק: הרמה הסוציו-אקונומית של התלמידים. אינדיקציות לכך ניתן לקבל באמצעות בחינת השינויים של מדדי

³³ ש.ם.

³⁴ למעשה, קיומו של מסלול זה משקף דינמיקה מיקרו-סוציולוגית בקרב אוכלוסיית בית שאן והעמק: התלמידים הלומדים בבית הספר הם, לרוב, בנים להורים שאינם מעוניינים לשלב את ילדיהם עם הציבור הוותיק, ונוטים לסגרגציה; חלקם מגיעים מקיבוצי עמק בית שאן, חלקם בנים להורים מקרב הגרעין התורני, וחלקם בנים להורים תורניים מקרב וותיק בית שאן.

³⁵ חלקם בעלי תפקידי מפתח במערכת הפיקוח על החינוך הממלכתי דתי.

³⁶ אור קשתי, בית ספר יסודי בבית שאן מפלג את הדתיים והחרד"לים, הארץ, 1.1.2015.

³⁷ המהלך נומק ברצון ליצור רצף של מוסדות לימוד במתחם גאוגרפי אחד מכיתה א' עד י"ב לטובת בנים בלבד.

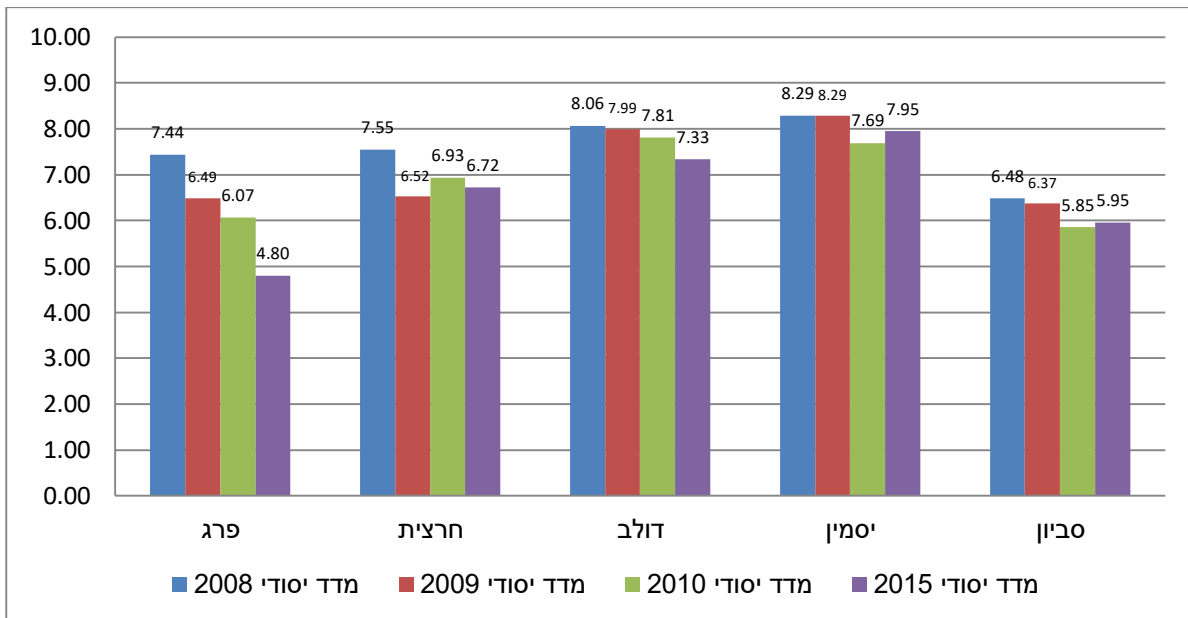
³⁸ אליהו רובין, ראיון טלפוני, 30/06/2016.

פרק 4 – ממצאים הון אנושי

הטיפול הנוהגים במשרד החינוך על ציר הזמן. תרשים 6 מתאר שינויים אלו ביחס לבתי הספר היסודיים בבית שאן. כרקע לתרשים, נציין כי "מדד טיפוח"³⁹ הוא כלי של הרשויות המסייע בידי מעצבי מדיניות. על פי מדד זה, אוכלוסיית בית הספר נעה על הציר שבין עשירון 1 לעשירון 10 כאשר עשירון 1 מהווה קטגוריה של אוכלוסייה חזקה שלא זקוקה לטיפול נוסף, ואילו עשירון 10 מציין אוכלוסייה חלשה הזקוקה ביותר לטיפול ולהשקעות של המדינה.⁴⁰

על פי תרשים 6 ניתן לראות כי בין השנים 2008 עד 2015 ירד מדד הטיפול של כל בתי הספר הדתיים לאומיים בבית שאן. "ירידה" זו פירושה כי כל בתי הספר שיפרו את הרקע הסוציו-אקונומי של ההורים. ואולם השיפור הדרמטי ביותר נרשם בבתי הספר התורניים – "פרג" "סביון". זאת ועוד, נכון לשנת 2005 בתי הספר עם מדד הטיפול הנמוך ביותר (ובמלים אחרות: בתי הספר האיכותיים ביותר) הם התורניים. נראה אפוא, כי במבט היסטורי הבוחן את מערכת החינוך היסודית דתית-לאומית ממרחק של כעשרים שנה, ההתפשטות של הציבור התורני בבית שאן היטיבה במיוחד עם בתי הספר המתבדלים (סגרגטיביים).

תרשים 6 : מדדי הטיפול של כלל בתי הספר הדתיים בבית שאן 2008 - 2015

מקור : לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016.

³⁹ <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Scientist/CareIndex>
⁴⁰ מקור : לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016.

החינוך התיכוני: הזרם התורני הנפרד והזרם המתון המעורב גם באגף התיכוני ניכרת מגמת עלייה (לפחות מספרית) לטובת המסגרות התורניות. כרקע יש לציין כי מאז ראשית שנות הששים של המאה העשרים פועל בבית שאן בית ספר תיכון ממלכתי -דתי אחד –"אורן". בשנת 2015 נמנו בו 585 תלמידים, בנות ובנים. הלימודים מעורבים –בנים ובנות, אך בשנים האחרונות נוהגת בו הפרדה מגדרית על בסיס כיתתי. ההפרדה מתבטלת כאשר מדובר בלימודים מתמחים (מגמות). בדומה לבתי ספר דתיים תיכוניים בעיירות פיתוח אחרות, גם מוסד זה ממוקם גיאוגרפית בסמיכות לבית הספר התיכון הממלכתי (חילוני). השפעת הגרעין התורני על בית ספר זה איננה רבה. עם זאת, ביטויי השפעה לכך ניתן לראות בהצטרפות של נשים מקרב הגרעין שבשנים האחרונות משמשות כמורות בבית ספר זה.⁴¹

תפנית היסטורית בחינוך הדתי העל -יסודי החלה בשנת 1994 עם הקמת הישיבה התיכונית "ברוש" בבית שאן. מיסודו של איש המקום – מוריס דעי המזוהה ומזדהה עם רעיונות הגרעיניים. כמוסד השייך לרשת תורנית בית הספר מנקז אליו ומעודד קליטה של בנים דתיים המתחנכים לאור החינוך הישיבתי -תיכוני המסורתי. עליית מדרגה ברמת הבידול של מוסד חינוכי זה נעשה במהלך שנת 2013, שהגביר את האופי התורני שלו. על פי מקור מקומי, בשנה ההיא צצה יוזמה להקמת מסלולי לימוד נפרדים לבנים הלומדים בישיבה. מדובר בשלושה מסלולים: 1. "שמחת חיים" – הקולט תלמידי מב"ר⁴² שעל פי מקורות שונים⁴³ מוגדר כמסלול הנשען על תפישה חינוכית "יותר חווייתית". מטבע הדברים, מסלול זה קולט את התלמידים שלהם פוטנציאל לימודי נמוך. 2. "דרך חיים" – מסלול ההולם ישיבה תיכונית רגילה מהטיפוס המקובל, ומטבע הדברים קולט בנים בעלי פוטנציאל גבוה יותר. 3. "תורת חיים" – המסלול התורני ביותר, הקולט בנים בעלי רקע סוציו -תרבותי חרדי -לאומי. על פי מקורות מקומיים,⁴⁴ מסלול זה קולט בפועל בעיקר את ילדי הגרעין התורני וילדים מיישובי הסביבה. לרוב, המסלול מאכלס את בוגרי בית הספר "פרג", שכאמור מוגדר "תלמוד תורה". על פי מקור זה, את הבנים הלומדים במסלול "תורת חיים" מלמדים מורים גברים ולא מורות.⁴⁵ המקור מציין כי חלק מהמורים "לא

⁴¹ הילה לוגסי, ראיון, 17/12/2015.

⁴² מב"ר - מסלול בגרות רגיל. במערכת החינוך זהו שם קוד לקבוצות שאמנם מיועדות לבגרות אך לרוב מזוהות עם תלמידים חלשים יותר.

⁴³ אפרת עקרון, ראיון, 23/02/2015.

⁴⁴ שם

⁴⁵ על פי המקור, המורות נאלצו לפנות את מקומם לטובת הגברים, מהלך שלוה ב -"חווייה לא נעימה".

מקצועיים", שיתרונם היחסי ניכר באורח חייהם התורני, בלמדנותם ובקיאיותם בעולמות התוכן הישיבתי, ואילו העולם האקדמי איננו מהווה חלק ממקורות ההשראה שלהם.⁴⁶

חינוך הבנות

גם באגף חינוך הבנות ניתן לזהות יוזמות ומעורבות של אנשי הגרעין, בשני סוגי פעולה: האחד, מהלכים של חברי הגרעין להקמת בתי ספר נבדלים, שמלכתחילה ממענים את עצמם לציבור התורני; השנייה, מעורבות של חברי הגרעין במערכת החינוך הממלכתית-דתית, שמעיקרה פונה אל הוותיקים המסורתיים. דוגמא בולטת היא הקמת האולפנה לבנות, במחצית השנייה של שנות התשעים. באותם ימים החלו הורים מבני בית שאן, שהיו מעוניינים במסגרת תורנית יותר, לשלוח את בנותיהם ללימודים באולפנת 'צביה' בעפולה. כעשרים שנה לאחר מכן, בשנת 2015, נעשה צעד משמעותי כאשר בשנת הלימודים תשע"ה נפתחה בבית שאן אולפנה לבנות "רקפת", המונה כיום שישים ושישה תלמידות. פרופיל הבנות הלומדות באולפנה מורה כי נוצר בה שילוב סוציו-אקונומי ותרבותי מעניין: בשנה"ל תשע"ו נמנו עשרים בנות (מקרב מסיימי כיתה ז') מקהילת הגרעין התורני; ארבע בנות מיישובי עמק בית שאן, וחמש עשרה בנות מוותיקי בית שאן. בצוות ההוראה מלמדות חמש עשרה מורות: שש מהגרעין ותשע מקרב וותיקי בית שאן.

בולטים לא פחות הם השינויים שעברו על בית הספר הממ"ד – "דולב". במהלך שנת 2015 החל תהליך של הנעת יוזמה שתכליתה הקמת מסלול חינוכי "תורני" בתוך בית הספר "דולב", שכאמור הינו ממ"ד וותיק. המשמעות המעשית הייתה הקמת כיתות לבנות בלבד (מעין מקבילה לבית הספר התורני "פרג"). המסלול נפתח בשנת הלימודים תשע"ה. ועל פי מקורות מקומיים⁴⁷ בשנת תשע"ו לומדות בו בעיקר בנות הגרעין ומלמדות בו בעיקר נשות הגרעין. בכיתה א' לומדות 25 בנות; בכיתה ב' לומדות 19 בנות; בכיתה ג' שלוש-עשרה בנות. רוצה לומר, הכיתה התורנית, כך נראה, במגמת צמיחה.

לסיכום, ניתן לומר כי מאז אמצע שנות התשעים של המאה העשרים החלה מערכת החינוך הדתית בבית שאן לעבור שינוי עמוק ביותר. בתמצית ניתן להגדיר שינוי זה כמעבר הדרגתי לעבר חינוך תורני וחרדי-לאומי. כפי שהוצג, הגורם המרכזי המעורב ומניע של השינוי מגיע באופן

⁴⁶ אפשר כי יש לציין כי בפעילות זו ניכרים קווי דמיון לפעילות החינוכית של מפלגת ש"ס עליהם הצביע שלג, (2000) בספרו "הדתיים החדשים". הוא תיאר כיצד ש"ס מפעילה מערכות לימוד שונות, האחת לציבור המסורתי והשנייה לציבור הנמנה על "הגרעין הקשה" של התנועה, בני ובנות האברכים הספרדים. כך היא מצליחה לשמר תחת קורת גג אחת ציבורים ספרדים ברמות שונות של דתיות.

⁴⁷ אפרת עקרון, ראיון, 23/02/2015.

ברור מקרב קהילת הגרעין התורני. נכון לשנת 2015 (שנה"ל תשע"ו) נמצא מערך החינוך הדתי לאומי בבית שאן מורכב משתי מערכות, שכל אחת מהן פונה לפלח אוכלוסייה מובחן מבחינה דתית. לוח 2 מציג תמונה מסכמת של היבט זה.

על פי נתוני לוח 2, בשנת 2015 לומדים באגף הממלכתי דתי בגרסתו המסורתית 1118 תלמידים, ואילו באגף התורני לומדים 778 תלמידים. ניתן לומר כי אמנם בשנה זו (2015), מרבית ילדי בית שאן לומדים באגף הממלכתי -דתי, הלא -תורני. עם זאת, לאור מגמות הצמיחה של החינוך הדתי -תורני, בשילוב כושר היוזמה והגיוס של הציבור המזוהה עם הגרעין התורני (להלן), אפשר שכבר בשנים הבאות נראה מצב שבו עולה שיעור הלומדים בחינוך התורני על מוסדות מהטיפוס הלא -תורני. כפי שאראה להלן, אפשר כי נתח מסוים מהגידול הזה הוא תוצאה של התרחבות אוכלוסייה וותיקה מהציבור הדתי לאומי, המגיע ממעמד חזק יחסית, ועבורו התפשטות המוסדות התורניים היא בגדר הזדמנות לשדרג את מעמדו.

לוח 2: סיכום מבנה והיקף התלמידים (בנים ובנות) במערכת החינוך הדתית (ממלכתית ותורנית)

בבית שאן, תשע"ו

ממלכתי -דתי -תורני		ממלכתי -דתי	
מס' לומדים	שם המוסד	מס' לומדים	שם המוסד
210	ברוש	585	על יסודי אורן
65	רקפת		
293	סביון	115	יסודי יסמין
153	פרג (תלמוד תורה)	80	פרג (מסורתי)
א - 25	דולב (תורני בנות)	102	דולב (מסורתי)
ב - 19			
ג - 13		236	חרצית
778		1118	סך הכל

מקור: מחלקת החינוך ברשות -בית שאן 02/2016.

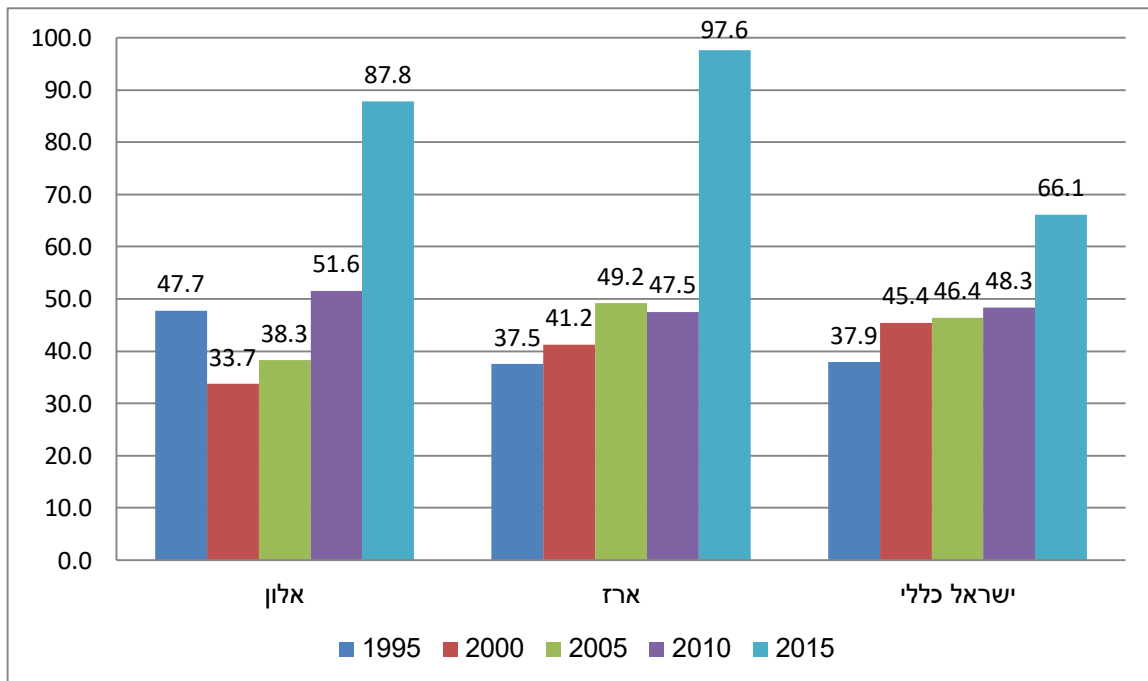
יוזמות ומהלכים של גרעין "אומץ" עכו

תמונה דומה לבית שאן, בנוסח מעט שונה, ניתן למצוא בניתוח השינויים שעברו על החינוך הממלכתי דתי בעכו, מאז ראשית המאה העשרים ואחת. מערכת החינוך הממלכתית דתית בעכו החלה להיבנות ולקבל את אופייה בשנות הששים של המאה העשרים. בימים ההם נוסדו שלושה בתי ספר: "נרקיס", "כלנית" (יסודי), ובית ספר תיכון אחד "אלון".

מבט כלל עירוני - החינוך התיכוני

כך, למשל, בשנת הלימודים תשע"ה ארבעה מתוך שישה מחנכות המוגדרות "הצוות החינוכי המוביל" בחטיבה העליונה של בית ספר תיכון לבנות "אלון", הגיעו מקרב נשות הגרעין התורני. חלק ניכר מהנוער המסורתי שלמד בתיכון נטש אותו לטובת התיכון החילוני. בחינה כוללת של הישגי התיכון הדתי 'אלון', על פי שיעור הזכאים לבגרות, מלמדת כי מאז החל הגרעין התורני לפעול בבית הספר עלו ההישגים של התלמידים, ואולם בהשוואה לתיכון המקביל החילוני, זוהי עלייה מתונה. ראו תרשים 7.

תרשים 7: שיעור הזכאים לתעודת בגרות בעכו, 1995–2015

מקור: לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016.

מתרשים 7 עולה, כי ישנה מגמת עליה חדה, בשני בתי הספר, בשיפור שיעור הזכאים לבגרות. בתיכון כללי "ארז" ניתן לזהות עלייה תלולה בשיעור הזכאים. ואילו תיכון דתי "אלון" – בו מלמדות לרוב נשות הגרעין, העלייה מתונה יותר מ כ-50% לכמעט 88% זכאים לבגרות.

מבט ממוקד: החינוך הדתי לאומי בעכו

החינוך התיכוני

כפי שצוין, פעילות הגרעין התורני בעיר החלה לקבל תאוצה בשנת 2000. מאז עברה המערכת טרנספורמציה משמעותית ביותר. במהלך שנות האלפיים, בהשפעת חברי הגרעין התורני בעכו, החל בבית הספר התיכון הממלכתי דתי – "אלון" תהליך של שינויים מבניים שונים. ראשית, חוס איוש סגל ההוראה. זמן קצר לאחר שהגיעו לעיר חברי הגרעין התורני, נמצאה מגמת השתלבות של נשות הגרעין בבית הספר אלון. אט-אט החלו צוות יוזמות ששינו את פני המוסד. בעיקר החל תהליך ברור של הפרדה מגדרית. הדבר נעשה באמצעות חלוקה של מבני בית הספר לשניים – האחד לבנים והשני לבנות. מראיונות עם בעלי תפקידים בבית הספר עולה, כי מהלך זה נבע מתפישה שלילית מצד אנשי הגרעין את אופיו של המוסד. על פי שיפורה טולדנו – מנשות הגרעין ומהצוות החינוכי המוביל של בית ספר "אלון", בראשית שנות האלפיים נתפש מוסד חינוכי זה כבעייתי ביותר: "בתקופה היא הנוער שלמד בבית הספר לא הצטיין בהקפדה על אורח חיים דתי; נוער חלש, מסורתי-פרוה".⁴⁸ מתוך שאיפה "להעצים" את הנוער נעשו מהלכים שתכליתם הידוק וביצור המוסד כמוסד דתי יותר. שיפורה נסחה את אופיו של הנוער בבית הספר (הן בנים והן בנות) בעת ההיא כ"מסורתי-פרוה" כשהיא מכוונת לרעיון לפיו הנוער המגיע לבית הספר רחוק מאוד מהאידיאל תורני, כפי שרואים אותם חברי הגרעין. היא אפיינה את הנוער בבית הספר כצעירים עם בעיות סוציו-אקונומיות, בנים להורים בעלי "השכלה נמוכה" – נתון שמבחינתה יוצר פער תרבותי בין התלמידים למורים לפחות אלו שמגיעים מהגרעין.

החינוך היסודי: תורני וממלכתי דתי

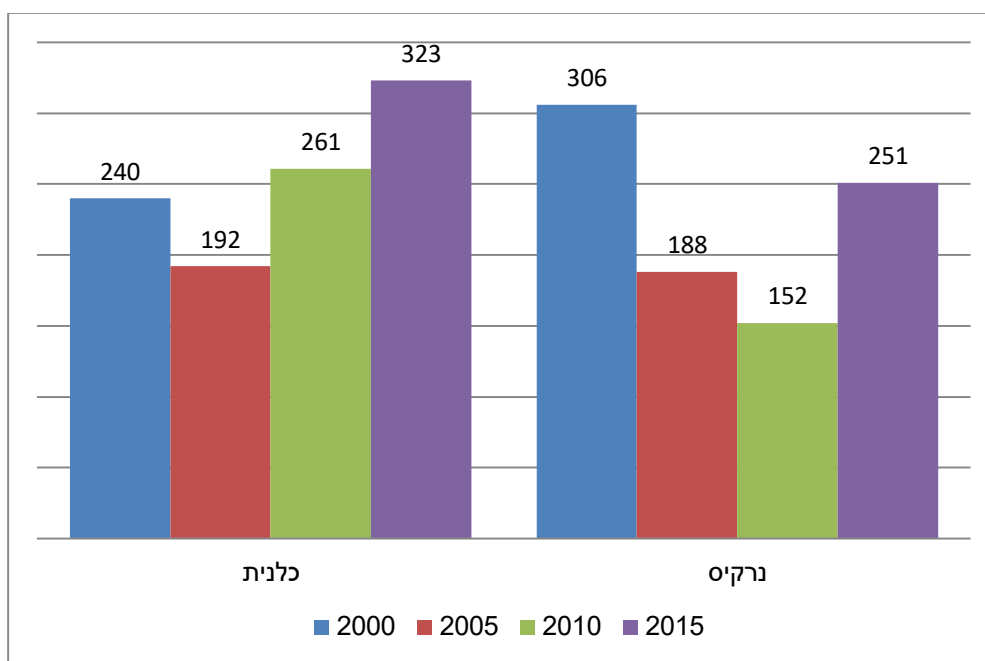
בעכו שני בתי ספר יסודיים דתיים: נרקיס וכלנית. הראשון ממלכתי דתי והשני תורני. בחינת מספר הלומדים במודות אלו על ציר הזמן מורה על מגמה דומה לזו שבעיר בעת שאן. כפי שניתן לראות מתרשים 8, מאז שנת 2010 בית הספר התורני "כלנית" החל לגדול מצד מספר הלומדים

⁴⁸ שיפורה טולדנו, ראיון, 27/11/2014.

בו. במקביל נרשמה ירידה במספר התלמידים בבית הספר הממלכתי דתי – "נרקיס" (שכאמור הינו ממלכתי דתי ולא תורני ולא נוהגה בו הפרדה מגדרית). בשנת 2000 למדו בבית הספר 306 תלמידים והוא ירד קרוב למחצית המספר בשנת 2010. בשנת 2015 חלה בו עלייה במספר הלומדים.

תרשים 8: שינויים במספר התלמידים בבתי הספר היסודיים הדתיים בעכו (תורני בהשוואה

לממלכתי -דתי) 2000–2015

מקור: לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016.

באמצע שנות האלפיים נהנה בית הספר "כלנית" התורני מהילה של בית ספר "איכותי", בהשוואה למקבילו – "נרקיס" הממ"ד.⁴⁹ נכון לשנת 2016 פועל בית הספר "כלנית" במתכונת תורנית: הבנים והבנות לומדים במבנים נפרדים. מלמדים בו כשלושים מורים, שלושה מהם מוותיקי עכו, שמונה מקרב הגרעין התורני. תשעה עשר מורים מגיעים מיישובי הלוויין בגליל (כגון מעלות ונהריה). כמו כן, וועד ההורים הבית ספרי מורכב משנים עשר חברים: היושב ראש הוא איש הגרעין התורני, שישה חברים הם מקרב הגרעין, וששה מקרב וותיקי עכו המזוהים ומזדהים עם רעיון הגרעין (להלן דתיים מזרחיים ממעמד בינוני).

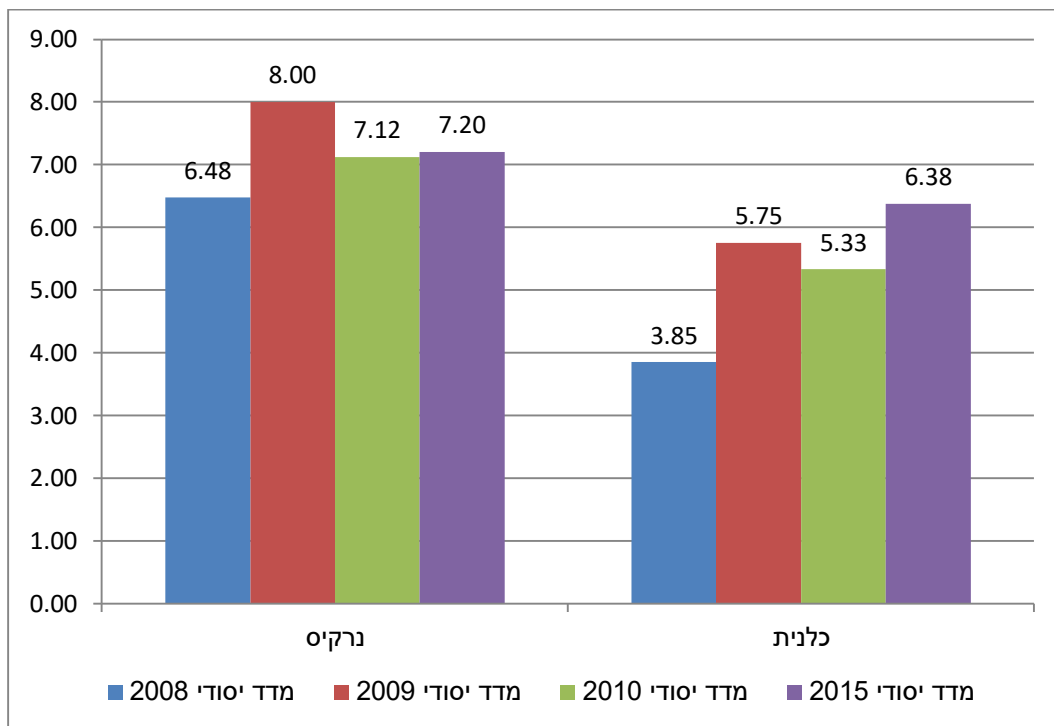
החינוך היסודי – איכות בית הספר

⁴⁹ סיוון ביטון, ראיון, 26/11/2015.

פרק 4 – ממצאים הון אנושי

השינויים במספר התלמידים אינם מנותקים מהשינויים הסוציולוגיים. בחינת ההשפעות של נוכחות ופעילות הגרעין בעכו על מדד הטיפוח מגלה כי בדומה לבית שאן, גם במקרה זה בית הספר שיש בו נוכחות דומיננטית של הגרעין התורני, הוא איכותי יותר במונחים אובייקטיביים (מדד טיפוח 6.38 בשנת 2105), בהשוואה לבית הספר שהנוכחות של הגרעין התורני איננה דומיננטית, "נרקיס" (מדד טיפוח 7.2 בשנת 2015). ואולם, בשונה מבית שאן, במקרה שלפנינו חדירת הגרעין לבית הספר "כלנית" לא הפכה אותו לבית ספר אליטיסטי כי אם להיפך (ראו תרשים 9).

תרשים 9: מדד טיפוח (מצב סוציו אקונומי) בתי ספר יסודיים – עכו 2008-2015

מקור: לשכת המדען הראשי - משרד החינוך, קבצי נתונים רשמיים, ירושלים 2016

כפי שניתן לראות בתרשים 9, במדד הטיפוח של "כלנית" חל שינוי (מ 3.85 ל- 6.38) המצביע על דרדור בחוסנם הסוציו-כלכלי של תלמידיו. זהו נתון מעניין המצביע על המגמות המעורבות המסתמנות בעקבות כניסת הגרעין התורני לעכו.

על פי מנהלת בית הספר "נרקיס", סיון ביטון – מאז החלה פעילות אינטנסיבית של אנשי הגרעין בעכו, לטובת בית ספר "כלנית", החל תהליך של פיחות במעמד בית הספר הלא-תורני – "נרקיס": "למעשה, זה בית ספר הטרוגני. מגיעים אלינו כל סוגי האוכלוסייה מחילונית לחרדית.

רק כעשרה אחוזים מהילדים מגיעים מרקע דתי-לאומי. בכל מקרה אף אחד מילדי הגרעין לא לומד פה".⁵⁰

השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים שעברו על "נרקיס" ו"כלנית" יצרו מציאות שבה חטיבת האוכלוסייה החזקה יחסית – הוותיקים, מזרחיים מקרב המעמד הבינוני, החלו לראות בבית הספר התורני " כלנית" – מוסד איכותי ואטרקטיבי ושלחו את ילדיהם לשם. עיון במחקרו של ברגר (2015), הבודק את מבחני המיצב של משרד החינוך, מגלה כי הדימוי האמור נשען על עובדות: מדיקת תוצאות מבחני המיצב של משרד החינוך לשנת 2013,⁵¹ עולה כי שיעור התלמידים מרקע סוציו-אקונומי נמוך בבית הספר "נרקיס" (לא-תורני) הוא 22% ושיעור התלמידים מרקע בינוני עמד על 78%. לעומת זאת, הפרופיל הסוציו-אקונומי של התורני – (כלנית) גבוה יותר: 0% מהתלמידים מגיעים מרקע נמוך; 97% מרקע בינוני, ו-3% מרקע גבוה. לפי ברגר, נתונים אלו באים במתאם עם הרקע התורני של התלמידים: התלמידים הנרשמים לבית הספר "כלנית", "נדרשים לעמוד בסטנדרטים מקפידים של הופעה דתית", והחל מאמצע שנות האלפיים "בית הספר כלנית פועל על-פי אג'נדה תורנית כך שתלמידים שלא עונים לקריטריונים תורניים לא מתקבלים לכלנית".

מראיונות עם פעילים מקרב קהילת הדתיים-לאומיים הוותיקים בעכו, עולה, כי השינויים לרעה ברמת ההון האנושי של "נרקיס", לא היו רק תוצר לוואי של חיזוק כלנית. על פי הפעילים הללו, חברי הגרעינים פעלו באורח יזום ומשכו בחוטים באופן שהאירו את היתרונות של "כלנית" והדגישו את החסרונות של "נרקיס". סיון ביטון מנהלת בית הספר "נרקיס", מציגה עדות על אופי המעורבות של הגרעין בעניין בתי הספר הללו:

הם אינם פועלים בעיר בבחינת 'אני לא אתערב לך בחיים; אני רק פועל במערכת שלי. הנה למשל: ערב תחילת שנת הלימודים האחרונה (קיץ, 2015), הפיצו אנשי הגרעין חוברת המיועדת לתושבים חדשים המגיעים לעיר. במפה הזו בית הספר "נרקיס" לא היה קיים. וזו לא טעות סופרים כפי שהם טענו!!! יש כאן רציונל שמטרתו לתת עדיפות בלעדית לביה"ס "כלנית". ואגב, בשיח המקומי זה ברור ש"נרקיס" מסומן כסוג ב'. הפרופיל

⁵⁰ סיוון ביטון, ראיון, 26/11/2015.
⁵¹ משרד החינוך, קבצים רשמיים.

הסוציו-אקונומי של ההורים ב"כלנית" גבוה יותר משמעותית מאשר ההורים של "נרקיס". חוץ מהילדים שלהם אני מקבלת הכול⁵².

עדות נוספת המאששת אווירה ציבורית זו ניתנה על ידי פעילה ותיקה בעכו: "הרב של הגרעין התורני משמיץ את בית הספר (נרקיס) ברמות. גם הוא וגם אשתו, וזה מתחיל עוד עם המנהל של 'כלנית' באופן מודע הם לא מכוונים שהתלמידים יגיעו לכאן. ⁵³ תימוכין לאווירה הזו נשמע גם מפיו של מר מנחם כחלון פעיל בקרב הציבור הדתי-לאומי הוותיק בעיר: "המשבר התחיל בבית הספר "נרקיס" – הם מושכים בכוח ובהשחרה ובהכפשה. וכאשר מצבו של בית הספר התדרדר הם הציגו עצמם כמי שבאו לעזור לביה"ס "נרקיס". ⁵⁴

העדויות האחרונות מורות כי אסטרטגיית ההתערבות של הגרעינים במערכת החינוך איננה מנוטרלת משימוש כוחני. יתר על כן, גם הקבוצות הוותיקות מן המעמד הבינוני שניאותו להשתלב במערכת החינוך במתכונתה המופרדת (או המגורענת) לא עשו זאת משיקולים אידאולוגיים בלבד. מתברר כי קדמו לכך מהלכים ומניפולציות מצד שחקנים שונים. מנכ"ל תנועת נאמני תורה ועבודה – מר שמואל שטח – המציג אג'נדה ביקורתית כנגד תופעת הגרעינים, מספק תימוכין תופעה זו, שהיא אבסורדית בעיניו ממקרה אחר שבו היה הגרעין מעורב במערכת החינוך:

בעיר בצפון, הגיע גרעין תורני והודיע שהוא יכניס את ילדיו לבית הספר רק אם תהיה הפרדה מכיתה א'. אנשי הפיקוח, שרצו את תוספת ילדי הגרעין לטובת הגדלת מספר התלמידים, קיבלו את דרישתם – ובלי לקיים שאלון בית ספרי הודיעו על ההפרדה. ההפרדה נעשתה לכאורה למען "שלום בית" ולמען הכלתם של הילדים החרד"לים בממ"ד. אלא ששנים מועטות לאחר מכן עזבו ילדי הגרעין והם לומדים כיום בבתי ספר אחרים. עד היום בית הספר נפרד – בגלל מי שאינו לומד בו. יותר ויותר אני נתקל במקומות בהם כשעלתה שאלה ההפרדה - בחרו ההורים תומכי החינוך המעורב להתפשר. "הקהילה עומדת בפני פיצול ופילוג. התעקשותכם על כיתות מעורבות

⁵² סיוון ביטון, ראיון, 26/11/2015.

⁵³ שושנה בן עזרא, ראיון, 7/1/2016.

⁵⁴ מנחם כחלון, ראיון, 26/11/2015.

תמנע מקבוצה של הורים איכותיים לשלוח את ילדיהם לממ"ד שלנו" – כך נאמר להם, והם השתכנעו.⁵⁵

העדות של מר שמואל שטח אמנם אינה מתייחסת למקרה המקומי אבל מעידה על תהליך רחב אופייני לשיטות העבודה של חברי הגרעין: השימוש במוניטין של הגרעין על מנת לקדם אג'נדה תורנית במעגלים שמחוץ לקבוצה החרדית-לאומית.

ב. השפעות על החינוך הבלתי פורמלי

תחת הכותרת החינוך "הבלתי-פורמאלי", מקדמים אנשי הגרעין פרויקטים שונים, כגון: מועדוניות לילדים, חוגים לנערים, שיעורי תורה בבתי מדרש ובבתי כנסת, סדנאות להורים ולנשים חד-הוריות. באפיק זה פועלים חברי הגרעין באופן גלוי וישיר, כעמותה הפועלת לקדם את ערכיה ובתור שכזו מקבלת מימון וסיוע מהרשות המקומית ו/או משרדי הממשלה. תת הפרק שלהלן יתרכז במישור זה.

יוזמות ומהלכים של גרעין יחד" בית שאן, ו- "אומץ" עכו

הפעילויות באפיק זה הן פרי יוזמה וניהול של חברי הגרעין המתבצעות לרוב באמצעות שיתופי פעולה עם הרשות המקומית ומשרדי הממשלה השונים, כגורמים השותפים למימון ולפיקוח. לוחות 1, ו- 2 מציגים תיאור של מערך הפעילות הבלתי פורמאלית המתקיים שם.

⁵⁵ שמואל שטח, מנכ"ל נאמני תורה ועבודה, ריאיון, 14/01/2015.

לוח 1: 56 פרויקטים חינוכיים בלתי פורמאליים המנוהלים על ידי גרעין 'יחד' בית שאן

פרויקטים "תורניים"	פרויקטים "חברתיים" - לשיפור המוביליות החברתית
<p>1. "חברותא" – פרויקט לימוד שבועי בו "מתכנסת חבורה בבית מדרש 'יאיר' ולומדת בחברותות וקבוצות קטנות מתוך דף מקורות שהוכן במיוחד ע"י רכז התכנית".</p>	<p>1. "יהלום" – סדנת מפגשים עם בני נוער משכונות המצוקה של בית שאן (שיכוני דל"ת וטי"ת). הקבוצה מונה כעשרה חברים הנפגשים עם מדריכים באופן קבוע, פעמיים בשבוע למשך שעתיים.</p>
<p>2. "אח לחיים" – תכנית וותיקה שבמסגרתה "נפגשים אברכים מבית המדרש ללימוד יומי בקבוצות קטנות עם תלמידי הישיבה התיכונית".</p>	<p>2. "דרך הארץ" – מסגרת פעילות לגיל הרך, שבה נפגשים ילדים בגילאי 9 עד 12 לפעילות שבועית בת שעתיים לאורך השנה. הרציונל החינוכי העומד בבסיס המפגשים הוא "[השאיפה] להחזיר לילדים ולילדות את האמון בחוויות הפשוטות, הטבעיות ולעורר אותם להיות פעילים ולא סבילים".</p>
<p>3. "אם הדרך" - תכנית להנחיית אימהות. עם מנחה שהוכשרה לתפקיד ללימוד משותף מתוך מקורות ישראל בשילוב פסיכולוגיה התפתחותית.</p>	<p>3. "כיסופים" - סדנה לניהול כלכלת המשפחה" – תכנית חברתית עבור קבוצת הגיל הבוגרת, המנוהלת על ידי אנשי הגרעין בשיתוף פעולה עם "מרכז ההון האנושי" של הרשות. תכנית המפגשים כוללת הנחלת עקרונות להתנהלות כלכלית נבונה ולימוד פרקטיקות התנהלות כלכלית נבונה בחיי היומיום. התכנית מתמקדת בדגשים הבאים: מיצוי זכויות, עבודה עם בנקים, ניהול וטיפול בחובות המשפחה, מידע צרכני וכלים לחסכון בהוצאות והתנהלות נכונה יותר, שינוי בדפוסי התנהגות והצבת גבולות</p>
	<p>4. "תלוי בך" - תכנית חינוכית לנערים שמשותפים בספורט האתגרי ככלי עבודה. צוות הגרעין שהוכשר בתחום החבל, בונים עבור הנערים מתקן חבל מיוחד שמטרתו לעזור לנערים להתמודד עם קשיים כמו תקשורת, פחד, מעמדות וכו'.</p>

⁵⁶ מקור : מתוך חוברת הגרעין שהופצה "עשיה ביחד סקירת תכניות תשע"ה".

לוח 2: ⁵⁷פרויקטים חינוכיים בלתי פורמאליים המנוהלים על ידי גרעין 'אומץ' עכו

פרויקטים "תורניים"	פרויקטים "חברתיים" לשיפור המוביליות החברתית והתעסוקתית	פרויקטים בתחום הרווחה
<p>1. "בית מדרש קהילתי" במסגרתו מפעילים אברכים שיעורים לתושבי העיר, "מכון הכנה לבר המצווה", תלמוד תורה לילדים, חוגים תורניים, פעילויות ו"שבת פיוטים ונשמה".⁵⁸</p> <p>2. פרויקטים סביב מועדי ישראל: כגון: הימים הנוראים, שמחת תורה, חנוכה, סדר ט"ו בשבט קהילתי, מסיבת פורים, ליל הסדר, יום העצמאות, יום ירושלים, לימוד ליל שבועות, תשעה באב ועוד.</p> <p>3. פעילויות נוספות: יום עיון בבית כנסת מקומי ("התמודדות חינוכית בתקופת החופש הגדול"), "עונג שבת" – לימוד משניות, מאמרי חז"ל ושירי שבת בדרך החוויה של שירה וריקוד",⁵⁹ "מדרשה לזהות יהודית" – פעילות העשרה לחיזוק הזהות והשייכות היהודית".</p>	<p>1. "שילובים -סטודנטים למען הקהילה": תכנית אליה מצטרפות משפחות צעירות של סטודנטים מרחבי הארץ למגורים בעיר ולגרעין "אומץ" עכו. הסטודנטים משלבים עם לימודיהם במוסדות הלימוד האקדמאיים שבצפון פעילות התנדבותית בקהילה בפרויקטים השונים, וכן שעות לימוד נוספות בבית המדרש הקהילתי של הגרעין.⁶⁰</p> <p>2. "הכנה לחטיבת הביניים": תכנית חינוכית לתלמידי בית ספר ממלכתי מקומי כהכנה לחטיבת הביניים.⁶¹</p> <p>3. "תכנית אח בוגר": סיוע לתלמידים בעלי קשיי הסתגלות חברתית.⁶²</p> <p>4. סטודנטים מדריכים תלמידים מצטיינים כהכנה לבגרות.⁶³</p> <p>5. תכנית סל"ע: סיוע וליווי לימודי וחברתי של נערות מתקשות במסגרת בית הספר ומחוצה לו.</p>	<p>1. "חסד סנדוויצ'ים": במסגרתו מחולקים כריכים בבתי הספר השונים בעיר לתלמידים מעוטי יכולת (כ-550 ילד וילדה).</p> <p>2. "פרויקט הרשות למלחמה בסמים": מניעה וטיפול בהתמכרויות בקרב הציבור הדתי ונוער מנותק (כמאתיים בני נוער).</p> <p>3. "מועדון נשים": פעילות חברתית, העשרה והעצמה לטובת נשים ממצב סוציו-אקונומי נמוך.</p>

⁵⁷ מקור: דו"ח "מפת פעילות פרויקטים גרעין אומץ עכו", נכון לשנת 2014.

⁵⁸ הודעה לעיתונות של הגרעין התורני אומץ, שבת פיוטים ונשמה בעכו.

⁵⁹ הודעה לעיתונות של הגרעין התורני אומץ - ללא תאריך.

⁶⁰ הודעה לעיתונות, "פתיחת תכנית "שילובים" תשס"ט של גרעין אומץ עכו", 2009.

⁶¹ הודעה לעיתונות: "גרעין אומץ עכו סיכום שנה", ספטמבר 2009.

⁶² שם.

⁶³ שם שם.

על פי נתוני לוח 1, גרעין 'יחד' בית שאן מפעיל תכניות שונות המכוונות לשיפור הרווחה וההרגשה של התושבים בעיר. שני יעדים מרכזיים עומדים בבסיס הפרויקטים המוצגים בלוח 1. האחד הוא חיזוק המוביליות החברתית - כלכלית של המקומיים, שאותה ניתן למדוד במונחים חברתיים אוניברסאליים. היעד השני הוא חיזוק הזהות הדתית - תורנית והלאומית של חברי הקהילה, יעד שיש בו ממד פרטיקולארי. בד בבד נציין, כי אפשר שחלוקה זו איננה משקפת את האמת לאמיתה, שכן הכותרות שדרכן מבקש הגרעין לשווק את הפרויקטים שהוא מוביל נושאות אופי מכיל, קונצנזואלי (כגון: "בית מדרש קהילתי", בעכו, "אח לחיים" ו"אם הדרך" בבית שאן). ואולם העיון בפרטי התכניות מגלה דגש תורני ברור.

כפי שניתן לראות בטבלאות קיים דמיון ושוני בין עיסוקי שני הגרעינים. מצד אחד, שני הגרעינים פועלים הן במישור הדתי - תורני והן במישור החברתי. מצד שני, בעוד הגרעין התורני בבית שאן פעיל במספר מצומצם יותר של תכניות ופחות בא לידי ביטוי בפעילות רווחה ישירה – הגרעין התורני בעכו, שהוא גם גדול ומבוסס יותר, מפעיל תכניות רבות ומגוונות, ופועל גם בתחום הרווחה.

הגרעין התורני בבית שאן מפעיל תכנית חברתית "כיסופים", כפי שצוין בטבלה, המיועדת לציבור הבוגר בבית שאן.⁶⁴ את התוכנית מלווים 70 מתנדבים שעברו הכשרה, בשיתוף מוסדות בנקיים בעיר ומחלקת הרווחה. בתוכנית משתתפים כ-150 משפחות. על פי אחד מרכזי תכנית "כיסופים", נאור גידעוני (תושב וותיק של בית שאן המזדהה עם הגרעין ופעיל בו), התכנית מתמודדת עם הבעיות הספציפיות של הקהילה הוותיקה, כפי שהוא רואה אותה:

בתפישתנו, שורש הבעיה של הקהילה כאן בכך שאנשים מתבוננים כל הזמן על עצמם מבחוץ. זוהי ראייה שמפריעה להסתכלות. ולכן תכלית הפרויקטים הללו היא לתת לתושבים טיפול הוליסטי, לגעת בחיים של אנשים; איך הם מסתכלים על החיים?⁶⁵

נראה אפוא כי חברי הגרעינים המלווים את המיזמים הנזכרים מנמקים אותם בעוגן חינוכי הגורס כי אנו חותרים לטיפול אשר מעבר לסיוע מידי – זה הנוגע בתחום הפסיכולוגי - חברתי והתרבותי. למעשה, בכך אנשי הגרעין מודעים לכשל התפיסתי של הוותיקים. המיזמים הללו מושתתים על הטענה של היוזמים לפיה התושבים הוותיקים אינם תמיד מודעים לצרכיהם ולכן גם אינם מבטאים אותם. כמענה לכך, הם מציבים פתרון מאתגר שאמור לעורר את

⁶⁴ נאור גידעוני, ראיון, 17/12/2015.

⁶⁵ שם.

הוותיקים לבחון את צרכיהם בעיני עצמם. להיות מודעים לתחושותיהם ולהתבונן בחייהם כפי שהם רואים אותם ורוצים לשנות, ולא בעיניים של אלה המתבוננים מבחוץ.

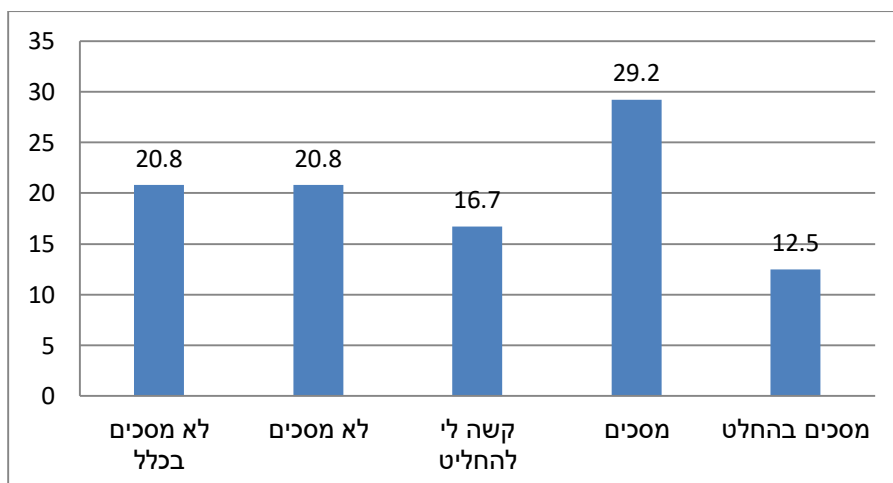
4.2 השפעות סובייקטיביות

מרכיב חשוב נוסף לבחינת השפעות הגרעין על ההון האנושי קשור בתפישת הוותיקים את הגרעינים. בעניין זה חשוב להתייחס אל השאלה: מה נוכחות הגרעינים ויוזמותיהם במערכת החינוך עושה להבנה, תפישה (הנרטיב) של הוותיקים?

זוהי שאלה מכרעת, שכן לתפישה הסובייקטיבית השפעה על המוטיבציות ועל האופן שבו בכלל רואים הוותיקים את הגרעין כמודל לחיקוי, אמון וכדומה. הבסיס לדיון בעניין זה הוא ממצאי שאלון כמותני שעליו השיבו⁶⁶ פעילים וותיקים שונים מהאוכלוסייה הוותיקה, בעיקר בעלי תפקידים פורמליים ושאינם פורמליים. מטרת השאלון הייתה לקבל רושם כללי וראשוני אודות תפיסת הוותיקים את נוכחות הגרעין בעירם בהתייחס להשפעות על ההון האנושי. להלן תיאור והסבר לממצאי השאלון.

איור 1: שביעות רצון מהשינויים במערכת החינוך שהניעו אנשי הגרעין

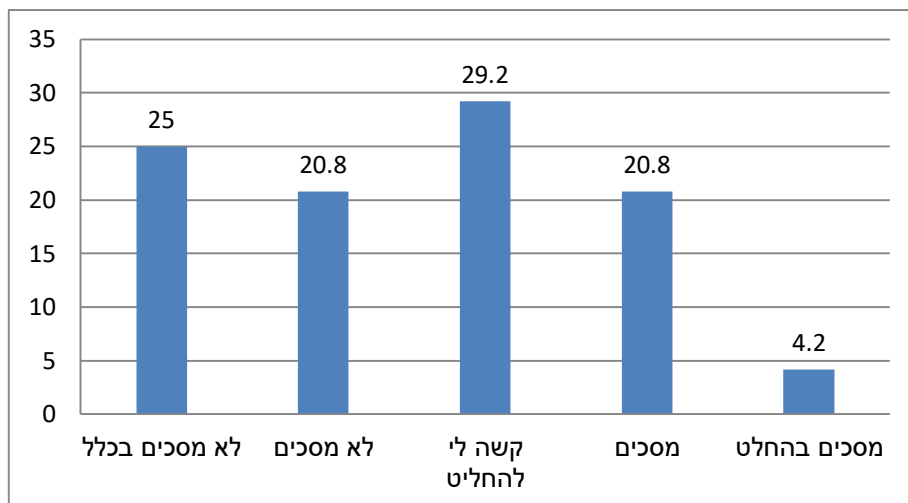
השאלה שהוצגה לפעילים: "האם אתה מסכים להגיד הבא: 'מאז החלו לפעול חברי הגרעינים התורניים, ניכר כי מערכת החינוך המקומית עוברת יוזמות וחדושים רבים התורמים להעצמת היכולות ומיצוי הפוטנציאל של התלמידים, ההורים והמורים'" (n=23)

⁶⁶ המדגם כלל 9 משיבים מ בית שאן, 14 משיבים מעכו, סך הכול משיבים 23 פעילים מהוותיקים.

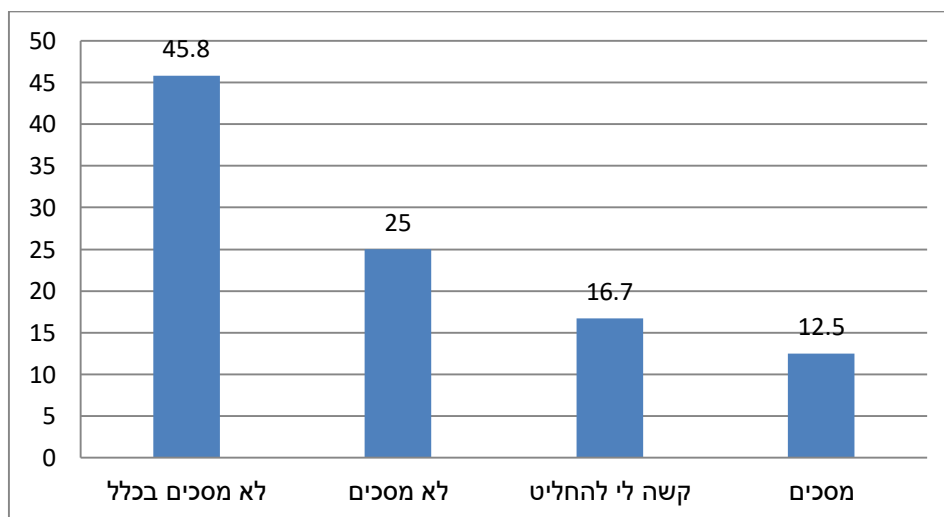
איור 2: התרומה של חברי הגרעינים למוטיבציה ולהצטיינות בתחום החינוך

השאלה שהוצגה בפני המרואיינים: האם אתה מסכים להיגד הבא: "מאז הגיעו חברי הגרעין התורני ליישוב עלתה המוטיבציה להצטיינות במערכת החינוך" (n=23)

איור 3: השפעת חברי הגרעין על המוטיבציה להתקדם בתחום ההשכלה הגבוהה

השאלה שהוצגה למרואיינים: האם אתה מסכים להיגד הבא: "מאז הגיעו חברי הגרעין התורני ליישוב אני חש צורך רב ללמוד יותר ולהשתלם המערכת ההשכלה הגבוהה" (n=23)

כפי שניתן לראות מנתוני תרשים 1, הדעות חלוקות ביחס להשפעת חברי הגרעין על המוטיבציה להתקדם בתחום ההשכלה. כארבעים סבורים כי הגרעינים הביאו ברכה לתושבים בעניין זה (43%). לעומת זאת שיעור ניכר מקרב הפעילים הוותיקים (41.6%) גורס כי

השינויים במערכת החינוך שהביאו עמם אנשי הגרעינים התורניים אינם תורמים להעצמת היכולות של התלמידים. במלים אחרות, הדעות חלוקות. בתחום העלאת המוטיבציה (תרשים 2). התמונה העולה חמורה יותר: כארבעים וחמישה אחוזים סבורים כי הגרעינים לא העלו את רמת המוטיבציה להשתפר בחינוך ורק כ-25% סבורים כי יוזמות הגרעינים העלו את רמת המוטיבציה. נתוני תרשים 3 מורים על שינוי לרעה בתפישת הוותיקים את הגרעינים. התרשים מתייחס למוטיבציה של הוותיקים והשתלב במערכת ההשכלה הגבוהה, ועל פי התפלגות התשובות רק כ-12% מהנשאלים מסכימים כי יוזמות הגרעין העלו את רמת המוטיבציה שלהם להשתלב במערכת ההשכלה הגבוהה. נראה אפוא כי הפעילים הוותיקים בעכו ובבית-שאן אינם רואים את תרומת הגרעין לקהילה עין בעין. על רקע שונות זו, בדקנו כיצד הפעילים הללו מפרשים, מסבירים לעצמם ומצדיקים את השקפותיהם. פרשנות זו היא הנרטיב – האופן שבו כל יחיד מספר לעצמו את המציאות – סיפור שלעצמו מהווה ערך לתחום ההון האנושי, שכן תפישה שלילית או חיובית של הגרעין גוררת בעקבותיה התייחסות או אי התייחסות, עלייה או ירידה במוטיבציה לחבור אל הגרעין.

תפישות חיוביות. כאמור, כחלק מהסיוע לקהילה, גרעין 'יחד' בית שאן מפעיל תכנית המתקראת "כיסופים", שתכליתה לימוד והפנמה של ניהול כלכלי נכון. זוג הורים מבית שאן שנטלו חלק בתכנית מעידים על התכנית באופן שמייצג תפישה חיובית:

אנחנו זוג עם שלושה ילדים שמרוויחים משכורת ממוצעת, אבל לא יודעים המון על ניהול כלכלי נכון. הכרנו את פרויקט כיסופים לפני כשנה בערך. קבוצה של אנשים שמוכנים לעזור בלי שום תמורה. התחלנו את התהליך. לא היה פשוט. החודש הראשון היה הכי קשה אבל גם הכי מאתגר. ראינו תוצאות. התקשורת בינינו השתנתה. . . פגשנו אדם מדהים שהתחיל אתנו תהליך הבראה של הבית, ונתן לנו את הכלים להסתכל על ההתנהלות שלנו בצורה שונה, להתאמץ ולראות את האור בקצה המנהרה.⁶⁷

תפישה חיובית משמיעים פעילים מקומיים שחוו התנסות עם הגרעין בהיבטים שאינם חומריים גרידא, בעיקר בהיבטים מוראליים, שהביאה חלקים מן הציבור לראות בגרעין מקור להשראה והעצמה. על כך ניתן ללמוד ממכתב ששלחה אישה תושבת בית שאן שנטלה חלק פעיל בסדנאות שהפעילו אנשי הגרעינים בתחום הטיפול הכלכלי והזוגי. התושבת חוותה חוויה חיובית שהשפיעה

⁶⁷ מכתב שנמען לנאור גדעוני, ללא תאריך.

באורח ניכר על חיי משפחתה והביעה תודתה באמצעות מכתב שנשלח לאיש הגרעין התורני בבית שאן:

הכרנו את משפחת הגרעין לפני כשנה. . . חברה טובה שלי סיפרה לי שבעלה הולך לחברותות⁶⁸, והמליצה לי לשלוח את בעלי. . . "זה יעשה טוב למשפחה". . . אני יכולה להגיד שאני נשואה תשע שנים ורק השנה אני מרגישה זוגיות אמיתית (אני לא יכולה לפרט יותר). . . הבנו באמת מה חשוב יותר בחיים, והבנו זאת בזכות החבורה הנפלאה הזו. . . מאז שבעלי הולך לשיעורי התורה, להרצאות ובכלל לפעילויות. . . הבית מתנהל אחרת, הבית, הילדים, אנחנו התחזקנו מבחינה רוחנית וחברתית. . . בשבוע שלאחר מכן תהיתי אם בעלי ילך שוב לשיעור והוא אכן הלך. . . אני יכולה להגיד שהחיים שלנו ממש השתנו.⁶⁹

תפיסה חיובית נוספת נשמעת מפיה קרן מכלוף מבית שאן, קרן השתתפה בפרויקט "אם הדרך"- תוכנית להנחיית אימהות, המופעל ע"י הגרעין, נשואה לבן המקום עם שני ילדים קטנים, מגדירה את עצמה כמסורתית, מתגוררת בעיר מזה כעשר שנים. כך היא מציגה את תחושת ההשפעה של פרויקט זה על חייה:

זה מאוד טוב לקהילה מבחינת העצמה דתית והעצמה חברתית גם לנו כהורים וגם לילידים. אני ממש רואה בהם ברכה לעיר. באופן אישי זה פתח לי אופקים חדשים – גם מבחינת זה שבזכות הפעילות הכרתי אנשים חדשים, נוצרו חבריות חדשות וכך הכרתי את הקהילה יותר טוב, והכי חשוב זה עזר לי מאוד בגידול הילדים ובחינוך הילדים זה תרם לי בהתמודדויות היום יומיות בפתרונות למצבי קונפליקט שהייתי בהם וקיבלתי כלים איך להתנהג נכון מול הילדים ובית.... והכול ממקום של דת.⁷⁰

תפישות שליליות. חלק מהציבור הוותיק בעכו ובבית שאן, בעיקר פעילים מרכזיים, דמויות מוכרות בערים הללו, לא רוו נחת מנוכחות הגרעין ומן המיזמים שלהם. כפי שאראה, הרושם השלילי של פעילים אלה נעוץ בפרספקטיבה הרואה בעיקר את המעטפת החברתית הנלווית למיזמים השונים. מתוך פרספקטיבה זו הם זיהו עמדה פטרנליסטית ומתנשאת המלווה את חברי הגרעין שביקשו לקדם את הפרויקטים (בתחום החינוך הפורמאלי והבלתי פורמאלי). זאת ועוד. הראייה השלילית של פעילים אלו הביאה, כפי שאראה להלן, לדה-מוראליזציה ולתחושת ירידה

⁶⁸ חברותות. לימוד בחברותא הוא שיטת הלימוד היהודית-מסורתית שנהוגה בישיבות חרדיות ודתיות לאומיות. בשיטה זו מתנהל דיאלוג ודיון בין שני תלמידים על סוגיה תלמודית.

⁶⁹ מתוך מכתב שנמען לנאור גידעוני – ללא תאריך.

⁷⁰ קרן מכלוף ראיון טלפוני מתאריך 27/11/16.

של מוטיבציה. מהלך זה נבע אם בשל יצירת מחיצות חברתיות בין אנשי הגרעין לציבור הוותיק, אם בשל ההבנה כי אנשי הגרעין מונעים גם מאינטרסים אישיים, ואם בשל הציפיות, או ציפיות היתר, שיצר הגרעין התורני, אשר גרמו לאכזבה בהמשך. ביטוי לכך ניתן על ידי אביטל מנחם – מורה ותיקה בעיר, הנמנית על המייסדות האולפנה בבית שאן:

יש דברים טובים בנוכחות של משפחות הגרעין בעיר אבל קשה לי עם ההתבצרות בקבוצות שלהם. . . כקבוצה יש משהו מורכב בהובלה שלהם. . . כמו שפותחים כיתה ספציפית עבורם. גם בגנים ובמעונות רוב משפחות הגרעין ביחד. אם רוצים לקרב ולהשפיע לא צריך להתקבץ במערכת החינוך! אז מה החוכמה?! . . גם בפעילויות חברתיות שהם יוזמים אז יש פעילויות שהם רק לגרעין וגם אם כבר הגעתי לתחושה 'שאת לא שייכת'. רוב הנשים שמגיעות לא מרגישות שייכות⁷¹.

אביטל מתמרמרת על הפילוג החברתי שמרחף באוויר – בכיתות, בגנים ובמעונות. אך ההבדלות החברתיות לא נעצרת במערכת החינוך. – אביטל מציינת כי היא נוכחת גם בפעילויות החברתיות שמארגנים חברי הגרעין. כך, חברי הגרעין שהגיעו בשם הרצון להתקרב יצרו תחושה הפוכה של התבדלות והסתגרות.

ביטויים חריפים יותר השמיעה שושנה בן עזרא, מהציבור הוותיק בעכו. שושנה נושאת בתפקיד בכיר במערכת החינוך. מדבריה ציטטנו בסעיף הקודם. כמי שבתחילת הדרך התעודדה מכניסת הגרעין והייתה פעילה מאוד עם הגעת הגרעין לעיר, היא חוותה במהלך השנים תחושות של אכזבה:

את חטאי אני מזכיר היום. כאשר הגרעין הגיע לעכו, מתוך רצון שישתלבו ויעצימו את האוכלוסייה הקיימת, ארחנו אותם. בהתחלה היה שיתוף פעולה נחמד. אך ככל שזה גדל הבטיחו להם עבודה ושכר דירה – כלומר לא כולם מגיעים מתוך אידיאולוגיה אלא מתוך נוחות וסיפוק של צרכים עבודה/ דירה/חברה דתית וכו'⁷².

שושנה מתארת תחושות קשות. כמי שנמנית על ציבור הוותיק היא חוותה, מצד אחד, ציפיות גבוהות מאנשי הגרעין התורני, ומצד שני, אכזבה קשה. היא ציפתה להתנהגות אלטרואיסטית, אך קיבלה מציאות שבה אנשי הגרעין רצו למעשה לספק את צרכיהם האישיים. לדבריה, חברי

⁷¹ אביטל מנחם ראיון טלפוני 17/02/2016.

⁷² שושנה בן עזרא, ראיון, 07/01/2016.

הגרעין השתמשו בפעילות בגרעין ככלי למוביליות כלכלית שלהם עצמם, שבאה לידי ביטוי בתחומי העבודה והמגורים. זאת, תוך יצירת סביבה דתית ששרתת את כוונותיהם החברתיות - דתיות. יותר מכך, שושנה מציינת כי התחושה שמלווה אותה היא כי אנשי הגרעין השתלטו למעשה על מה שלא היה שייך להם, הפכו לקבוצה סגורה, ניכסו את משאבי המקום לטובתם וחשים כאדוניו:

בכל הקשור לפעילות חברתית, בשנים האחרונות אני לא מרגישה שייכת!! הם קליקה, "מציל וניצול". מרגישים לא בנוח כאילו אני אוכלת את שלהם. למשל בחגיגות יום העצמאות כשהגעתי הם אומרים לי: 'ברוכה הבאה' ואני אומרת לעצמי: 'מה זאת אומרת? 'ברוכה הבאה'?! למה זה שלך?!!?!⁷³

כך ניתן לראות את ההשפעות השליליות של חברי הגרעין על מורל התושבים הוותיקים. הציפיות מאנשי הגרעין לעומת המציאות בשטח, מאכזבים את הציבור הוותיק וגורמים לתרעומת ולתחושות שליליות.

סיכום ביניים

תחום ההון האנושי הוא בעל חשיבות מכרעת במכלול השפעת הגרעינים על התושבים. בתחום תוכן ההשפעה, חברי הגרעינים התורניים השקיעו את מלוא מרצם באפיק החינוך.

בתחום החינוך הפורמאלי נמצא כי הגרעין התורני הן בעכו הן בבית שאן, חולל מהפכה של ממש עד כדי כמעט פירוק והרכבה מחדש של מערכת החינוך. עיקר המהלכים שנעשו במסגרת זו: חיזוק והקמה של בתי ספר תורניים פרטיים (מוכר שאינו רשמי), כמו 'כלנית' 'פרג', בית שאן; הובלת מהלכי הפרדה מגדרית בבתי ספר ממלכתיים - דתיים קיימים ('אלון', עכו), פתיחת מסלולים תורניים בתוך בתי ספר ממלכתיים - דתיים קיימים - מהלך שכלל, בין השאר, הגברת לימודים תורניים.

בחינת ההשפעות בפועל של מהלכי שינוי אלו, מורים על תוצרים דיפרנציאליים: בפועל, בבית שאן ובעכו נוצרה מציאות מורכבת: מצד אחד, הקבוצה שראתה טוב מפעילות הגרעינים היא קבוצת הוותיקים מהמעמד הבינוני, שלרוב חבריה משמשים כקבוצת אליטה ותיקה. עדויותיהם של המזדהים עם דרכם של חברי הגרעינים ועם אורח חייהם, מורות דבר מעניין:

⁷³ שושנה בן עזרא, ראיון, 07/01/2016.

אלמלא הקמת המסלולים התורניים (שבאים בקורלציה עם תגבור לימודי ועם אוכלוסיית לומדים מרקע גבוה) היו ההורים הצעירים מן המעמד הבינוני נוטים לעזוב את העיירה. לעצם העמדה הזו ייתכנו השלכות עירוניות רבות חשיבות, כגון בלימת ההגירה השלילית של קבוצות חזקות מבין הקהילה הוותיקה.

מצד שני, הקמת בתי הספר ומסלולים תורניים, החלישו את הילדים המגיעים מבתיים חלשים, שכן הילדים החזקים (הן בנים ובנות של משפחות הגרעין, והן ילדים של וותיקים מן המעמד הבינוני) נטשו את בתי הספר בהם הם לומדים. ממצא זה עלה כאשר ערכנו השוואה של שינויים ב-'מדד הטיפוח' של בתי ספר יסודיים נבחרים, על פני שנים. ההשוואה הראתה כי מדד הטיפוח של בתי הספר החלשים ממילא עלה (כלומר נעשו חלשים יותר) משעה שנפתחו בתי ספר תורניים.

מבחינה זו, המקרה הנחקר מאשש את ממצאי המחקר של הראל בן-שחר וברגר, Harel (Ben-Shahar & Berger, 2016) שכאמור (לעיל מבוא) בחנו השפעות דומות בשדה הכלל ארצי. הם הראו כי כאשר הציבור התורני מגיע לאזורים סטטיסטיים בעלי מאפיינים סוציו-אקונומיים חלשים, הם קידמו בית ספר ממלכתי-דתי נבחר, והתוצאה תהליך הדרגתי של נטישת בתי הספר הוותיקים לטובת בית הספר המגורען. (אפקט של creaming מצד שלישי, העדויות ממקורות שונים מורים על תהליך נ

וסף הטומן בחובו פוטנציאל להחלשה כללית, הן של הוותיקים ממעמד בינוני והן של הוותיקים ממעמד נמוך. כאשר מדובר במוסדות החינוך היסודיים, ולעתים גם חטיבות הביניים, חלק ניכר מהילדים של בני הגרעינים התורניים לומדים בבתי הספר המקומיים, לרוב בגרסתם התורנית ("כלנית", "סביון"). ואולם, בבגרותם, נוטים חברי הגרעינים לשלוח את ילדיהם למוסדות חינוך תורניים, קרי איכותיים, מחוץ למערכת החינוך של עכו ובית שאן, לאולפנות וישיבות תיכוניות מחוץ לעיר החלשה.

בתחום החינוך הבלתי-פורמאלי, חברי הגרעינים הפעילו פרויקטים שונים לטובת קבוצות נבחרות לרוב החוליות החלשות בקהילה: בני נוער, מעוטי הכנסה ונשים חד הוריות. אכן, ברשימת המצאי של הפרויקטים השונים נמצאו גם מיזמים שלא בתחום החינוך כגון תכניות רווחה שונות שניתן להגדירן כ'עזרה ראשונה'. ואולם, בשונה מהמודל הפשוט הרווח בקרב עמותות חסד, המסתפקות במתן ארוחות לנזקקים, במקרה זה עיקר האנרגיות של הגרעינים הופנו כלפי הקניית מיומנויות שייסעו להתנהלות כלכלית וחברתית נבונה. הרעיון היה לא

להסתפק במתן "דגים אלא לחלק לתושבים חכות", כלומר, הנחלת עקרונות פעולה לניהול שוטף והקניית מיומנויות.

במסגרת קטגוריות הפעילות החברתית -חינוכית הבלתי-פורמאלית, דגש רב ניתן לפרויקטים שבהם דגש על חיזוק מסורת דתית. לכך יש משמעות רבה: על פי המודל הידוע של החוקר מאסלו,⁷⁴ ההתנהלות של בני האדם מושתתת על מעין פירמידה המשקפת רמות משתנות של מוטיבציה. המוטיבציה הבסיסית ביותר היא הצורך בהשרדות ובביטחון פיזי, ואילו במעלה הפירמידה מופיעות מוטיבציות ברמות גבוהות יותר – ביסוס תחושת שייכות ומשמעות קיומית (ראו גם ביליג, 2006). לאור המודל של מאסלו, נראה בבירור כי הגרעינים התורניים מכוונים גם לתחתית הפירמידה (ביטחון כלכלי) וגם (ובעיקר) לקדקוד הפירמידה. כלומר, הקבוצה מכוונת לרמות הגבוהות של הקיום האנושי, דהיינו הענקת תחושת שייכות ומשמעות קיומית (במקרה הנדון: התוכן של "השייכות" ו"המשמעות", נושא אופי ייחודי: העצמת הזהות היהודית, הדתית והלאומית).

הסקירה והניתוח של השפעות הגרעין על החינוך הפורמאלי והבלתי-פורמאלי כללו התייחסות גם למערכת התפישות החברתיות של הוותיקים, דהיינו היבטים סובייקטיביים. מתברר כי הציבור הוותיק איננו חולק הסכמה רחבה. מניתוח הראיונות של פעילים ותושבים וותיקים, עולה, כי לצד רשמים חיוביים, חלק מהאליטה הוותיקה נרתע מנוכחות הגרעין. על פי פעילים וותיקים אלו, החולשה של הפרויקטים השונים שיזמו חברי הגרעין, היא בעובדה שמוביליה מזהים עם מי שאינם חלק מקבוצת השייכות, דהיינו כחרדים-לאומיים, שרובם המכריע לא גדל ולא התחנך במקום, מרביתם אשכנזים. כך, באופן לא מפתיע, הרושם הוא שרמת ההשתתפות של המקומיים בפעילות זו נמוכה יחסית.

⁷⁴ Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, Vol 50(4), Jul 1943, 370-396.

פרק 5: השפעות הגרעין התורני על ההון החברתי

כפי שצוין בפרק המבוא, תחום ההון החברתי, המסביר את עוצמת הקשרים החברתיים ואיכותם, כגורם מניע מוביליות, הינו מכריע בשאלת תרומת הגרעינים התורניים לאיכות החיים החברתית של התושבים.

מצד אחד, אנו יודעים כי החולשה היחסית של תושבי עיירות הפיתוח איננה נעוצה רק ברמות נמוכות של שכל, מבנה תעסוקה והון אנושי (השכלה), אלא גם בעובדה שמדובר בציבור שמערכת הקשרים החברתיים שלו מצטמצמת לרמה העירונית - לוקאלית (רם, 2005). כלומר, פוטנציאל הגיוס של הון החברתי מצד אוכלוסייה זו ממערכים חברתיים בצמרת הוא נמוך. מאידך, תופעת ההגירה של אנשי הציונות הדתית אל העיירות עשויה להוות בשורה של ממש, הזדמנות לפריצת דרך, שכן אנשי הגרעינים מצהירים מפורשות על שאיפתם להתערות בקהילה. תיאורטית, נראה כי היומרה להתערות איננה פשוטה. שכן, לפנינו שתי קבוצות מובחנות מבחינה גיאוגרפית וסוציו-תרבותית: חלק משמעותי מאנשי הגרעין מגיעים מיישובים הומוגניים ביהודה ושומרון ו/או שכונות מבוססות של הציבור הדתי-לאומי בירושלים (ראו להלן לוחות 1, 2). כמו כן, שיעור ניכר מהם מרקע אשכנזי. לעומת זאת, התושבים הוותיקים הם בעלי מאפייני מגורים של עיר פיתוח, הכוללים רוב משמעותי של מזרחיים, רקע היסטורי משותף (הומוגניות עדתית ומעמדית, התנסות משותפת בפרויקטים כגון שיקום שכונות וכד'). שונות משמעותית זו עלולה ליצור מתחים. מטרת הפרק הנוכחי היא לבדוק, האם וכיצד השפיעה נוכחות ופעילות הגרעינים, על ההון החברתי ועל הרישות החברתי של הוותיקים. כבסיס לניתוח פרק זה של העבודה, אציג דיוקן חברתי-ביוגרפי של חברי הגרעין, דרכו נאפיין את מרכיבי ההון החברתי של קבוצות אלו.

כאמור, על פי ביליג (2006), ההון החברתי נמדד על פי מדדים אובייקטיביים וסובייקטיביים. בצד האובייקטיבי, מונה ביליג קריטריונים כגון: "שיתוף הקהילה במידע", "השתתפות בפעילות פוליטית וחברתית" וכד'. אלו מדדים הנמצאים ברשות הרבים והם ניתנים לכימות מבחינה מספרית. בהיבט הסובייקטיבי, ביליג מנתה בין היתר את הפרמטרים הבאים: "חוויות משותפות", "הרגשת כוח ובטחון", ולכך יש להוסיף תחושת כעס, שמחה, הזדהות והערצה.

בהתאם, הפרק הנוכחי בנוי משני תת-פרקים: הראשון יתאר את ההשפעות האובייקטיביות: נראה כיצד מהלכים ויוזמות של חברי הגרעין יצרו, או לא יצרו, מבנים בעלי

השפעה על ההון החברתי (בעיקר הכלה או הדרה), בהתאם לאירועים אובייקטיביים כפי שעולה מעדויות של המרואיינים.

החלק השני יתאר את ההשפעות הסובייקטיביות, ובו נתמקד בהלך הנפש של יחידים וקבוצות. במסגרת זו נתמקד בתיאור הנרטיב שמלווה פעילים מרכזיים מקרב הוותיקים, כלומר את האופן שבו הם מספרים לעצמם את קיומם ביישוב מבחינת מערכת הקשרים החברתיים, בעיקר ביחס לחברי הגרעין. חלק מרכזי יתייחס לזיהוי ולמיפוי הרישות החברתי וההון החברתי שנוצר כתוצאה מגיבוש הנרטיב. במסגרת זו נתאר תהליכים של בנייה מחדש, חיזוק או פירוק של מערכים חברתיים קיימים, או יצירת מעגלים חדשים, בעיקר בהיבט הלא פורמלי, כגון: 'קליקות' של מורים בבתי הספר, פעילות חברתית אחר שעות העבודה, פנייה למוקדי סיוע חיצוניים, כגון אמצעי התקשורת ההמוניים. החלק הזה (השני) יתייחס לשלוש קטגוריות של הון חברתי שנוצר (כלומר, המעורבות של הגרעין יצרה השפעות משתנות כלהלן).

1. מזדהים ומועצמים מפעילות הגרעין

2. ביקורתיים ונפגעים מפעילות הגרעין

3. פעלים שלהם גישה דו ערכית כלפי הגרעין - אמביוולנטיים

נציין כי הניתוח בפרק זה מבוסס על רעיון ההון החברתי בהגדרה רחבה. זה מקיף היבטים אשר מעבר למודל של ביליג (2006) שדנה בהון החברתי כמרכיב בחיזוק הקהילה במצב משבר. בהתאם, מושג ההון החברתי בפרק הנוכחי הורחב והוא כולל את הרעיון לפיו משאב חשוב ביותר של הפרט והקבוצה נעוץ באיכות הקשרים החברתיים, בין השאר: יחסי אמון, ניכור, הדדיות, מעורבות אזרחית ויומרה להשפיע. אנו נבחן כיצד הנוכחות והפעלתנות של הגרעין, כקבוצה בעלת אידיאולוגיה ורצון להשפיע על סביבתה, השפיעה על הקהילה הוותיקה בהיבטים שנזכרו (ניכור, אמון, מוטיבציה להנהגה וכו').

לוחות 1 ו-2 מתארים את הרקע החברתי של הפעילים המרכזיים של עמותת "אומץ" עכו, ו"יחד" בית שאן. הם יישמשו בסיס ראשוני לאפיון כל קבוצה ולאפיון מרכבי ההון החברתי.

5.1 מאפייני ההון החברתי של הגרעינים התורנים בבית שאן ובעכו

לוח 1. הרקע החברתי והביוגרפי של חברים נבחרים בגרעין התורני 'יחד' בית שאן

תפקיד/משלח יד	מוצא מגורים	מקומי/חיצוני	מוצא עדתי	רקע חינוכי	השכלה אקדמית
מנכ"ל	עמק בית שאן	מקומי	מזרחי	ישיבת בית שאן, ישיבת איתמר	✓
רכז פרויקטים	עכו	חיצוני	מזרחי	מכון מאיר	-
רכז פרויקט	בית שאן	מקומית	מזרחי	ישיבה תיכונית בית שאן,	✓
מורה	בית שאן	מקומית	מזרחי	אולפנת עפולה	✓
רב הגרעין	מקיבוצי העמק	חיצוני	אשכנזי	ישיבת מעלה אדומים	
רכז פרויקט	בית שאן	מקומי	מזרחי	ישיבת עטרת כוהנים	✓
אברך כולל	טל מנשה	חיצוני	מזרחי	ישיבת עטרת כוהנים	-
מחנך	עכו, ירושלים	חיצוני	מזרחי	ישיבת עטרת כוהנים	✓
מחנכת	בית שאן, ירושלים	מקומית	מזרחי	אולפנת בעפולה	✓
מורה	עפרה, קריית ארבעה	חיצונית	מזרחי	אולפנת עפרה	✓
אברך כולל - פעיל	בית שאן	מקומי	מזרחי	נתיב מאיר	
רכז פרויקט	מקיבוצי העמק	חיצוני	אשכנזי	חוזר בתשובה	✓
אברך	מעלה אדומים	חיצוני	מזרחי	ישיבת מרכז הרב	✓
רכז פרויקט	מיישובי העמק	חיצוני	מזרחי		✓
רכז פרויקט	ירושלים	חיצוני	מזרחי	תיכון ממלכתי בירושלים	
פעילה בגרעין	מעלה לבונה	חיצונית	אשכנזי		
מחנך	קריית שמונה	חיצוני	אשכנזי		
מחנך	בית שאן	מקומי	מזרחי	מכון מאיר	✓
רב, אברך	מקיבוצי העמק	חיצוני	אשכנזי	ישיבה תיכונית, ישיבת הר המור	
מחנכת	חיפה	חיצונית	אשכנזי	נווה שאנן חיפה	✓
עיתונאי	אלון שבות	חיצוני	אשכנזי	אלון שבות	-
מחנכת	בית שאן	מקומית	מזרחי	במדרשת הרובע	✓
רב, מחנך	ירושלים	חיצוני	מזרחי	"מצפה רמון"	✓
רב, מחנך	בית שאן, ירושלים	מקומי	מזרחי	כפר הרואה, עטרת כוהנים	✓

המשך לוח 1:

תפקיד/משלח יד	מוצא מגורים	מקומי/חיצוני	מוצא עדתי	רקע חינוכי	השכלה אקדמית
מחנכת	קדומים, יצהר	חיצונית	אשכנזי	אולפנת בהרן	✓
רכז פרויקט	רמת גן	חיצוני	אשכנזי		
רכזת שרות לאומי	רמת הגולן	חיצונית	אשכנזי	כפר פינס	✓
מחנך	ירושלים	חיצוני	אשכנזי	ישיבת הרובע	✓

לוח 2. הרקע החברתי והביוגרפי של חברים נבחרים בגרעין התורני 'אומץ' עכו

תפקיד/משלח יד	מוצא מגורים	מקומי/חיצוני	מוצא עדתי	רקע חינוכי	השכלה אקדמית
מנכ"ל	ירושלים, חריש	חיצוני	אשכנזי	ישי' מרכז הרב, דימונה מצפה רמון	-
רכזת קהילה	ירושלים, בית אל	חיצונית	אשכנזי	אולפנה	✓
חבר וועד העמותה	קרית, מעלות	חיצוני	אשכנזי	קריית שמואל, ישי' הסדר מעלות	✓
חבר ועד העמותה	קרני שומרון	חיצוני	מזרחי	הסדר קרני שומרון	-
חבר ועד העמותה	עכו	מקומי	מזרחי	ישיבה תיכונית	✓
ממייסדי הגרעין, מנכ"ל	אלון מורה, חברון	חיצוני	אשכנזי	שבי חברון	✓
אברך, מורה, רב בית כנסת	עכו, מצפה רמון, שומרון	מקומי	מזרחי	ישי' כפר הרא"ה, ישי' מדברה כעדן' (מצפה רמון)	✓
רב הגרעין	חיפה, ירושלים על, עכו	חיצוני	מזרחי	יבנה, חיפה, מרכז הרב, כולל עיר דוד, ישיבת תל אביב (ועלי) עכו	✓
לשעבר חבר עמותה	שדרות	חיצוני	מזרחי		✓

המשך לוח 2:

תפקיד/משלח יד	מוצא מגורים	מקומי/חיצוני	מוצא עדתי	רקע חינוכי	השכלה אקדמית
אברך	ק. אתא, עלי, ירושלים, חריש, עכו	חיצוני	אשכנזי	ישי תיכונית חדרה, מכינה קד"צ עלי, הר המור, חריש, עכו	✓
חברה בוועדת קליטה, פעילה	ירושלים	חיצונית	מזרחי	אולפנה בעופרה	✓
פעיל בוועדות	מעלות	חיצוני	אשכנזי	ישיבת הסדר קריית שמונה	✓
חבר בוועד עמותה	עכו, חברון, עכו,	מקומי	מזרחי	שבי חברון	✓
פעיל	עכו, חיפה, ר"ג, עכו	מקומי	מזרחי	טכניון	✓
ועדת קליטה, פעילה	שומרון, עכו	חיצונית	אשכנזי	רבבה	✓
ללא תפקיד רשמי		מקומית	אשכנזי		✓
ללא תפקיד רשמי		חיצוני	מזרחי		✓
ללא תפקיד רשמי		מקומית	מזרחי		✓
ללא תפקיד רשמי	עכו	מקומי	מזרחי	ישי תיכונית 'אביר יעקב' נהריה, עלי	✓
רב, מחנך	קרני שומרון	חיצוני	מזרחי	ישיבת הסדר קרני שומרון	
ללא תפקיד רשמי	חיפה	חיצוני	אשכנזי	ישי ההסדר קריית שמונה ישי 'יבנה' חיפה	✓
ללא תפקיד רשמי	יו"ש	חיצונית	אשכנזי	שבות רחל	✓
לא נושא תפקיד רשמי	חיפה	חיצונית	אשכנזי		✓
ללא תפקיד רשמי	ירושלים	חיצוני	אשכנזי	מרכז הרב	✓
פעילה	עלי	חיצונית	מזרחי	אולפנת להב"ה	✓
אברך, פעיל	גוש דן	חיצוני	אשכנזי	ישי הסדר קריית שמונה, ישי תל אביב	✓
ללא תפקיד רשמי	קריות, צפת	חיצוני	מזרחי	מכינה צפת	-
ללא תפקיד רשמי	עכו	מקומית	מעורב		
מחנכת, ממייסדי הגרעין	עלי	חיצונית	אשכנזי	אולפנת עלי	✓

מנתוני לוחות 1 ו 2- ניתן לקבל תמונה כללית אודות הרקע הביוגרפי וההון החברתי של חברי הגרעינים בעכו ובבית שאן. ראשית, לפחות כמחציתם נולדו וגדלו מחוץ לבית שאן ועכו, במרכז

הארץ או בהתנחלויות. שנית, המכנה המשותף הרחב ביותר לרוב המכריע של חברי הגרעינים, הוא אופי מוסדות החינוך שבו למדו והתחנכו בנעוריהם: פרט לשניים (שחזרו בתשובה) כל החברים בעכו ובבית שאן למדו במוסדות הציונות הדתית בגרסתם התורנית, קרי באולפנות ובישיבות תיכוניות. הבנים למדו גם במוסדות חינוך תורני גבוה, ישיבות הסדר או ישיבות גבוהות של הציונות הדתית (ישיבת מצפה רמון, 'עטרת כוהנים', 'ישיבת הרובע', 'מרכז הרב'). לנתון זה משמעות מיוחדת, מפני שהוא מצביע על קיומו של מעגל חברתי משותף. למעשה הוא מעצים את ההומוגניות בהיבט הביוגרפיה הקולקטיבית של 'המשפיעים'. זהו המכנה המשותף הרחב שמחבר את הפעילים לכדי חטיבה בעלת הון תרבותי וחברתי מוגדר. כלומר, בשונה מקהילות מוטות מקום (כמו וותיקי עכו או בית שאן), אנשי הגרעין התורני אינם מתרכזים סביב אתר גאוגרפי קונקרטי כי אם סביב מוסדות חינוך, בין אם מעבר לקו הירוק ובין אם בתוך הקו הירוק. מוסדות אלו מתחלקים לשלוש חטיבות: א. החטיבה הוותיקה הקלאסית: ישיבות ואולפנות בירושלים ובהתנחלויות. ב. מוסדות הציונות הדתית התורנית הממוקמות בערי פיתוח (43% מחברי הגרעינים הינם בוגרי מוסדות ממקומות אלה), כגון: ישיבת ההסדר בקריית שמונה ובמצפה רמון (24%). ג. מוסדות המזוהים עם הבורגנות הדתית ברחבי הארץ, בכפר פינס, כפר הרוא"ה, חיפה וקיבוצים דתיים (20%). באופן כללי, הפעילים – הן 'החיצוניים', הן 'המקומיים', נעים, כל הזמן על צירים גיאוגרפיים מובחנים: ירושלים – יישובים ביהודה ושומרון – ערי פיתוח – יישובי הבורגנות הדתית - מוסד תורני.

בהתאם, ניתן לאפיין את קהיליית הגרעין התורני כקבוצה שבה דומיננטיות של ציבור שהתחנך בירושלים וביהודה ושומרון; בד בבד, זוהי קהילה המצטיינת בהון חברתי הנע במעגלים על-מקומיים, כלומר הם חולקים רשת חברתית שאיננה מצטמצמת ליישוב המוצא (התנחלות או מרכז הארץ) או יישוב היעד (בית-שאן/עכו), אלא מתפרסת על כל המרחב הלאומי. כלומר, מדובר בקבוצה החולקת רקע ביוגרפי-קבוצתי שאיננו נופל להבחנה המקובלת – גלובלי לעומת לוקאלי (רם, 2003). הון חברתי מעין זה - על בסיס לאומי, טומן בחובו יתרון מסוים באשר ליכולתו להביא לפירוק ובנייה מחדש של מערכות הקשרים החברתיים של בני עכו ובית שאן, שלא יהיו רק על בסיס לוקאלי. ההומוגניות היחסית, דהיינו העובדה שבני הגרעינים בעכו ובית שאן חולקים רקע משותף, עשויה בהחלט לחזק את השיתוף הפנימי ולעודד התנהלות על בסיס קודים תרבותיים משותפים (ראו גם: גבל, 2003): כמי שגדלו על אותם מוסדות, גיבורי תרבות (רבנים וכד'), ועל צריכת תרבות דומה. ואמנם, מראיונות על פעילים, ניכר כי מרבית חברי הגרעין אינם חושפים עצמם לערוצי הטלוויזיה המסחרית. הם נוטים לקבל אינפורמציה מערוצים ייעודיים

ברשת האינטרנט, כגון ערוץ 7; ונוטים לפריטי לבוש 'פשוטים'. מכלול זה בהחלט מבחין אותם באופן נראה לעיין מהוותיקים.

לצד ההומוגניות האמורה, ישנם הבדלים פנים קבוצתיים. בהכללה גסה ניתן לזהות שתי חטיבות סוציו-תרבותיות: "גרעינים חיצוניים" ו"גרעינים מקומיים". הבחנה שיש לה משמעות רבה לניתוח ההון החברתי של הגרעינים והשפעתו על הוותיקים.

גרעינים חיצוניים

הגרעינים החיצוניים כוללים פעילים שניתן לזהותם עם הגרעין המסורתי הקלאסי (על פי דומברובסקי, 2010): כלומר אשכנזים, שנולדו וגדלו בסביבה החברתית של מי שכונה בשעתו 'גוש אמונים', גדלו בירושלים ו/או ביישובי יהודה ושומרון, בוגרי מוסדות חינוך תורניים. במסגרת חברתית זו מופיעים פעילים שלא היה להם קשר חזק לעיר הפיתוח עד שהגיעו אליו. על פי נתוני לוחות 1, 2 לרוב מדובר בפעילים/זוגות שהגיעו מיישובי יהודה ושומרון, לרוב ממוצא אשכנזי, שבאו בשערי החינוך התורני. להלן נדגים טיפוס זה באמצעות שרטוט הדיוקן של שני פעילים: (עכו) יוחנן רוזנפלד הילה לוגסי (בית שאן). מטבע הדברים, הגרעין החיצוני, בהשוואה לפנימי, נושא אופי מרוחק יותר, ובעל פוטנציאל לקשר נמוך יותר עם הוותיקים.

יוחנן נולד בסוף שנות השבעים באחד מיישובי גב ההר בשומרון, מאוחר יותר עבר לחברון. במהלך 1997 פנתה קבוצת תושבים מעכו, בראשות הרב יוסף ישר, רב העיר, לרב העיר צפת, שמואל אליהו, וביקשה לארגן גרעין של משפחות דתיות-לאומיות בעכו. באותם ימים היו יוחנן ואשתו זוג צעיר, והוא למד באחת מהישיבות בעיר חברון. הרב אליהו פנה אל פעיל מקומי, הרב נחום לוי, וזה השתדל והפציר בו לבוא לעכו. יוחנן הרים את הכפפה השתקע בעכו עם ילדיו, ביחד עם אשתו, המשמשת בתפקיד חינוכי בכיר בבית ספר בעיר. מאז שנת 1998 ועד 2012 שימש יוחנן כמנהל הגרעין. סיפור חיים דומה ניתן לזהות בדמותה של גבי הילה לוגסי חברת הגרעין התורני בבית שאן.

הילה נולדה וגדלה בשנות השמונים באחד מיישובי גוש עציון אשר מדרום לירושלים. בנעוריה שימשה מדריכה קומונרית בבני עקיבא בעיירה בית שאן, אך לא נתפשה כחלק אורגני של העיירה. מאוחר יותר, בראשית שנות התשעים, למדה הוראה וחינוך באחת המכללות הידועות בקרב הציבור הדתי לאומי. בראשית שנות האלפיים היא נישאה לבן בית שאן. יחד היגרו לקריית ארבע, שם התגוררו כעשר שנים. בשנת 2008 נקרא בעלה אל הדגל על ידי תושב מקומי (המייצג

באופן מובהק את קבוצת הגרעינים המקומיים). מאז ועד היום בני משפחת לוגסי מהווים מרכיב בולט בנוף הגרעין. אבי המשפחה משמש תלמיד חכם הלומד בכולל, מי שתורתו אומנותו, ואילו הילה משמשת מורה בבית הספר התיכון הממלכתי-דתי –"אורן". בהקשר הזה חשוב לציין גורם משמעותי המעצב את אופי המעגלים החברתיים: הילה משמשת מורה בבית הספר התיכון הדתי, ואיננה רואה את בית הספר בו היא עובדת כמוסד איכותי. יתר על כן את ילדיה היא שולחת לתלמוד תורה בסגנון ציוני-חרד"לי ולבית ספר תורני בעיר, ואף אלו נראים בעיניה נחותים בהשוואה למוסדות החינוך שאותם הכירו, היא ובעלה, טרם הגיעו לבית שאן: "זה שהילדים שלי לומדים כאן זה לא ליגה. מבחינתי, קריית ארבע זה ליגה!"⁷⁵

גרעינים מקומיים - לוקאליים

הגרעינים המקומיים כוללים חברים שלהם שורשים בעיר הפיתוח, ובה בעת מכירים ומוקירים את הווי החיים של הגרעינים 'החיצוניים'. בגלל הדואליות הזו לקבוצה זו פוטנציאל חיבור חזק יותר עם הוותיקים. לרוב מדובר בחברים מרקע מזרחי, שנולדו וגדלו בפריפריה או בעיר פיתוח (במקרה זה בעיקר בית שאן ועכו אך לא בהכרח), אך בשלב מסוים בנעוריהם התחנכו במוסדות הציונות הדתית, קרי מחוץ לעיר הולדתם. כאמור, קבוצה זו מורכבת מפעילים אשר חשים חלק אורגני מהאידיאולוגיה והמעגלים החברתיים של הגרעין התורני אך בשונה מ'החיצוניים', הם נטועים בהוויית החיים של אנשי עיירת הפיתוח. אמיר אסולין ונאור גידעוני. מבית שאן מייצגים טיפוס זה.

אמיר משמש בתפקיד בכיר בגרעין "יחד" בית-שאן. אמנם הוא לא נולד וגדל בבית שאן, אך ילדותו ונעוריו עברו עליו בעיר פריפריאלית אחרת בצפון-עכו. הוא גדל בבית מסורתי, ולמד בבית ספר תיכון חילוני. בשלב כלשהו של שירותו הצבאי חזר בתשובה. בשנת 2002, לערך החל בתהליך של "בירור עצמי"⁷⁶ במכון מאיר שבשכונת קריית משה בירושלים – המכון התורני המרכזי והיחיד לבעלי תשובה של בני הציונות הדתית. במקביל ללימודיו התגורר בקריית ארבע. במהלך שנת 2005 התגבשה ב-'מכון מאיר' קבוצה של תריסר זוגות בעלי תשובה, שהתעניינו בפרויקט הגרעין התורני. הרב אלישע וישליצקי, מראשי הגרעינים התורניים בישראל, עודד אותם

⁷⁵ הילה לוגסי, ריאיון, 17/12/2015.

⁷⁶ אמיר אסולין, ריאיון, 17/12/15.

להגיע אל העיר בית שאן. וכך מאז הוא מתגורר עם בני משפחתו בעיר ולפרנסתו עובד כפעיל בגרעין התורני.

נאור גידעוני נולד וגדל בבית שאן. הוא התחנך בישיבה התיכונית ולימים למד באוניברסיטת בר אילן. כאשר סיים את לימודיו פנה לפעילות ציבורית בבית שאן. בשלב מסוים הצטרף לפעילות הגרעין התורני. אשתו אקדמאית (לה תואר ראשון בתחום המדעים) ומשמשת כמורה באולפנא לבנות בעיר הסמוכה. בני הזוג מתנדבים בגרעין ורואים עצמם חלק אינטגרלי בקבלת ההחלטות ובהווי הגרעין.

כפי שהראיתי, הפעילים מעכו ובית שאן, בעיקר מהקטגוריה "גרעינים חיצוניים", נעים ברשת חברתית בקנה מידה לאומי. כלומר, החיבור בין חבר גרעין (חיצוני או מקומי) בעכו לחבר גרעין (חיצוני או מקומי) מבית שאן נניח, הוא חיבור חזק הרבה יותר מהחיבור שבין מחנכת מהגרעין לתושבת וותיקה. חיבור זה נעוץ בעובדה שהראשונים הגיעו מאותם מוסדות חינוך (ישיבות תיכוניות והסדר), ומתוך כך הם חולקים מטרה משותפת, ערכים משותפים ונרטיב משותף. החיבור הזה, בשל האופי המובנה של מוסדות החינוך של הציונות הדתית (הפזורים ברחבי הארץ), הרישות החברתי של הבוגרים חוצה מקום ונע במעגלים בלתי פוסקים ובתחנות שונות ברמה הלאומית: התנחלות, ישיבת מרכז הרב, אולפנה, מגורים בעיר פיתוח כחברי גרעין, וכד'. ההומוגניות הזו נושאת בחובה פוטנציאל לחיזוק ההבחנה החברתית – 'אנחנו' מול 'הם' (הוותיקים) (In-Group vs. Out-group).

5.2 השפעות אובייקטיביות

יוזמות ההתיישבות והמעורבות החברתית של בני הגרעינים התורניים יצרו שני דגמים חברתיים: התבדלות והשתלבות. פרק זה יתאר את המבנים החברתיים שנוצרו בעקבות הגרעין התורני.

יצירת מבנים חברתיים משתלבים

כפי שתואר בפרק המבוא, חוקרים שדנו באופי המעורבות של הגרעינים התורניים בערי הפיתוח חולקים הסכמה רחבה לפיה מדובר בתופעה שמעיקרה משקפת השתלבות מרחבית וחברתית של חברי המעמד הבינוני בקרב המעמד הנמוך (רייכנר, 2009; דומברובסקי, 2010). כפי שנמצא במחקרנו. אף על פי כן, בתוך עיר הפיתוח חברי הגרעין נוטים לעתים לבידול מסוים. ניתן לכנות

זאת: מודל של השתלבות והיבדלות בו-זמנית. בתמצית, על פי מודל זה, הנטייה הראשונית של חברי הגרעין החלוצים היא להתרכז באזור אחד, למשל בשכונה חלשה, אבל בבניינים סמוכים אחד לשני, באופן שתיווצר תחושה של שיתוף וקהילתיות בתוך קבוצת הגרעין (ראו גם ראיון עם רכו הגרעין בעכו בשנת 2012 כפי שמנתח את נוכחות הדברים להבנתו).⁷⁷ בה בעת, האינטראקציות עם הסביבה הרחבה חיזקה עם הזמן את המבנה המתבדל.

זהו הדפוס שנוצר בעכו מאז שנת 2000, בשנים הראשונות לאחר הגעת הגרעין נמצאה נטייה של החברים להתרכז בבנייני 'השיכונים' במזרח העיר – אזור ישן וותיק שלרוב מאוכלס באוכלוסייה מבוגרת מרקע סוציו-אקונומי נמוך. על פי מקור מקומי, קרוב לתשעים אחוזים ממשפחות הגרעין מתגוררות באזור זה.⁷⁸ המיקום ברצועה זו איננו מקרי: הוא סמוך לבית הספר התיכון הממלכתי דתי היחיד בעיר. מתחם מגורים נוסף שבו מרוכזים אנשי הגרעין (אם כי בריכוז קטן הרבה יותר) הוא במערב העיר בסמיכות לריכוזי האוכלוסייה הערבית. פרק מעניין בהתפתחות מערך המגורים החל בשנת 2011, כאשר אנשי הגרעין החלו להתארגן לקראת התמודדות במכרז לקרקע, שעליה תיבנה שכונת בתים צמודי קרקע כמתחם מובדל וסגור יחסית (לפחות בשבתות ומועדים טובים). לצורך המכרז הקימה עמותת "אומץ" את "העמותה לבניית שכונה דתית עכו". בפברואר 2012 זכתה העמותה במכרז לרכישת קרקע בשכונת 'אגרוף צפון', הסמוכה למכללת הגליל המערבי בעיר.⁷⁹ זוהי השכונה הדתית החדשה – 'נווה אליהו'. המתחם, שהחל להתאכלס באוקטובר 2015, נבנה כמתחם שמובנה בו מנגנון בקרה: על פי הרב נחום לוי, "השכונה נבנתה במטרה להביא כוחות חזקים מבחוץ ולא דווקא עבור אנשי הגרעין".⁸⁰ בהתאם, רוכשי הדירות מקבלים אישור לרכישה רק לאחר שעברו את שלב וועדת הקבלה. במובן מסוים, אם מסתכלים על ההבחנה – דתיים לעומת חילוניים בעכו, ניתן לומר כי שכונת נווה אליהו מציינת עליית מדרגה ברמת ההיבדלות. שכן, האופי המובדל-סגרגטיבי של השכונה התבטא לא רק בוועדת הקבלה שממסנתת ובונה את התמהיל האנושי אלא גם בעובדה שכביש הגישה לשכונה

⁷⁷ נחום וינשטוק, ראיון, 27/09/2016. הפיזור המרוכז איננו מסתיים בנקודה זו. נחום היה רכו חברתי בגרעין בעכו בשנים 2012-2015. הוא מבחין בשלושה גלים של הגעה לעיר. הגרעין הראשוני האידאולוגי הפועל "כחלוצ" "שכב על הגדר", בהמשך הפך למסה קריטית ואז הגיעו גלים נוספים, לאו דווקא ממניעים אידיאולוגיים. גלים אלה תרמו לגודל הגרעין. לאחר שהגרעין התמסד ונוספו עוד חברים, הם התחילו להשפיע על הקהילה הוותיקה. עדות נוספת לכך ניתן לקבל מישראל זעירא – מנכ"ל חברת "באמונה", וי"ר "ראש יהודי" בכתבה במוסף הנדל"ן של העיתון "בשבע" (זעירא בתוך: מיכלסון, 2016): "יש רצון ותחושת שליחות בקרב חברי הגרעינים התורניים והשליחים של 'ראש יהודי' לגור דווקא באזורים חילוניים, כדי להשפיע. הם לא מתפזרים בכל קצווי העיר אלא מחפשים שכונה שבה הם יתרכזו, אבל הם לא יגורו באותו בניין. הם רוצים לגור באותה שכונה כדי שיוכלו לפעול יחד בבית כנסת אחד או בבית ספר אחד, אבל להתפזר בשכונה, דלת ליד שכנים חילוניים, כדי שההשפעה תהיה גדולה יותר, הקשר הבלתי אמצעי הוא נרחב יותר, ומהווה ברכה לכולם, וזה תואם למטרה של הגרעינים התורניים להשתלב בציבור כדי להשפיע." ⁷⁸ ראיון, שמעון אלפסי 20/04/2016.

⁷⁹ שירלי ששון עזר ודוהן לוי, "גרעין דתי לאומי זכה במכרז ל-153 צמודי קרקע בעכו", כלכליסט, 21.02.2012.

⁸⁰ הרב נחום לוי, ראיון 12/2/2017.

ננעל מכניסת השבת ועד צאת השבת. מן הצד השני. ולמרות האמור, בפועל, שכונת 'נווה אליהו' איננה מציינת היבדלות מוחלטת, ואף ניתן לומר כי במידה מסוימת היא מציינת אינטגרציה חברתית. על פי מקור מקומי,⁸¹ אמנם קיימת זיקה הדדית בין השכונה הדתית לבין הגרעין התורני, אך זיקה זו רחוקה מאוד מזהות מוחלטת, שכן בשכונה הדתית גרות כ-153 משפחות ורק כעשרים מהן מגיעות מהגרעין התורני. כמו כן, כמחצית מאותם עשרים משפחות הם חברי גרעין וותיקים שהתגוררו בעכו גם לפני הקמת השכונה, וחלק עברו בשלב זה או אחר לאור הקמת השכונה, והצטרפו לגרעין.

יצירת מבנים חברתיים מתבדלים

לצד ההשתלבות האמורה, בולטת נטייה להיבדלות חברתית כדפוס המקבל ביטוי במספר מישורים. העדות של מאיה לופו משקפת יחס פטרנליסטי מתבדל מצד הנהגת הגרעין:

אני זוכרת שפעם, בשנים הראשונות, עלה רב הגרעין דאז ואמר משהו בסגנון: 'עכו – אדמה חרוכה'. כלומר עיר שאין בה תורה עד שהגרעין בא והפיץ את התורה. זה היה כמו סכין בלב. תחושה קשה. אט אט הבנו שיש כאן זלזול התנשאות ועליונות ועכשיו צריך ללכת כמה צעדים אחורה. פחות השתתפנו בפעילויות, למרות שאני אישית הייתי פעילה ומתנדבת ומגויסת לתרבות תורנית. בתחילת הדרך כולם נרתמו והשתתפו. זה נעשה "בנייה" (מילה בערבית שפרושה בתמימות). אמנם שמחנו בכול יהודי שמגיע לעיר, אבל פתאום 'הגולם קם על יוצרו'. יש מעמדות. סוג א' וסוג ב'⁸².

כפי שאראה בהמשך, הרצון להשתלב מחד גיסא, והרצון והלהט לבנות מערכים חברתיים חדשים בהתאם לאידאולוגיה הגרעינית, יצרו מבנה חברתי שטומן בחובו פוטנציאל להתרחקות חברתית מצד הוותיקים, ובפועל גרע מפוטנציאל ההון החברתי שלהם. בעכו נמצא כי הנטייה להיבדלות (שלא נצפתה מראש) הניעה – הדרה של הוותיקים, היו תולדה של מהלכים שונים באפיקים חברתיים שונים: מהלכי ניכוס מוסדות ציבור לטובת האינטרסים והערכים של הגרעין; גריעת תקציבי עירייה לטובת פרויקטים התפורים למידותיהם של חברי הגרעין; מעורבות בשוק העבודה; בלימת יוזמות של וותיקים, צריכת שירותי חינוך במערכים נבדלים.

⁸¹ ראיון, שמעון אלפסי 20/4/2016.

⁸² מאיה לופו, ראיון, 16/01/2017.

צמצום האינטראקציות החברתיות

כניסה של מוקד חברתי חדש לעיר, עשויה באופן תיאורטי ליצור שני מצבים אפשריים: מצד אחד, הרחבה של המעגלים וההון החברתי. מצד שני, היא יכולה ליצור פילוג ומתח. בבית שאן, כך מעידים פעילים שונים (עינב בן שבת, אפרת עקרון, אלונה בן זקן), נוצר פילוג. אלונה – פעילה חברתית וותיקה מהציבור הדתי לאומי של בית שאן (ילידת תחילת שנות השבעים) העידה:

אני הייתי גם בוועד הורים בבית הספר 'סביון' (בית ספר תורני נוסף בעיר). כבת המקום אני מצרה על התהליכים שקורים כאן. הכול מפולג. יד ימין לא יודעת יד שמאל. יש פילוג: כל אחד מושך לכיוון אחר. יש בעיר התפלגות לפי קליקות שהוותיקים עצמם משוסעים שם. בסך הכל הם רק מוסיפים לפילוג⁸³.

העדות של אלונה מבססת מכניזם חברתי שלא תורם להון החברתי של הוותיקים: הגרעין, בפועל לא יצר הזדהות. כלומר הוא לא תיפקד כמוקד עוצמתי הממגנט אליו קבוצות משנה כי אם להיפך: מוקד חברתי שבפועל יצר פילוג. הפילוג, מטבע הדברים, מגביל את הזרימה של ההון החברתי למעגלים מצומצמים וכך גורע מהמשאבים של הוותיקים.

ניכוס מוסדות ומבני ציבור

מראיונות עם בעלי תפקידים בבית-שאן (הן בקרב האליטה אזרחית ובין האליטה השלטונית), עולה כי הגרעינים התורניים נקטו אסטרטגיה אקטיביסטית, נטילת יוזמה ושימוש לעתים כוחני לצורך קידום מטרותיהם.⁸⁴ מניתוח עדויותיהם של בעלי תפקידים מקרב הוותיקים נראה כי חלקם נוטה לצבוע את שיטות הפעולה של הגרעינים בצבעים קודרים וביקורתיים – פרשנות שחוללה ארגון מחדש והתרחקות של הוותיקים מהגרעין התורני. האקטיביזם האופייני לחברי הגרעין מוצא ביטוי בנטייה של חברי הגרעין לנכס לעצמם תקציבים ומבני ציבור. שני פעילים חברתיים וותיקים (שלימים התרחקו מהגרעין),⁸⁵ מעידים כי בשעתו (עד לשנת 2004 לערך) נהגה פעילות תרבותית מטעם עיריית עכו המוכרת בשם "קפה תרבות". ואולם משעה שחברי הגרעין

⁸³ אלונה בן זקן, ראיון, 14/01/2016.

⁸⁴ על פי המתווה האסטרטגי של הרב שמוליק פרידמן בן שלום (אשר ייסד את הגרעין התורני בירוחם ובנתיבות), קו הפעולה של הגרעין התורני באר הוא צריך להתאפיין במהלכים הבאים. ראשית מהלך יזום של זוגות צעירים מקרב הציונות הדתית החלוצית, שיבואו כאיש אחד ליישבים חלשים, חבירה הקמת מוסדות לימוד תורני ולצורך זה חבירה לכוחות החזקים מקרב הוותיקים.

⁸⁵ שרית נגר ומנחם כחלון, ראיונות, 26/11/2015.

העצימו את השפעתם על קברניטי העיר עכו, נסגר הפרויקט והוקם מחדש תחת הכותרת "העוגה התורנית". לטענת פעילה חברתית וותיקה, ברגע שהגרעין הגיע התקציבים עברו אל הגרעין והפעילות נסגרה.⁸⁶

ביטוי נוסף לדפוס זה נמצא בסיפור הקמת בית הכנסת בעיר. תושב עכו, מסורתי וותיק, מעיד על מהלך של "ניכוס" בית הכנסת, שהיה משויך לוותיקים בעכו, על ידי חברי הגרעין התורני. צעד זה הצר את צעדיהם של הוותיקים והרחיב את שדה הפעולה של הגרעין התורני. בשעתו, כך העיד, "במהלך שנת 2011 יזמנו וגייסנו כספים לטובת הקמת בית הכנסת. לאחר שנים ספורות השלד הושלם, בסיוע תרומות כספיות של הוותיקים". תקופה מסוימת, העיד אותו תושב, "נקלענו לקשיים כלכליים, ולא יכולנו לסיים את בניין בית הכנסת". בצומת זו נכנסו לתמונה אנשי הגרעין, עם היכולות הפוליטיות המרשימות שלהם. מנכ"ל הגרעין, עם קשריו הפוליטיים, אירגן כסף לסיום הקמת המבנה. ואולם, התוצאה הייתה שבית הכנסת המפואר שירת בפועל את אנשי הגרעין. "לנו", העיד התושב במרירות, "נתנו מבנה ציבורי ישן שנהפוך אותו לבית כנסת".⁸⁷ מקרה זה, עליו העיד פעיל חברתי ותיק, מצביע על צורה פוליטית בעלת פוטנציאל לפגיעה במרכיב חשוב של ההון החברתי של הוותיקים – יכולת התארגנות ויוזמה חברתית (ביליג, 2006).

ביטוי נוסף לאקטיביזם, שהשליך באורח שלילי על המעגלים החברתיים וההון החברתי של התושבים הוותיקים, נמצא בנטייה של הגרעינים לנכס מבני ציבור שהיו בשימוש הוותיקים, לטובת האינטרסים של חברי הגרעין. ביטוי מובהק לכך ניתן למצוא בסיפור בנייתו של בית הספר 'פרג' בבית שאן.

כפי שצוין, (לעיל פרק הון אנושי), המוסד הוקם כבית ספר ממלכתי דתי במהלך שנת 2006. עם השנים החלה יוזמה מצד אנשי הציבור החרדי-לאומי בבית שאן לפעול למען הקצאת חלק ממבנה בית הספר לטובת תלמוד תורה ציוני שאכלס בעיקר את בני הגרעינים ותושבי הישובים מסביב לעיר. במהלך שנת 2014 עלתה היוזמה מדרגה: אנשי התלמוד תורה בשיתוף עם חבריהם הניעו מהלכים מול הפיקוח על החינוך הממלכתי דתי במחוז הצפון וכן מול עיריית בית שאן.⁸⁸ מטרתם הייתה להביא לסגירת בית-הספר 'פרג', (הממוקם בסמיכות לשיבה התיכונית 'בני-עקיבא'), במתכונתו מעורבת, והכרזה על הפיכתו למוסד תורני במתכונת תלמוד תורה. המהלך עורר את זעמם של הורים וותיקים שילדיהם למדו 'פרג' (ראו להלן תת פרק: "הדרה והתרחקות").

⁸⁶ ש.ם.

⁸⁷ אמיר סויסה, ראיון, 26/11/2015.

⁸⁸ אפרת עקרון, ראיון, 23/02/2015.

המהלך הזה יצר החלשה משמעותית של ההון החברתי של הוותיקים. ביטוי לכך ניתן למצוא בדברי הזעם והטון מריר המשקף התרחקות חברתית ברורה של יושבת ראש ועד ההורים של בית הספר "פרג" – עינב בן שבת. עינב נולדה וגדלה בבית שאן למשפחה מסורתית, ולה בת יחידה הלומדת בבית ספר זה:

זה מלחמה על הבית!! יש מנהל חדש, מנהל מקסים ועכשיו והכול הולך ומתפורר.
. כיתות מתוקשבות, מעבדות. המבנה היחיד בבית שאן ככה חדש. חבל! זה מפריע. זה כואב לי כי זה בית ספר מיוחד: הוא קולט את כולם. את הילדים מבית חילוני, מבית דתי מסורתי ומלמד אותם להיות שווים. אנחנו בחיים לא נשים בבית ספר לא דתי כי אנחנו באנו מבתיים כאלה השרישו בנו את זה אבל הם (כוונתה לגרעין התורני) גורמים לנו למחוק את הממ"ד בבית שאן.

בן שבת מעידה על דגם חברתי סגרגטיבי שנוצר בימים שבהם מבנה בית הספר חולק לשניים (קומה עליונה – יסודי ממלכתי דתי; קומה שנייה – תלמוד תורה לבנים):

אסור לילדים שלהם להתקרב ולשחק עם הילדים שלי. למה? הילדה שלי פי אלף יותר איכותית מהילדים שלהם. אם זה מבחינת דרך ארץ כבוד וקבלת השונה. למה? בגלל שהיא עם מכנסיים? אז היא שונה ממנו? ואסור לבת שלו לשחק עם הבת שלי בחוץ? זה דבר שלא מקובל עלי. גם האחיות שלי חרדיות: פאות, גרביים וכד'. מקבלים אותנו שווה בין שווים. למה אתה לא תקבל אותי? מי אתה בכלל? ואחד כזה בעיני הוא לא דתי!!⁸⁹

העדות של בן שבת משקפת זעם על מבנה חברתי מקוטב ומתנשא. חמור מכך. עדותה משקפת מצב שבו בעקבות יוזמות הציבור החרדי לאומי ובשיתוף פעולה ברור עם גרעין בית שאן, נגרעו ממנה משאבים חברתיים. פירוש הדבר כי ההון החברתי שבנתה בעמל רב עם השנים כיושבת ראש וועד ההורים הבית ספרי (קשרים עם הורים ועם ההנהלה) שכל הנכסים החברתיים שרכשה מכוח מנהיגותה בבית הספר – הכל יורד לטמיון.

עם זאת חשוב לציין: מרירות זו לא הגיעה לכדי יצירת גיבוש חברתי אלטרנטיבי מצד הוותיקים. כפי שנראה להלן, בשונה ממקרה עכו, שבו התגבשה קבוצה כתגובת נגד לגרעין, בבית שאן, כך הרושם, לא התגבשה קבוצה כזו.

⁸⁹ עינב בן שבת, ראיון 15/01/2015.

מעורבות בשוק העבודה

אפיק השפעה נוסף שהרחיק את הוותיקים וגרע מהונם החברתי נמצא בשוק העבודה. בעיקר בתחום שבו נוטים להתרכז חלק ניכר מחברי הגרעין – חינוך. מראיונות שערכנו עם בעלי תפקידים וותיקים במערכת החינוך עולות עדויות המעלות תמונה עגומה. נמצא כי כאשר נוצר מצב שבו מי מחברי הגרעין נזקק לעבודה, בעיקר בשדה החברתי והחינוכי – ימצאו ראשי הגרעין דרך להבטיח לו משרה. אלונה בן זקן – פעילה חברתית וותיקה בבית שאן מעידה במרירות: "מי שתראה לעבוד מנשות הגרעין ימצאו לה עבודה!!".⁹⁰ פעיל וותיק נוסף מעכו מעיד במרירות: "מאז שנת 2000 נמצא ניהול כוח האדם בבית הספר התיכון בעיר על פי דפוס מאוד מוגדר: "ברגע שמורה מקרב הוותיקים פורשת, אוטומטית מישהו מנשות הגרעין תופסת את מקומה."⁹¹ מנהלת בית הספר "נרקיס" (כאמור לעיל בית ספר יסודי ממלכתי -דתי חלש מבחינה סוציו אקונומי) – סיון ביטון (שאיננה מתגוררת בעכו כי אם במעלות אך סוציולוגית ניתן לזהותה כחלק מקבוצת הוותיקים) מעידה:

בשעתו התפרסם מכרז על ניהול בית הספר "נרקיס" היה ניסיון להכניס משהי מנשות הגרעין. מנכ"ל הגרעין דאז פנה אלי בבקשה שאסיר את מועמדותי בתמורה לתפקיד אחר.

92

עדות נוספת לדפוס זה מתקבלת על ידי תושבת עכו – שושנה בן עזרא, המשמשת מורה וותיקה בתיכון הדתי – "אלון". בתה הצעירה רכשה השכלה אקדמית ותעודת הוראה. כאשר ביקשה להשתלב בסגל החינוכי של "כלנית", נדחתה על ידי מנהל בית הספר בנימוק ש'התפקידים שמורים לחברי הגרעין'.⁹² הנטייה לשלב את אנשי הגרעין במשרות שונות הביא חלק מהוותיקים לתחושה לפיה הם מודרים מהמעגל החברתי האופייני לגרעין, על הנגזר ממנו – דהיינו פגיעה בביטחונם התעסוקתי.

יתר על כן, פגיעה זו הביאה את הפעילים להתייצב בעמדה ביקורתית כלפי הגרעין. פזית אפללו שנפגעה מכך מתרשמת כי אין מדובר במקרה כי אם בדפוס:

⁹⁰ אלונה בן זקן, ראיון, 14/01/2016.

⁹¹ עופר לוי, ראיון, 26/11/2016.

⁹² סיון ביטון, ראיון, 26/11/2015.

⁹³ שושנה בן עזרא, ראיון, 07/01/2016.

כאשר הם הגיעו לעכו שמחתי מאוד, ופעלתי נמרצות. בשעתו מנכ"ל הגרעין כינה אותי 'בולדוזר'. אבל בסוף הזיזו אותי מתפקידי כמורה שם, ונתנו לאישה מהגרעין. אמרתי למנכ"ל: 'אתה נהנה מההפקר. אותך מקדמים ואני גזלו את מקום עבודתי'⁹⁴.

שושנה בן עזרא מוסיפה ומתארת במרירות פגיעה שחווים תושבי עכו מכניסת אנשי הגרעין לעיר:

זוה התחיל 'לאכול' בכל פינה בעכו. הבעיה הקשה זה פרנסה, והם גוזלים פרנסה של אנשי העיר. . . התפקידים שמורים לחברי הגרעין. כל מי ששם עובדת רשומה כחברת גרעין. זה הכרטיס האדום החדש כמו שהיה פעם בהסתדרות'⁹⁵.

דברי התמרמרות נוספים נאמרו גם ע"י ענת דומרני מבית שאן, הנמצאת בתפקיד פוליטי חברתי בעיר, בו היא משמשת כיו"ר הארגון מזה כ 25 שנה: " מחלקים להם משרות עבודה ותכלס הם לא עושים כלום למען הקהילה. מועברים להם כספים רבים מהבית היהודי לא מרגישים אותם בקהילה והם לא מעורים בכלום."⁹⁶

מן העדויות האחרונות עולה כי חברי הגרעין דרוכים מאוד לקראת כל שינוי ארגוני במערכת החינוך הממלכתית דתית. שינויים כאלו טומנים בחובן אפשרות לגרוע מהאינטרסים התעסוקתיים והחברתיים של הוותיקים.

בלימת יוזמות מקומיות של וותיקים

⁹⁴ פזית אפללו, ראיון, 26/11/2016

⁹⁵ שושנה בן עזרא, ראיון, 07/01/2016.

⁹⁶ ענת דומרני, ראיון 23/2/15.

מאפיין נוסף שגרע מההון החברתי של הוותיקים הוא הנטייה של חברי הגרעין לבלום יוזמות מהשטח של וותיקים מהציבור הדתי-לאומי, במידה שיוזמות אלו אינן עולות בקנה אחד עם המאוויים והערכים של הגרעינים. בבית שאן נמצא לכך ביטוי מובהק כאשר צצה היוזמה להקמת 'תלמוד תורה' מצד פעילה חברתית וותיקה מבנות בית שאן. בשנת 2009 לערך ביקשה אפרת עקרון לקדם מהלכים של פתיחת תלמוד תורה בסגנון תורני שכמותו לא ידעו אנשי הציבור הדתי-לאומי בבית שאן. בעקבות ההשפעה והבולטות הציבורית של חברי הגרעין בבית שאן, חשבה אפרת כי תוכל לשלב את חברי הגרעין ביוזמתה. מדובר היה במוסד שאליו אמורים היו להצטרף ילדי בני הגרעינים, ובתור שכזה הסטנדרטים שתוכננו היו מקפידים הרבה יותר, בהשוואה לבית ספר ממלכתי-דתי, ואף בהשוואה למוסדות התורניים המוכרים. אולם מי שדאג לבלום יוזמה זו היה רב הגרעין – אישיות מוכרת בסביבת עמק בית שאן, מי שבאופן לא פורמלי מוגדר המנהיג הרוחני של קבוצה מרכזית בקהילת גרעין בית שאן. מי שבעיקר סר למרותו של הרב הם חברי הגרעין שהגיעו מטעם 'מכון מאיר', חוזרים בתשובה הנוטים לתפישת עולם דתית אדוקה. אפרת עקרון שלא הייתה בקיאה בנתוני המבנה הסוציולוגי הזה, הופתעה ומצאה את חברי הגרעין אדישים ואף מסרבים ליוזמה. כאשר ביקשה לדעת מדוע הם מסרבים לשלוח את בניהם לתלמוד תורה שעומד להיפתח, נענתה בשלילה על ידי רב הגרעין התורני (שכאמור אינו בן המקום אך מתגורר ביישובי העמק), בסגנון: "עם כזה תלמוד תורה אינני מסכים, מפני שאיננו תורני מספיק".⁹⁷ הם לא שתפו פעולה גם עם החלק בציבור שנראה כפוטנציאל לשתף עמו פעולה מקרב התושבים הוותיקים. תגובת רב הגרעין פגעה במוטיבציה של הוותיקים והעצימה את הניכור בין הקבוצות. אפרת מדברת על כך מתוך מרמור ומתוך תחושת אכזבה קשה: "אני לא עובדת אתם יותר!",⁹⁸ הסבירה בטון מריר. אכזבתה נבעה מרמת ציפיות גבוהה של מי שביקשה להיות פעילה חברתית ולשתף פעולה שם כוחות חדשים. תוחלתה נכזבה. בחינת אנשים שהרוח יצאה ממפרשיהם. כלומר, ההתרחקות החברתית נובעת גם מהתחושה בקרב הוותיקים, שאין מקום לביטוי היוזמות החברתיות שלהם.

המרחב הציבורי

⁹⁷ אפרת עקרון, ראיון, 23/02/2015.

⁹⁸ שם

מרכיב נוסף מכריע בהבניית ההון החברתי של הוותיקים קשור לדרישות ולסטנדרטים הבלתי מתפשרים של חברי הגרעין בנושאים הלכתיים. כלומר, הרצון להשתלב בקהילה מצד אוכלוסייה שלה דרישות בלתי מתפשרות בנושא. עניין זה כלל לבוש ומראה חיצוני של הבנות, עצם ההפרדה בין בנים ובנות, הופעה של נשים וותיקות במרחב הציבורי, שירת נשים וכו'. העדויות שלהלן מורות כי לעתים קרובות אנשי הגרעין נקטו עמדה בלתי מתפשרת בעניין הדתי-הלכתי, עמדות שהובילו, באורח כמעט בלתי נמנע, למציאות מתבדלת. כלומר, האוריינטציה הדתית אדוקה לא זו בלבד שלא תרמה להון החברתי של הוותיקים, אלא אף העצימה את התסכול שלהם. שושנה בן עזרא, כאמור, תושבת וותיקה בעכו, ובעצמה מורה מעידה במרירות:

יש להם כל מיני דרישות להתנהלות בית הספר שלא בטוח שבתור מנהלת הייתי רבה עם הבנות על כך כמו אורך חצאית ושרוול. אבל מה בסוף? אחרי שבית ספר הופרד בשביל הגרעין, והם לא באים לכאן⁹⁹.

עדות תומכת מציג אבי שמיר בתפקיד בכיר ברשות העיר עכו. במבט כלל עירוני, הוא הצביע על הפרדוקס שיצרו חברי הגרעין בעכו במלים: "הפרידו את בית הספר התיכון הדתי בעיר אבל עדיין הטובים בעכו, החבר'ה שלהם, עוזבים לטובת ישיבות ולאולפנות"¹⁰⁰.

ממכלול תיאורי האירועים בהם היו מעורבים אנשי הגרעינים בעכו ובית שאן, נראה כי מעורבות זו יצרה ארגון מחדש של המערכים החברתיים. הוא פגע באופן כזה או אחר באינטרסים של הוותיקים – פגיעה שהשליכה על איכות ההון החברתי של הוותיקים: היא גרמה לירידה במוטיבציה של פעילים להניע שינויים ולהנהיג, יצרה ריחוק מסוים של הוותיקים (בעיקר כמורים בבתי הספר), וגרמה לרגשות טינה כלפי מובילי השינוי מקרב הגרעין. בעיון כולל נראה כי התרומה להון החברתי במונחי ביליג (2006) הייתה שלילית. מעניין לא פחות התגובה של המקומיים לפגיעה זו במונחי הון חברתי: נראה כי כל הפעילים שנזכרו ונפגעו, נכנסו לדינמיקה של התרחקות, והתכנסות פנימית על בסיס אינדיבידואלי. פעילים שונים שנפגעו מאופי ההתערבות של חברי הגרעין, הגיבו באופן מסוים, טעון, שחולל התרחקות חברתית. אולם זה נעשה על בסיס אישי, וכמעט שלא זוהתה מגמת חבירה של הנפגעים לכדי קואליציה חברתית.

⁹⁹ שושנה בן עזרא, ראיון, 07/01/2016.

¹⁰⁰ אבי שמיר, ראיון, 18/05/2015.

השינויים והאפיונים עליהם דובר עד כה התייחסו למבנים החברתיים והמרחביים האובייקטיביים שנוצרו והתעצבו עם השנים מאז הגעת הגרעין. לצד השפעות אלו, לא כל הפעילים הוותיקים הושפעו באופן דומה מהמציאות החדשה שנוצרה. זאת משום ההיבטים הסובייקטיביים, דהיינו מההבדלים הנעוצים מתכונות ייחודיות לתת קבוצות מקרב הקטגוריה הרחבה – וותיקים. עניין זה ינותח בתת הפרק הבא.

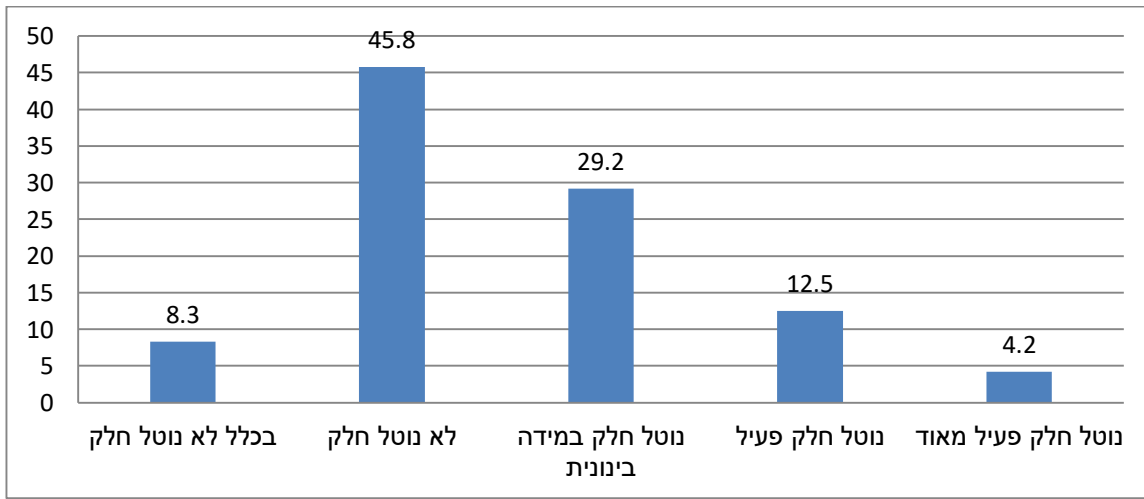
5.3 השפעות סובייקטיביות: תלויות רקע חברתי ותרבותי

הציבור הוותיק בערי הפיתוח איננו עשוי מקשה אחת. למעשה מדובר בקבוצות שונות שאמנם להם מכנה משותף רחב, אבל גם נבדלות זו מזו מבחינה תרבותית, חינוכית ואידאולוגית. כיוון שכך, ניתוח ההשפעות של הגרעין על ההון החברתי של הוותיקים חייב להתייחס לשונות הפנים - קבוצתית מבחינה מעמדית, תרבותית ואידאולוגית.

הבסיס האמפירי לחלוקה ולדיון שלפנינו הוא ממצאי שאלון כמותני שעליו השיבו פעילים וותיקים שונים אודות פרמטרים של הון חברתי, והאיכויות של החיבור החברתי שנוצר בעיירה מאז הגיעו הגרעינים התורניים.¹⁰¹ מניתוח שאלון העמדות הקצר, שהועבר למרואיינים מהאוכלוסייה הוותיקה, בעיקר בעלי תפקידים פורמליים ושאינם פורמליים, ושמטרתו הייתה לקבל התרשמות כללית וראשונית אודות תפיסת הוותיקים את נוכחות הגרעין בעירם, עולה תמונה מעניינת. על פי תמונה זו, הציבור נחלק לשלוש קבוצות עיקריות: האחת, של מזדהים ומועצמים מהגרעין, השנייה של אמביוולנטיים שהתקשו לגבש עמדה ברורה כלפי הגרעין, והשלישית של נפגעים וביקורתיים. תרשימים 1 עד 5 מתארים את התפלגות תשובות הפעילים מהקבילה הוותיקה ביחס להיבטים שונים של הון חברתי.

איור 1 : הגרעין התורני כמוקד לשילוב במעגל חברתי חדש.

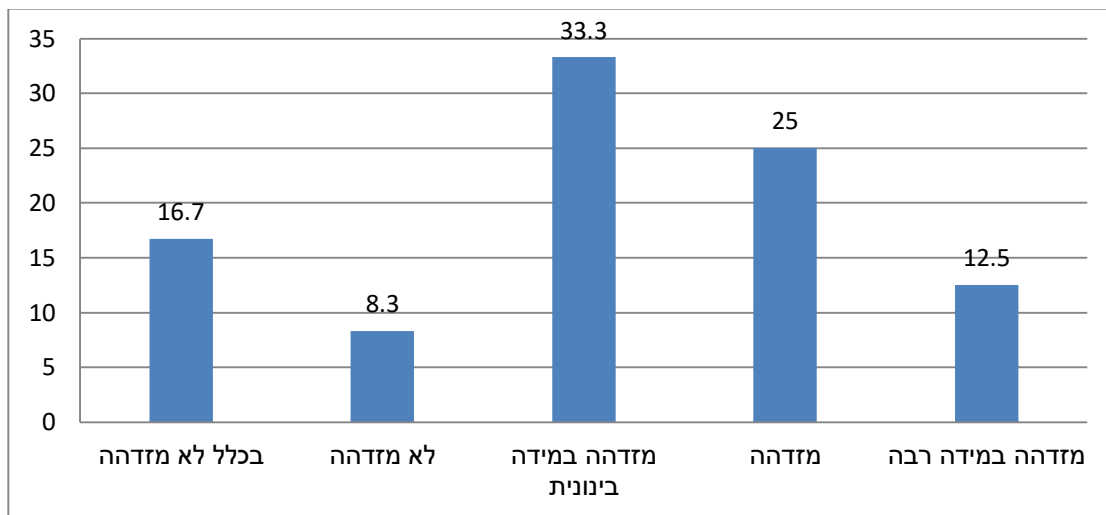
התפלגות תשובות של פעילים וותיקים בעכו ובבית שאן בשאלה: "באיזו מידה אתה נוטל חלק בפעילות שאותה יוזמים או מפעילים חברי הגרעין ביישוב?" (n = 23)

¹⁰¹ המדגם כלל 9 משיבים מ בית שאן, 14 משיבים מעכו, סך הכול משיבים 23 פעילים מהוותיקים.

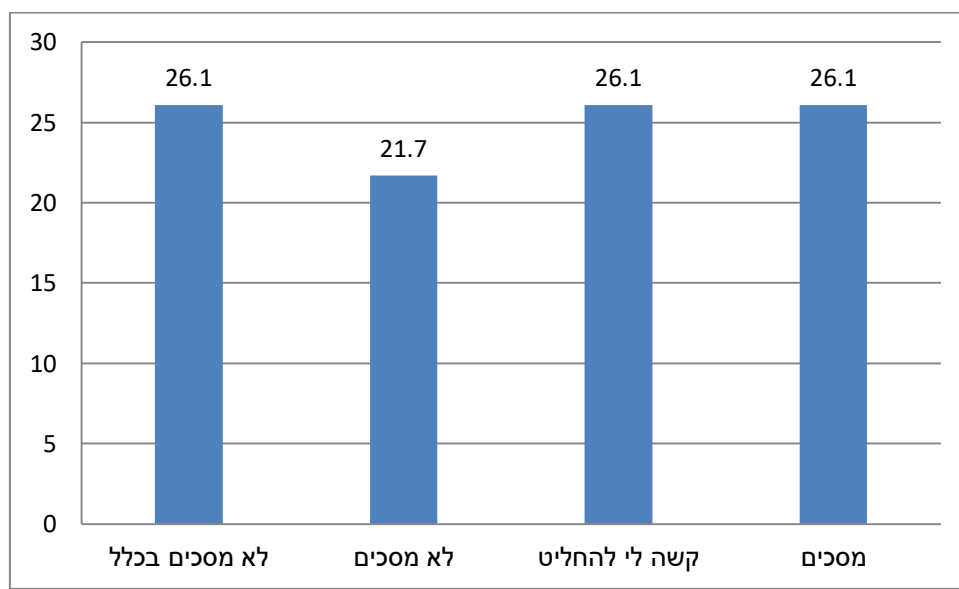
איור 2: הגרעין התורני כמקור השראה

התפלגות תשובות של פעילים וותיקים בעכו ובבית שאן בשאלה: "עד כמה אתה רואה בדמות הרב של קהילת הגרעין התורני דמות שאתה מזדהה עמה או חש כלפיה יראת כבוד?" (n=23)

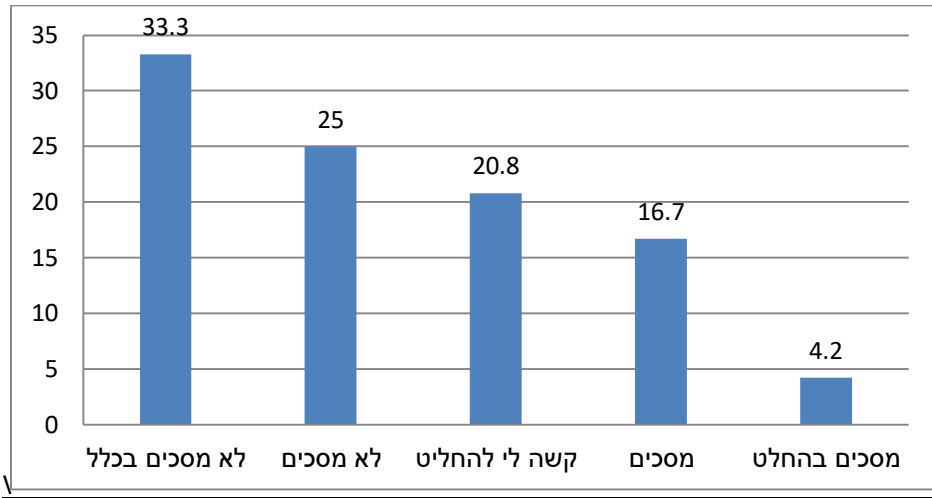
איור 3: רמת החיבור של הפעילים הוותיקים לערכים של הגרעין

התפלגות תשובות של פעילים וותיקים בעכו ובבית שאן בשאלה: "מאז החלו פעולות הגרעין ביישוב אני מרגיש יותר מחובר ויותר מזדהה עם הערכים של הקהילה ושל חברי הגרעין?" (n=23)

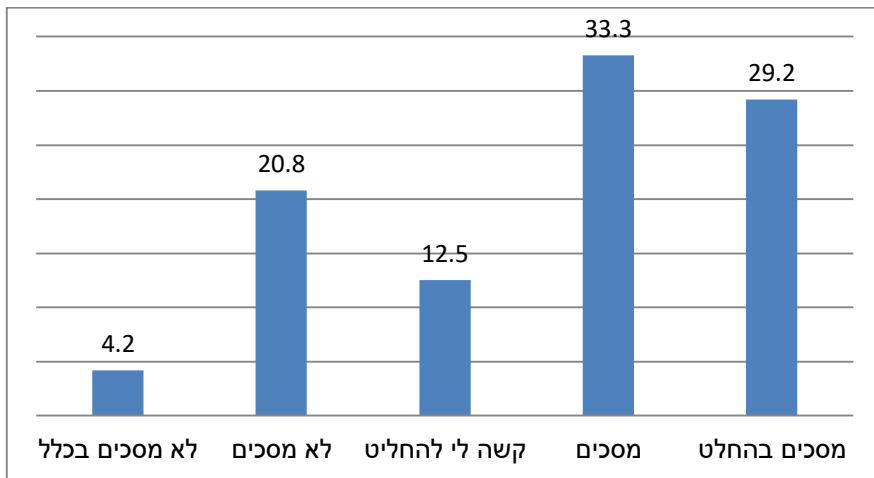
איור 4: הגרעין החברתי כגורם מניע מוטיבציה בקרב הוותיקים:

התפלגות התשובות של הפעילים הוותיקים במענה לטענה: מאז שחברי הגרעינים נוטלים חלק פעיל בקהילה (לדוגמא בוועד ההורים הבית-ספרי) אני חש שהדבר משפיע לטובה על המוטיבציה שלי להשפיע ולהתחבר לקהילה (n=23)

איור 5: המוטיבציה של הוותיקים להתחבר למעגלים החברתיים של הגרעינים.

התפלגות תשובות הפעילים במענה לטענה: "מאז נכנסו אנשי הגרעין לפעילות ביישוב, אני חש שהם מתנהלים כמו קהילה סגורה, מתנשאים, ואין לי צורך או רצון להתחבר אליהם" (n=23)

כפי שניתן לראות באיור 1, רוב (52.2%) המשיבים לשאלה אודות השתתפות בפעילויות חברי הגרעין, השיבו כי אינם נוטלים בה חלק, או בכלל לא נוטלים בה חלק. כמעט שליש (29.2%) נוטל חלק במידה בינונית וקבוצה קטנה יחסית, פחות מחמישית (18.6%), נוטלת חלק פעיל או פעיל מאוד. לעומת זאת, כפי שניתן לראות בתרשים 2, ההזדהות עם דמות רב הגרעין גבוהה. כשליש (34.8%) מהמשיבים הזדהה עמו במידה בינונית, ויותר משליש (39.1%) הזדהה עמו בעוצמה גבוהה

יותר. כרבע (26.1%) מהמשיבים לא הזדהו או כלל לא הזדהו עמו. איור 3 מלמד כי החיבור לקהילה ולגרעין התורני וההזדהות עימם, הוא נחלתם של כרבע (27.3%) מהמשיבים. השאר מתקשים להחליט בנושא (22.7%), או שאינם מזדהים עם הגרעין (50%). איורים 4 ו-5 מלמדים על חוסר הסיפוק של תושבים רבים מפעילות הגרעין. קבוצה נרחבת של משיבים, יותר ממחצית (56.5%), לא מציינת השפעה חיובית בפעילות חברי הגרעין התורני (איור 4), וקבוצה גדולה של משיבים (מעל 65.2%) אשר מתארת תחושה של התנשאות והסתגרות מצד חברי הגרעין (איור 5).

האחת, הלוקחת חלק בפעילות הגרעין (18.6%), מחוברת אליו ומזדהה אתו (27.3%), חשה טוב עם פעילות הגרעין (21.8%) ולא מרגישה שחברי הגרעין מגלים התנשאות והסתגרות (26.1%). קבוצה זו נעה סביב כרבע מהמשיבים, אשר הביעו תשובות שניתן לכלול תחת תפיסה זו. במונחי המודל של ביליג (2006) לגבי ההון החברתי, ניתן לומר כי קבוצה זו מתארת חוויה של השתתפות בפעילות חברתית קהילתית, דהיינו, תרומה לחיזוק ההון החברתי. התמונה הכללית העולה מכלל התרשימים מעידה על מציאות מורכבת. מורכבות זו מעידה כי ציבור הפעילים הוותיקים בבית שאן ובעכו נחלק בינו לבין עצמו בשאלת התרומה של הגרעין לוותיקים בהיבטים שונים של הון חברתי. באופן כלי ניתן לזהות שלוש חטיבות:

1. מזדהים ומועצמים מפעילות הגרעין
2. נפגעים וביקורתיים מפעילות הגרעין
3. פעילים שלהם גישה דו ערכית כלפי הגרעין - אמביוולנטיים

א. המזדהים והמועצמים מפעילות הגרעין התורני

הגרעין התורני יצר מוקד חברתי ותרבותי חדש, אשר בפועל עורר הזדהות מצד חלק מהפעילים מקרב וותיקי עכו ובית שאן. חברים אלו נמנים על מה שייקרא להלן "קבוצת המזדהים והמועצמים", שחבריה רואים בגרעין התורני משב רוח רענן וגוף הנושא עמו בשורה חברתית וחינוכית.

כפי שאראה בהמשך, הייתה זו הזדהות בעלת השלכות רחבות. ההשפעה הבולטת ביותר של הגרעינים על חברי קבוצה זו ניכרת בהרחבת החשיפה של האחרונים לעולמות ולמוקדים חברתיים בקנה מידה לאומי. כלומר, משום שמדובר בקבוצה שמזדהה בכל מאודה עם ערכי הגרעין, נוצר מצב של אינטראקציות חברתיות שהביאו את הוותיקים המזדהים (שכאמור לרוב נוטים למעגלים חברתיים בעלי תוקף לוקאלי) להיחשף לעולמות תוכן של קבוצה אחרת ושונה.

בנוסף, יש לכך השפעות לוואי שבאופן תיאורטי לפחות משליכות באורח חיובי על ההון החברתי של כלל האוכלוסייה בעכו ובבית שאן. כפי שאראה בהמשך, ההזדהות ותחושת ההתעצמות הביאו את "המזדהים" להחליט להישאר בעיר – החלטה שסביר להניח יצרה אפקט של בלימת הסחף: הנטייה הרווחת מצד חברי המעמד הבינוני לנטוש את הפריפריה.

את הרקע להזדהות של קבוצה זו עם חברי הגרעין ניתן למצוא בשני גורמים: ראשית, בעובדה שהחברים המזדהים רואים בבני הגרעינים קבוצה איכותית המגיעה מרקע חברתי חזק. שנית, הם מזדהים עם עולם התוכן תרבותי ושלל הפרויקטים שמייבאים חברי הגרעין לבית שאן ועכו. בעניין החשיפה לעולמות תוכן שונים, באופן כללי, הגרעין יצר פוטנציאל לפריצת המעגל החברתי המקומי לעבר רבדים שמחוץ למרחב המקומי. כפי שצוין, חברי הגרעין התורני מתאפיינים באופי על-מקומי. כלומר, בשונה מהוותיקים הם מחוברים ברשת חברתית וביוגרפית חוצה מקום, לרוב ברמה כלל-לאומית. תכונה זו הביאה את חברי הגרעין "לייבא" חומרים מחוץ לעכו ובית שאן, שנשענו על מערכות בעלי ערכים ונורמות ותוכן, שונים מהנהוגים בישובים המדוברים. בכך הם חושפים את הוותיקים לשינויים אלו.

התנהלות זו ניכרת בין השאר, באירועי תרבות שיזמו והפיקו אנשי הגרעין בעכו ובבית שאן. כך, למשל, במהלך חודש מאי 2015, יזם הגרעין מפגש של תלמידים מבית הספר הממ"ד "כלנית" עם דמויות רבניות בעלי יוקרה: כגון הרב שמואל אליהו וראש ישיבת מרכז הרב, הרב יעקב שפירא. אירוע נוסף שנערך במהלך חודש ספטמבר 2010, ביוזמת הגרעין התורני, שבו נפגשו נערי עכו "לשיחה אישית" עם חתן פרס ישראל הרב יצחק דוד גרוסמן.¹⁰² בנוסף, בחודש מאי בשנת 2013, יזמו אנשי הגרעין בעכו הופעות של אמנים מהז'אנר הדתי לאומי ו/או החרדי-לאומי כגון: אודי דווידי,¹⁰³ שולי רנד,¹⁰⁴ השחקן והזמר גולן אזולאי¹⁰⁵ וגרשון בר כוכבא,¹⁰⁶ - קצין בכיר בצה"ל והיסטוריון המוכר בחוגי המתיישבים ביהודה ושומרון. ניתן לומר כי קבוצת המזדהים והמועצמים חוותה חיזוק של ההון החברתי. חיזוק שבא לידי ביטוי בהרחבת מעגלים תרבותיים-חברתיים באמצעות חשיפתה לתכנים החדשים שתוארו, ובאופן פוטנציאלי ליצירת קשרים חברתיים בלתי פורמליים בין התושבים הוותיקים לאנשי הגרעין.

מצד הרקע החברתי והביוגרפי, חברי קבוצת "המזדהים והמועצמים" חולקים רקע משותף: הם צעירים, נולדו וגדלו בעכו ובית שאן, הם באו בשערי האקדמיה, ובנעוריהם חברו

¹⁰² גרעין אומץ, הודעה לעיתונות, "חודש של חוויות במועדון דאורייתא" ללא ציון תאריך
¹⁰³ יום פעילות תורנית לידי בית הספר ממ"ד "נרקיס" שהתקיים בבית הכנסת של בית ספר זה, מאי 2013.
¹⁰⁴ "קבלת שבת עירונית עם שולי רנד", לוח ? פעילות קיץ תשע"ד" הודעה של הגרעין התורני "אומץ - עכו"
¹⁰⁵ גרעין אומץ, חנוכה במועדון דאורייתא – עכו, הודעה לעיתונות.
¹⁰⁶ גרעין אומץ, הודעה לעיתונות, פתיחת בית מדרש קהילתי עכו. לא מצוין תאריך.

למוסדות הציונות הדתית: סניף בני עקיבא, שרות לאומי, ישיבות תיכוניות ואולפנות. כלומר, במובנים רבים, הרקע החברתי של קבוצה זו הולם את מה שליאון וכהן (2008) מכנים: "מעמד בינוני מזרחי". הדמות הדומיננטית בקרב המזדהים בבית שאן היא זו של הרב מוריס דיעי מנהל את בית ספר התורני "ברוש" בעיר. דיעי נולד גדל והתחנך בבית שאן אך בנעוריו למד בישיבה התיכונית באחד מיישובי הגולן, כלומר בא ויצא בשערי מוסדות החינוך של האליטה הדתית - לאומית -תורנית. לאחר שירותו הצבאי הקים משפחה וחזר לבית שאן. את נוכחות הגרעינים במקום הוא מסביר במלים הבאות בבחינת ה'אני מאמין':

הגרעינים התורניים זה תהליך מחויב המציאות, טבעי, אמיתי. במציאות שלנו, כלומר של בית שאן, שחושבים שיודעים את האמת וכד'. בתהליך ארוך טווח צריך עבודה. מפה ועד לומר מוטב שלא היה מאשר היה – זה לא נכון. עיירות פיתוח זה חבית חומר נפץ. אז מה? הפתרון להוסיף עוד חומר נפץ? ולכן אנשים עם איכויות חזקות יש לקבלם בברכה. חז"ל אמרו: 'אין הבור מתמלא מחוליותו'. כלומר, השינוי שאנחנו מייחלים לבית שאן לא יבוא אלא רק דרך כוחות מבחוץ. יכולים לסייע למצוקה. עם כל הקושי שיש שמגיעים אנשים מבחוץ. " מי יביא שינוי חיובי? האקדמיה? כל האקדמיה כלאם פאדי¹⁰⁷.

שימחה בת בית שאן נשואה המגדירה עצמה כמסורתית, עובדת במתנ"ס בעיר כרכות רובע מתארת בהערצה את פעילותם של הגרעין בבית שאן:

הגרעין עושה עבודת קודש בעיר אין לי מילים בכלל. הם נותנים לתושבים חכה ולא נותנים דגים. מטרת התפקיד המרכזי שלי הוא לפתח דיאלוג בינם לבין עצמם ובינם לבין הרשות. לקחת אחריות בואו ותעשו תציפו את הצרכים שלכם, שיהיה אינטרס משותף בין רשות/ תושבים/ רישוי עסקים/ מגזר שלישי עמותות/ מדרשת בית שאן/מתנ"ס/שיקום שכונות וכו'.¹⁰⁸

הרב מוריס דיעי (כמו גם שימחה) רואה את נוכחות הגרעין בבית שאן בבחינת עוגן הצלה. היתרון היחסי שהוא מייחס לגרעין הוא "איכויות חזקות", שאותם הוא איננו מודד על פי

¹⁰⁷ מוריס דיעי, ראיון, 23/02/2015.

¹⁰⁸ שימחה, ראיון טלפוני 18/1/16

המדדים המקובלים: הכנסה או השכלה אקדמית. כפי שאראה בהמשך, זהו פחות או יותר המוטו של פעילים נוספים מקרב וותיקי עכו הרואים בהופעת חברי הגרעין ברכה בראש ובראשנה בשל האיכויות הסגוליות שיפורטו בהמשך. הדמויות הבולטות בקבוצה זו בקרב וותיקי עכו הם: נתן לוגסי, שחר טולדנו, והרב שמעון אלפסי.

הרב אלפסי נולד בסוף שנות השמונים וגדל בעכו במשפחה מסורתית. כיום משמש אברך, מורה ורב בית כנסת. הוא למד בבית ספר ממלכתי -דתי ולאחר מכן במוסדות חינוך המזוהים עם ליבת הציונות הדתית מחוץ לעיר וחזר אליה ב-2013. כיום, אלפסי רואה עצמו חלק בלתי נפרד מהגרעין, ומסביר:

עכו לא יכלה להכיל את הצרכים הרוחניים שלי מבחינת השתייכות לקהילה תורנית! עכו לא מקום שיכול היה להמשיך את ההתפתחות הרוחנית שלי. קיבלתי כנפיים משל עצמי ועכשיו ההתפתחות הרוחנית שלי היא עצמאית [. . .]. ב-2013 חזרתי לכאן כי חלה כאן איזה תפנית. רב הגרעין יחד עם הרב הראשי של עכו, פנו אליי ובאתי. מבחינתי, הרב מהישוב עלי מסמן תפנית. סדר גודל ששייך ל-"יינה של תורה". החזון של הגרעין זה ראוי. כל השאר פחות משנה. שווה להתחבר למנוף שיש לו עוצמות, שירים אנשים למקום גבוה¹⁰⁹.

הקריאה לחזור הביתה והעובדה שהוא רואה את הופעת הגרעין עיין בעין מבחינה רוחנית, הביאו את הרב אלפסי לחזור הביתה. מכניזם השפעה דומה ניתן לזהות אצל שחר טולדנו. שחר היא ילידת עכו, בעלת תואר ראשון בתיאטרון, הלומדת לתואר שני במכללה לחברה ואומנויות בנתניה. הדבר אותנו מדגישה שחר הוא שאלמלא הופעת הגרעין היא ושכמותה היו עוזבות את עכו:

אני עם הקהילה הוותיקה שהייתה בעכו, לא הייתי נשאת פה! אין לי מה לחפש פה, כלומר בעכו כמו שהיא, as is. שאני אגדל ואחנך כאן את שלושת הילדים שלי! בעכו של הדור ההוא! הכול כאן חסר מעוף! חסר תקציב! אין כלום! לא הייתי מגדלת את ילדיי. אני רוצה שהילדים שלי יעסקו בלהיות ולצמוח[. . .]. לעומת זאת, הגרעין הצליח להביא לכאן אנשים. בזמנו עכו הלכה ודעכה. עכו נגמרה. אנשים עזבו. המועצה הדתית הייתה עומדת במקום. הכול דעך. לא הייתה התקדמות לא היה שום דבר. אז היה כאן שילוב נפלא של ראש העיר והגרעין ביחד. זה עכשיו שהמועצה זזה. עד הופעת הגרעין המועצה הדתית (מבחינתי) הייתה "בואו נתחתן", ופה ושם תמונות מהסניף (סניף בני -עקיבא)

¹⁰⁹ שמעון אלפסי, ראיון, 20/04/2016.

[בטון מזלזל]. היום המועצה דתית והגרעין מאוד משולבים, מרימים פרויקטים. . . . –רב העיר מחובר¹¹⁰.

גם בעיר בית שאן נשמעים דברים זהים בעניין מניעת הגירה שלילית של צעירים דתיים מהעיר, ו"חזרה הביתה" לבית שאן של משפחות צעירות כתוצאה מנוכחות הגרעין. דבריו של יפתח כהן, פעיל חברתי במדרשה בעיר :

אחד הדברים הטובים שקרו בעקבות הגעת הגרעין שבוגרי בני עקיבא פחות עזבו את בית שאן, הם נשאר כי הייתה להם קהילה שמתאימה לצרכים שלהם הדרייב שיצרו תשתיות וזה שימש את האוכלוסייה התורנית המקומית וזה עזר לבלום את הסחף שמאפיין כל כך את ערי הפיתוח, ציבור החילוני עוזב יותר. הם גם מחזרים את הבנים והבנות חזרה לבית שאן, לדוגמא בת של אחד ממנהלי בית הספר בעיר היא בתפקיד אקדמי בכיר, והאבא שלה אומר הגרעין זה ברכה הוא החזיר לי את הילדים לבית.¹¹¹

יתרון נוסף שמוצאים חברי קבוצת המזדהים בחברי הגרעין הוא מוסר העבודה של האחרונים. החברים המזדהים מעידים כי בשונה מנורמות העבודה של בעלי תפקידים וותיקים, בפרט בתחום החינוך (המגבילים את השקעתם בקהילה באמצעות מושגים כגון נהלים, חוזה העסקה, הוראות מנכ"ל וכו'), עבור אנשי הגרעינים הזירה החינוכית איננו מקום עבודה, אלא הרבה מעבר לכך.

בשל ההתלהבות והרצון להשפיע, בדומה לקבוצות אידאולוגיות המביאות עמן מוטיבציה רבה בשלב ההתגבשות האידאולוגית,¹¹² נראה כי המורים והמורות בני הגרעינים מביאים עמם אנרגיות ומוסר עבודה שונים. נאור גידעוני, וותיק המזדהה עם הגרעין התורני בית-שאן, מעיד בהתלהבות על תכונה זו :

ותיקי בית שאן לא מעניין אותם אף אחד. מעניין אותם רק עצמם. לעומת המורים שמלמדים מטעם הגרעין, מוסר העבודה שלהם זה ליגה אחרת. זה בא מהמקום הערכי שהם באים ממנו. כשאתה משתייך למקום שיש שם ערכים זה סוחר אותך. . . .¹¹³

¹¹⁰ שחר טולדנו, ראיון, 20/04/2016.

¹¹¹ יפתח כהן, ראיון, 23/2/15.

¹¹² Weber, Max. "Max Weber on charisma and institutional building (SN Eisenstadt, Ed.). " Chicago: University of Chicago Press (1968).

¹¹³ נאור גידעוני, ראיון, 17/12/2015.

כפי שניתן לראות, האיש הנמצא בעמדת התבוננות מיוחדת – מעצם היותו גם "מקומי", כמי שגדל בעיר, וגם חבר הגרעין התורני – מעריך את פעילותם של בני הגרעין. עדות תומכת לקו זה נמצאה אף בדבריהם שנאמרים מפי בעלי תפקידים מקומיים שאינם מזדהים לחלוטין עם הווי הגרעין. סיון ביטון בכירה במערכת החינוך בעכו – מעידה על עצמה כי בבואה לקבל החלטות בנוגע להשמה של מורות, היא מעניקה יתרון לנשות הגרעין: "אני מכניסה מורות מהגרעין כי הן הכי טובות בהוראה".¹¹⁴

כצעירים בקבוצה שיש בה מאפיינים של בני המעמד הבינוני, דהיינו רכשו השכלה אקדמית, המזדהים למיניהם אינם יכולים להתעלם מאיכויות חברי הגרעין בתחום צריכת תרבות ותקשורת המונים. היתרונות הללו עולים ומזדקרים בהשוואה למסורתניים מקבוצת השייכות של 'המזדהים'. שחר טולדנו מעידה על שורה של תכונות אופי קבוצתית של הגרעין שהביאו אותה לראות בגרעין עוגן חברתי.

אני אין לי מה לחפש בתיכון כזה דתי עם בנים ובנות. או שהם ילכו לאולפנה, והמסורתניים/חילוניים ילכו ל'ארז' (בית ספר תיכון בעכו ממלכתי). בית הספר הגיע ל-12 תלמידים בכיתה לפני ההפרדה המגדרית! כולם עברו לתיכון ל'ארז' והורים לא היו בכלל שיקול. משבע כיתות שהיו כאן זה נגמר. האופי המסורתי של בית הספר לא נתן מענה. וברגע שהפרידו (הפרדה מגדרית) זה נתן מענה. אני לא יכולה לומר שיש כאן אוכלוסייה מטורפת, אבל זה בצמיחה. אצל הבנות שלי (גילאי הגן) יש כבר חמישה גנים! זה משהו שלא היה לפני הגעת הגרעין. ראוי, זו קהילה איכותית, חומר אנושי איכותי, אנשים ערכיים, חושבים, תורניים מאוד אקטיביים, צעירים. יש תחומי עניין משותפים, פתיחות מחשבתית, מעוף, יצירתיות. נעים לדבר איתם ולחשוב בגדול על חינוך הילדים ועל דברים משמעותיים בחיים שלנו. לשבת איתם ולשוחח על חינוך הילדים. אין אצלי טלוויזיה בבית. הם יותר עסוקים בקריאה, חשיבה ויצירה. אני גדלתי עם טלוויזיה 24/7 וזה היה לי רק רע.¹¹⁵

חבר בולט נוסף בקבוצת המזדהים הוא נתן לוגסי – בן למשפחה שורשית בעכו, שימש קצין בצבא קבע בשירות בתי הסוהר במשך 17 שנה, בעל תואר ראשון בחינוך ותקשורת, כיום אברך בגרעין. גם הוא מעיד על אווירה שונה, חיובית:

¹¹⁴ סיון ביטון, ראיון, 26/11/2015.

¹¹⁵ ראיון, שחר טולדנו 20/4/16.

הגרעין נותן לי פלטפורמה, קרקע פורייה וחממה נכונה לגדל את הילדים. הגרעין יצר תחרות במערכת החינוך, אני העברתי את הילדה שלי באמצע השנה מ"נרקיס" ל"כלנית". ב "נרקיס" תשעים אחוזים מהילדים צופים בטלוויזיה בשבת, ופלאפונים צמודים. אם הגרעין לא היה נכנס לפעילות עם הנוער – הנוער מזמן היה נגמר¹¹⁶.

נראה כי קבוצת הוותיקים-המזדהים, כפי שעולה מהעדויות שתוארו לעיל, מבססת את תפישתה החברתית, ועמה המעגלים החברתיים, על הזדהות עם עולם הערכים של הגרעין. יתר על כן, הם ניצבים בעמדה מתנגדת וביקורתית מבחינה תרבותית ודתית כנגד קבוצת השייכות, הוותיקים, בעיקר מן המעמד הנמוך. מרכיב מרכזי בהזדהות זו קשור באיכויות החינוך שהם מביאים עמם, במיוחד כלפי דור הילדים. בעיניהם, חברי הגרעין התורני נתפשים כאיכותיים, במובן שהם אמונים על רמה גבוהה של סינון תכנים ובקרה כלפי העולם הפתוח. המזדהים מייחסים לחברי הגרעין תכונות תרבותיות חיוביות: עולם תוכן עשיר אשר יונק ממוצא המגורים והרקע החינוכי שלהם. במבט רחב יותר, חברי הוותיקים המזדהים מתייצבים בעמדה ביקורתית כנגד תרבות הצריכה הקפיטליסטית, שהחברים בה מתאפיינים בהיעדר בקרה וביקורת. החברים בקבוצת השייכות, וותיקים מרקע מזרחי ממעמד נמוך, נתפסים בעיניהם כקבוצה שבקלות נשאבת לתרבות הצריכה, עולם ריקני, שלרוב נוטה להחציץ את עולמו. פסיביים ולא נוטים לרמה גבוהה של אקטיביזם פוליטי. בהקשר זה ועל רקע זה, הוותיקים מזדהים עם הגרעין, שמבחינה סוציולוגית מזוהה עם הציבור החרדי-לאומי, כקבוצה המייצגת אנטי תזה לסביבה המקומית, הבעייתית בעיניהם. עבור המזדהים, חברי הגרעין נמצאים בקוטב תרבותי שמכוחו נוצר באורח אוטומטי יכולות הנעה, גיוס משאבים וקשרים בצמתים מרכזיים עם השלטון. נראה כי קבוצת 'המזדהים והמועצמים' מגבשת את דרכה, ובהתאם את מעגליה החברתיים, לאור המיקום החברתי שלה כקבוצה העומדת בצומת שבין שתי חטיבות חברתיות המזוהות עם שתי דרכים מנוגדות: בקצה האחד, חלשים וותיקים הנוטים לחוסר מודעות עצמית, נוטים לצריכת ידע ותרבות באופן לא מבוקר. בקצה השני, אנשי הגרעין, המצטיינים ברמה גבוהה של בקרה, פיקוח וסינון תכנים. הוותיקים המזדהים מנהלים דיאלוג בין קבוצת השייכות הבסיסית שלהם (מסורתיים ממעמד נמוך), לבין קבוצת ההזדהות הגרעין התורני, דיאלוג שבו הם מאירים את האחרונים באור חיובי ואת הראשונים באור ביקורתי. מהבחינה הסוציולוגית, נראה כי חברי המזדהים מצטיינים בתכונות מעמדיות ותרבותיות ההולמות את הקטגוריה: מעמד בינוני מזרחי (כהן וליאון, 2008). ניתן לומר כי חברי קבוצה זו חולקים צמתים ביוגרפיים ורפרטואר תרבותי

¹¹⁶ נתן לוגסי, ראיון, 20/4/2016.

משותף לאנשי הגרעין (המשפיעים). יתר על כן, חלקם רואה בבני הגרעינים מודל לחיקוי והערכה. במונחי מודל ההון החברתי (ביליג, 2006), ניתן לראות בדברים אלה ביטוי להרגשה של אחווה והזדהות, מצד קבוצה זו של המזדהים והמועצמים מקרב הציבור הוותיק, כלפי חברי הגרעין התורני. יש בכך כדי להצביע על חיזוק והגברת ההון החברתי שלהם.

ב. הביקורתיים והנפגעים

לצד קבוצת המזדהים ומועצמים נמצאו בעכו ובבית שאן קבוצות רחבות מקרב הוותיקים שאינם רואים צדדים חיוביים רבים בגרעין המקומי. בקטגוריה זו מופיעים הן מסורתיים והן דתיים - לאומיים, הן בני המעמדות הנמוכים והן בני המעמד הבינוני (לרובי אנשי חינוך).

חברים אלו גילו אכזבה רבה מהגרעין, נפגעו מהם ובהתאם התרחקו חברתית, ואף יצרו מובלעות חברתיות, כאנטי-תזה למעגלים החברתיים שנוצרו עם הגעת הגרעין. הניסיון המריר של הנפגעים מול חברי הגרעין יצר תחושת הדרה, עודד התגבשות של תרבות קהילתית המושתתת על תגובת נגד שמרכיב מרכזי בה הוא הביקורת כלפי חברי הגרעינים. מבחינה הזו, וכפי שאראה להלן, הגרעין התורני החליש את ההון החברתי של החלשים, אך במובן מסוים הוא חיזק אותו מפני שאילץ את הראשונים לצופף שורות ולהתגבש מחדש לנוכח 'האיום' החדש.

מבחינת הרקע החברתי של הנפגעים, בשונה מ'המזדהים' חברי קבוצה זו נוטים יותר להשתלב בזרם המרכזי של החברה הישראלית, ובשונה מהראשונים, לא נכנסו ובאו בנעוריהם במוסדות הציונות הדתית התורנית הקלאסית.

עכו. כאמור, פעילות אינטנסיבית של הגרעין התורני בעכו החלה משנת 2000. עם השנים, כתוצאה מהמפגש בין אנשי הגרעין לוותיקים, נוצרו מבנים חברתיים חדשים. דמויות בולטות בקרב קבוצה זו בעכו הם: שושנה בן עזרא, סיון ביטון, פזית אפללו, מנחם כחלון. מניתוח הראיונות עם פעילים אלו, ואחרים, עולים המוטיבים המרכזיים הבאים: 'עוול', 'התנשאות', 'יהירות', התבדלות, התרחקות ו'גזל'.

סימון חברתי, קודים חברתיים המייצרים הבחנה: 'הם' לעומת 'אנחנו'

שושנה בן עזרא היא תושבת עכו וותיקה, מורה בחינוך הממלכתי-דתי. במרוצת השנים חוותה בצמתים רבים בחיי היום יום חיכוך חברתי עם אנשי הגרעין, אשר הביאו אותה לעמדה מרירה מאוד ובסופה התרחקות מודעת מכל הסביבה של הגרעין. היא מעידה על עצמה:

כמו שהסברתי לך, בעכו הבעיה הקשה זה פרנסה, והם גוזלים פרנסה של אנשי העיר!! כל מי שעובדת שם רשומה כחברת גרעין. זה הכרטיס האדום החדש כמו שהיה פעם בהסתדרות. בכל הפעילויות שלהם לא מרגישה שייכת. הם קליקה, משדרים תחושה של "מציל וניצול". יותר מכך: הם מרגישים לא בנוח, כאילו אני אוכלת את שלהם. למשל, בחגיגת יום העצמאות שהם ארגנו בתמיכת העירייה, כשהגעתי הם אומרים לי: "ברוכה הבאה", ואני אומרת לעצמי: 'רגע, מה זה? למה זה שלך?! זה חוזר על עצמו בכל אירועי התרבות. הנה למשל, בשבת האחרונה נערכה שבת שהם קראו לה: 'שבת עם הפנים לקהילה'. אנחנו הוותיקים אירחנו את בחורי ישיבת ההסדר. זה שאירגן את השבת, מאנשי הגרעין, שלח מייל בזה הנוסח: "מודה לחברי הגרעין וחברי הקהילה. . . על הצלחת השבת". על התנהלות זו העירה שושנה בציניות: "החמודים. . . שבאו להציל אותנו. . . השבתי לו: "וכי הגרעין לא קהילה??? האם עוד לא הגענו למקום הזה?? הוא השיב לי: "טעות קולמוס", ואני עניתי לו שזו טעות בתפיסה! גם ששיפרה (מורה מנשות הגרעין) ראינה לקבל בנות שרות לאומי היא אמרה שהיא מחפשת "בנות שירימו את השיח של הבנות (הוותיקות מעכו)". " היא חיפשה בנות מעפרה "כאילו אנחנו למטה", חיפשה אשכנזיות, והם לא מתחברות לבנות כאן, מתנשאות כאלה. אני מסכימה שצריך שיח, אבל שיח שווה ולא מתנשא¹¹⁷.

מוטיב מרכזי העולה ומהדהד ברקע ביקורתם של הנפגעים, ומצד עצמו מעצים את תחושת הניכור, הוא הפער הדתי והתפישתי: הנטייה הפתוחה והליברלית של המורות הוותיקות, בהשוואה למורות מהגרעין, עומד כאלמנט המעצים את הפער. מעידה שושנה בן עזרא:¹¹⁸

לפני כשבועיים [דצמבר, 2015] הייתה ישיבה של המנהלת החדשה, (בתפקידה כשנתיים) להגדרת חזון בית ספר. שם היה פיצוץ!! הרקע היה התנגשות בין המנהלת(ככל הנראה ליברלית בעמדותיה) לבין המורות מהגרעין. כתוצאה מכך אחת מהן עזבה את בית הספר. יש תחושה, זה אף פעם לא נאמר מפורשות, שחלק מהמורות הוותיקות מסומנות כלא מתאימות מבחינה תורנית ולכן לא יקבלו חינוך כיתה. למה? כי הכיסוי ראש לא מלא.

¹¹⁷ שושנה בן עזרא, ראיון, 7/1/2016.
¹¹⁸ שם.

יהיא לא מהגרעין' – משפט שהם (המורות מהגרעין) כל הזמן משתמשות בו. 'הם לא בשיח שלנו. לא משדרים על אותה אמירה¹¹⁹.

הפער הדתי, בשילוב תחושה קשה של פטרונות ויהירות, הביאו לפרשנות מסוימת שתוצאתה התרחקות של הוותיקים (במקרה זה מורות וותיקות), והתפתחות קליקה חברתית אלטרנטיבית. שושנה מעידה על הדינמיקה הזו:

אני זוכרת במהלך שנת 2006 הייתה פעילות רבה של הגרעין בבית ספר. יש את 'החמולה' של המורות הוותיקות, ויש את הקבוצה של הגרעין. רואים את זה... כשהרב מנהל בית הספר, היה כאן תמיד הייתה הרגשה שהוא מעדיף את המורות מהגרעין על פני המורות הוותיקות. זה קיבל ביטוי בישיבת ציונים: רואים מיד מי הכוח, ועל מי הוא סומך להוביל תהליך. עלינו [המורות הוותיקות] הוא לא ממש סמך, התחושה "שהם יותר טובות". הקשרים ביננו הם בגדר קשרי עבודה נטו. לא מתערבבים אחרי הצהריים¹²⁰.

תימוכין לתחושות של שושנה עולים מדברי סיון ביטון – מנהלת בית הספר היסודי "נרקיס". כאמור, "נרקיס" הוא מוסד חינוך ממלכתי דתי יסודי, שמאכלס את האוכלוסיות הקשות ביותר בעכו, בכלל זה מסורתיים וחילוניים. החל משנת 2005 לערך זיהתה מנהלת בית הספר מגמה ברורה לפיה אנשי הגרעין מעודדים הורים מהציבור הדתי לאומי להעביר את ילדיהם לבית ספר הנחשב תורני יותר, ומופרד מגדרית ("כלנית"). מגמה זו העיקה על המנהלת מאחר שהדבר נכרך יחד עם נטישה של אוכלוסיות חזקות. במבט רטרוספקטיבי ותוך התמרמרות, היא מפנה אצבע מאשימה לעבר אנשי גרעין עכו שיצרו מבנה חברתי מעוות. יתר על כן, כאשר הייתה אפשרות למנות מנהל בית ספר, הם עשו הכל כדי לסכל את מינויה ולהביא תחתיה איש מהגרעין. כפי שמעידה המנהלת: "זה חלק מהאסטרטגיה שלהם. לכבוש את המקום בתואנה של דמות תורנית יותר. הם מחפשים פרנסה לאנשי הגרעין בכל דרך!"¹²¹

עדויות הגבי' שושנה בן עזרא וגב' ביטון ועוד מצטרפות יחדיו לתחושה לפיה הגרעין החברתי איננו באמת מחובר למקום. העדויות שלהן מורות על שינוי עמוק באופי הרישות החברתי וההון החברתי: מצד אחד נוצרה התרחקות, כתוצאה של תחושת ניכור. מצד שני, באופן פרדוקסלי, המרירות וההתנגדות יצרו נטייה להתגבש מחדש על בסיס ביקורת כנגד הגרעין. הביטוי המובהק ביותר לתהליך הזה – של העצמת ההון החברתי הפנימי, של הצד הנפגע, כתוצאה

¹¹⁹ שם שם.

¹²⁰ שם שם.

¹²¹ סיון ביטון, ראיון, 26/11/2015.

מתחושות הדרה, נמצא בהקמת פורום חברתי בשם "וותיקים למען עכו", שחברים בו אנשי הציבור הדתי לאומי מקרב וותיקי עכו. קבוצה זו, שניתן לכנותה, 'החבורה של מנחם', התגבשה במהלך חורף שנת 2014. הבסיס להתארגנות הוא עבר משותף של החברים, שרובם המכריע מעל לגיל 60, חלקם גמלאים. להם קבוצת וואטסאפ, דרכו מעבירים הודעות על פעילויות, התארגנויות, טיולים, הרצאות מסיבות, מודעות מהרשות המקומית, ועוד. כמו כן, דרך הקבוצה החברים פועלים לניהול מאבקים, הפעלת לחץ קבוצתי לקידום מטרות מול גופים שונים בעיר. משיחה שקיימנו עם חברי הפורום עולה תמונה ברורה מאוד אשר למניע הסמוי העומד מאחורי הקמת הקבוצה: התרסה וביקורת כנגד פעולות שהגרעין עושה בעיר.

באופן כללי, העדויות שלעיל מורות על החלשת ההון החברתי: הדרה, הרחקה, ניכור וחוסר הזדהות. תמונה דומה עולה בבית שאן.

בית - שאן. כאמור, פעילות אינטנסיבית של הגרעין התורני בבית שאן החלה משנת 2005. עם השנים, כתוצאה מהמפגש בין אנשי הגרעין לוותיקים, נוצרו מבנים חברתיים חדשים. בדומה לעכו גם כאן נמצאה חבורה שבעקבות החיכוך עם הגרעין מצאה עצמה הולכת ומתרחקת. ואולם בשונה מעכו, שם נמצאה תגובת נגד מגובשת יחסית, במקרה שלפנינו מדובר בפעילים וותיקים ממורמרים, שמצאו להם מחאה בעלת אופי יותר אינדיבידואלי. בקטגוריה זו בולטות הדמויות הבאות: אפרת עקרון, אלונה בן זקן, ועינב בן שבת: כל אחת מהנשים המשתייכות לקבוצה זו שימשה פעילה חברתית בדרג ביניים (מעין אליטה מקומית בתפקידים לא פורמאליים / ציבוריים כאלה ואחרים). מכוח תפקידן, מצאו עצמן הנשים במפגשים ועימותים מול יוזמות הגרעין שתוארו לעיל (ראו "מהלכי הגרעין שיצרו שינויים"). בתת פרק זה נתאר את התגובה הרגשית למפגשים הטעונים וההשפעה הסובייקטיבית של מפגשים אלו על הבנייה והעיצוב מחדש של ההון החברתי.

כאמור, עינב בן שבת שימשה בין השנים 2011- 2015 יושבת ראש וועד ההורים של בית הספר "פרג". כפי שצוין, חברי הגרעין יזמו (והצליחו) להוביל מהלכים שונים אשר תכליתם ניכוס מבנה בית הספר למוסד המזוהה עמם, תלמוד תורה ציוני. בחזית המאבק מצאו מולם את יו"ר וועד ההורים. נקדים ונאמר כי עינב איננה מנהלת אורח חיים תורני. הופעתה משתלבת עם סגנון רווח בקרב קבוצת המסורתיים. אולם היא טורחת להדגיש פעם אחר פעם: "בזמנו כל כך אהבתי את הדתיים! כל המשפחה שלי הם דתיים" (כשכוונתה לחרדים -ספרדים).¹²² הדבר המעניין

¹²² עינב בן שבת, ראיון, 15/1/2015.

והחשוב הוא עדותה של יו"ר וועד ההורים, אודות המבנים החברתיים שנוצרו בסביבתה עוד לפני איחוד מבנה בית הספר:

הילדים שלהם לא מתחברים לילדים שלנו, לחינוך המעורב של בנים ובנות. כל אחד עושה את האירועים ואת המסיבות שלו בנפרד, בנגזרת שלו. אני באמת לא יודעת איך להסביר שאין קשר בין הילדים, אולי מפריע להם העניין הדתי. לנו אין בעיה אתם, אבל לא נסכים שייקחו לטובתם את בית הספר. זו מלחמה על הבית שלנו¹²³.

במהלך שנת 2015 הושלם באופן פורמלי תהליך הניכוס של מבנה בית הספר לטובת הגרעין¹²⁴. כאן, בצומת היסטורית זו נמצאה התרחקות נוספת, חמורה יותר: כתגובת נגד למהלך וכהתרסה על מסירת בית הספר הממלכתי דתי לטובת 'התלמוד תורה', הובילה עינב יושבת הראש קבוצת פייסבוק, שבו קראה לקבוצת הורים גדולה לנטוש במופגן את בית הספר וכך להביא לקריסתו. מהלך זה אמנם לא צלח אולם המעניין הוא שזוהה דפוס חדש של גיבוש תנועת נגד כנגד הציבור החרדי לאומי המזוהה עם הגרעין. עינב מעידה במרירות:

... כיום אני מעבירה את הבת שלי לצערי משם. כמוני עוד 70 חבריה שעוברים לבית ספר לא דתי. ואני מעבירה בכאב לב מאוד גדול. זה עניין של פרינציפ עכשיו. יכולתי להעביר לבית ספר שהוא ממ"ד, ואימא שלי סגנית מנהלת והבת שלי תהייה VIP. אבל זה פרינציפ: להראות למפקח אזור צפון ולמפקח מחמ"ד¹²⁵. אמרתי לו בפנים: ורשמתי בפייסבוק "אתה תשלם על זה ריבית דה ריבית". אתה רוצה לאחד את הבית ספר? אנחנו נמחק לך שני בתי ספר! זה מה שיהיה. בית הספר ייסגר כי היום הוא עומד על מאה עשרים ילד, יעברו חמישים עד שישים בית ספר יקרוס¹²⁶.

מעניין כי תגובות מעין אלו התפתחו גם על רקע שונה. המקרה של עינב בן שבת מייצג לכאורה מאבק בין דתי, או בין -תרבותי: בין המתכונת הממלכתית דתית המסורתית (וותיקים) לבין המתכונת התורנית (גרעינים). המקרה שתואר לעיל, אודות היוזמה להקמת תלמוד תורה תורני מצד הוותיקים — מוכיח כי קיים פער תרבותי עמוק יותר. כאמור, בשנת 2009 ביקשה גבי אפרת עקרון, תושבת ופעילה וותיקה, להקים גן ילדים במתכונת תלמוד תורה. בשונה מעינב, אפרת

¹²³ שם.

¹²⁴ אור קשתי, בית ספר יסודי בבית שאן מפלג את הדתיים והחרד"לים, הארץ, 9.1.2015.

¹²⁵ ראשי תיבות של מנהלת החינוך הממלכתי-דתי

¹²⁶ עינב בן שבת, ראיון, 15/1/2015.

מעידה על עצמה כמי שמנהלת "אורח חיים תורני לחלוטין"¹²⁷: ילדיה לומדים במוסדות תורניים, היא איננה מכניסה טלוויזיה הביתה ועוד.¹²⁸ באופן לכאורה מפתיע, הייתה יוזמתה לצנינים בעיני אנשי הגרעין. היא מעידה על תגובות שליליות וכתוצאה מרירות והתרחקות שלה, לפחות רגשית וחברתית, מאנשי הגרעין. היא מתארת את אנשי הגרעין כ-"כת" ואת המנהיג שלה כ-"גורו"¹²⁹.

הם נתנו לי להבין שהתלמוד תורה שביקשתי להקים לא תורני מספיק בשבילם. הם לא רואים בנו חלק. לא מרגישים בנו שותפים. כל תהליך הקשר והיוזמה שלנו (השכבה הוותיקה התורנית בבית שאן) נגדע. מצדם, כל יכולת השיח נקטעה ואנו חשים הדרה. רב הגרעין אמר לנו: 'אתם לא יודעים מי נמצא פה! מטאורים, איזה צדיקים יש לכם כאן...'. תנו להם לפרוח. הם צעירים הם באו לשנות עולם. הם חושבים, ובעיקר הרב שלהם, שהם יותר טובים ומעורבים. אבל בפועל אין שום מעורבות עם הילדים שלנו, וגם אנחנו משפחה תורנית: אין טלוויזיה, הילדים עם כיפות גדולות וציציות. ראי, הם (הגרעינים התורניים) לא יכולים לומר "עם ישראל" ולא להיות חלק מהעם (אנשי בית שאן). יש כאן גם אנשים חכמים ולא טיפשים ולא רק חכמים שיודעים לארח"¹³⁰.

התוצאה של המפגש, החיכוך וההתמרמרות היא התרחקות, תחושת הדרה והעדר מציאות של "חוויות משותפות" (ביליג, 2006). תחושות אלו לא תרמו להון החברתי של הוותיקים, ואף לירידה במוטיבציה של הוותיקים מהמאמץ להתקרב לקבוצה הנתפשת מובילית ואיכותית.

חוויה דומה, טעונה במיוחד, חוותה גם הגב' אלונה בן זקן, מוותיקי בית שאן. אלונה היא ילידת תחילת שנות השבעים, פעילה בוועד ההורים של בית ספר "סביון" התורני כמו כן, בעברה עבדה בגוף ארגוני גדול בעיר. גם לאלונה רקע תורני: בנעוריה למדה באולפנה מוכרת וידועה באזור חיפה. מאוחר יותר סיימה תואר ראשון בכלכלה מאוניברסיטת בר-אילן. רוצה לומר, בדומה לאחרים מקבוצת "הגרעינים המקומיים", אלונה מכירה את הרקע החברתי של אנשי הציונות הדתית. ואולם בשונה מהאחרונים, שמרביתם נוטה בבירור להופיע כמזדהים ומעריצים, היא נוטה לעמדה ביקורתית. בין השנים 2010-2011 הועסקה אלונה על ידי הגרעין באחד מהפרויקטים שהגרעין מפעיל (לפרק זמן קצוב). היא התרשמה מאוד מהפרויקט וגמרה עליו את ההלל. היא הצהירה כי רק בזכות עבודתה בפרויקט זכתה לשמוע על הנעשה בפעילות של הגרעין. ואולם, במהלך הפגישות השונות שלה עם אנשי הגרעין, מכוח החיכוך החברתי, נוצרו רשמים

¹²⁷ אפרת עקרון, ראיון 23/2/2015.

¹²⁸ שם.

¹²⁹ שם שם.

¹³⁰ שם שם.

שהאירו את הגרעין באורח שלילי. ראשית, היא התרשמה מחוסר הניסיון הניהולי של חבריה צעירים:

לאחר שעבדתי שם כחודש וחצי בפרויקט שלהם, ערכתי שיחה גם עם רכז פרויקטים וגם עם מנכ"ל הגרעין. נתתי להם בראש - זה ניהול של חברה צעירים חסרי ידע בניהול, ובפן הקהילתי למול הוותיקים אין ממשקים בכלל - חוסר ממשקי עם הקהילה הקיימת¹³¹.

עדותה של אלונה משקפת מוטיבציה רבה של הגרעין, להט אידאולוגי, וזאת לצד חוסר מקצועיות (ראו: דומברובסקי, 2010). היא מוסיפה ותומכת בדפוס זה כאשר היא מתבקשת לראות בפרספקטיבה רחבה את כלל צמתי המפגש שלה עם הגרעין. בראייתה, הגרעין מתפקד ונצפה כנטע זר המחבל במסורת המקומית:

ראי למשל, אירועי "שמחת תורה". הם עשו זאת לעצמם. יש שמחת תורה של 'בני עקיבא' ברחבת העירייה. מסורת של שנים. לעומת זאת, הגרעין עשה אירוע זה בשכונת 'רבין' שם עושים הקפות. אני אמרתי להם שהם הורסים מסורת. זה ממש כואב לראות. זה לא כמו שהיה פעם. כך גם ביום העצמאות - מבחינה קהילתית היה רק לוותיקים. הם לא הצטרפו לזה. אני מצפה לדם חדש וזה לא קורה¹³².

עדות נוספת לתחושה שמעלה אלונה נתמכת גם על ידי ענת דורני מבית שאן המשמשת כיו"ר עמתה חברתית פולטית בעיר מזה כ 25 שנה:

הנושא של הגרעין התורני בבית שאן טעון - יש לי ביקורת כלפי ההתנהלות שלהם. הם משפיעים עם אטרף בעניים היית רוצה שיהיו יותר מעורים בקהילה, והדוגמא לכך בעיני זה לקנות כאן בתים ולהתערבב. הפעילות של העמותה בראשה אני עומדת לא מחוברת לפעילות של הגרעין וחבל ממש. הזמנו אותם כמה פעמים ולא הייתה הענות לשיתוף פעולה מציידם. הם לא חלק אורגני מהקהילה.¹³³

מרכיב מרכזי נוסף בביקורת של הביקורתיים והנפגעים מאנשי בית שאן הוא האופי התורני. גם אלונה איננה רואה את יוזמות ההפרדה המגדרית בעין חיובית. והיא מעידה:

זה תהליך של התחרדות! מיום ליום! למה להפריד מכיתה א? מתחילים מכיתה ד'!! וכאן זה כבר מ-א'. הם לא התערו, ואז רצו להקים בית ספר, רוב הצוות שעובד שם זה

¹³¹ אלונה בן זקן, ראיון, 14/1/2015.

¹³² שם.

¹³³ עינת דורני, ראיון, 23/2/15.

מהגרעין (תלמוד תורה). הקימו תלמוד תורה – התחרד בכמה רמות. בעקבות זאת מאחדים את שם עם בית ספר שמעבר לכביש – זה ממ"ד מעורב. בתלמוד תורה נוצר קומפלקס מא' עד י"ב. זו חממה לפדופיליה אמתית. רק בניס. פנינו כוועד הורים אל הפיקוח ואמרנו להם שהאיחוד של בתי הספר זה בכייה לדורות¹³⁴.

את דבריה של עינב בעניין תחושת הכעס והביקורת על ההפרדה המגדרית בבית ספר, מחזקת גם ענת דורני יו"ר עמותה חברתית פוליטית פעילה בעיר בית שאן:

הם הפרידו בתי ספר וזה לא טוב בכלל בעיני, כי בכיתה נפרדת נהנים רק חלק קטן מהקהילה. בית שאן מהווה משאב מחזק לקבוצות חיצוניות שלא משרתת את המקומיים.¹³⁵

את הסבר להקמת "התלמוד תורה" מעלה יפתח כהן מבית שאן – פעיל חברתי בעיר: "האופי התורני של הגרעין בטח של החוזרים בתשובה "מכון מאיר" – זה החלק הקצוני שבהם. ולהם יש תחושה שאם אין תלמוד תורה זה בחזקת אסון עבור הילדים ועל חינוך אין פשרות! כשיש חוסר שביעות רצון ממערכת החינוך אז או שאתה עובר או שאתה פועל להקים כאן תלמוד תורה. אין אופציה אחרת מבחינתם!"¹³⁶ יחד עם זאת נשמעים קולות אחרים בעניין הקמת תלמוד תורה. שימחה משמשת כרכזת רובע במתנ"ס בעיר בית שאן מזה מספר שנים, פועלת בשיתוף פעולה עם הגרעין, והיא מעניקה הסבר פונקציונאלי להקמתו של תלמוד התורה וכך נשמעו דבריה: "מקבלי ההחלטות בעיר בית שאן, נתנו מענה נוסף לסקטור שמעוניין בתלמוד תורה כמן לחינוך החרדי. והם צריכים מיבנה זה לא קשור לגרעין אלא לראש העיר מנהל החינוך."¹³⁷

שנית, המאבק המתמשך של פעילים וותיקים מול קבוצה צעירה, מגובשת ומחוברת פוליטית, הביאה לעייפות מסוימת בקרב הוותיקים. אלונה מציגה עצמה כיום כמי שרוח הפעילות ניטלה ממנה, וזאת בשל אופי המעורבות של חברי הגרעין:

הם (גם ותיקי העיר וגם החדשים) הצליחו לייאש אותי יפה מאוד. התייאשתי מהכול. הנמכתי פרופיל כי זה מעבר לכוחותיי. אגב, חלק מזה הסבר מגדרי. לגברים לא נוח לראות נשים מובילות מהלכים ומעורבות. מה שהם לא מבינים שהם באים למשהו קיים

¹³⁴ אלונה בן זקן, ראיון, 14/1/2015.

¹³⁵ ענת דורני, ראיון 23/2/15

¹³⁶ יפתח כהן, ראיון 23/2/15.

¹³⁷ שמחה, ראיון טלפוני 18/1/16

וגם טוב. אף אחד לא יגיד לי מה זה ערכים, נתינה, חום ואהבה, ואף אחד לא יותר אינטליגנט מהוותיקים, ברמת ההשכלה אנחנו שמים אותם בתארים, להם יש אולי תעודת הוראה שנעשתה בקורס מזורז כזה¹³⁸.

השינוי השלישי המשמעותי יותר קשור לתופעה רחבה יותר: יוזמות הגרעין יצרו לא רק מגמת התרחקות של האליטה הדתית-לאומית הוותיקה, אלא גם של הציבור הרחב. מדובר בתופעה רחבה, שלא צוינה במפורש במהלך הפרק: היא קשורה לתנועת מחאה שקטה שהתפתחה כתגובת נגד ליוזמות ומהלכי הגרעין – אותן יוזמות שהעצימו את האופי החרדלי תורני של בתי הספר הממלכתיים-דתיים. אין בידינו נתונים מדויקים על כך, ואולם כך העידה פעילה, "הרבה מסורתיים עברו לבתי ספר חילוניים".¹³⁹

תיאורים אלה של הציבור הוותיק הביקורתי והנפגע בבית שאן, מלמדים על החלשת ההון החברתי. בקטגוריות שציינה ביליג (2006) במודל ההון החברתי – כמו תחושות האחוה וההזדהות, הניכור מהיכולת להשפיע, השינויים בתחושת השייכות לקהילה – נראה כי כניסת אנשי הגרעין ופעילותם בשטח יצרו החלשה מסוימת של ההון החברתי של התושבים הוותיקים בבית שאן.

ג. פעילים שלהם גישה דו ערכית כלפי הגרעין התורני - האמביוולנטיים

לצד הנפגעים והביקורתיים, נראה כי קיימת קבוצה נוספת, אשר חבריה הגיבו באופן דו-ערכי לנוכחות של הגרעין ולפעולותיו. באופן מעניין, מרבית החברים בקבוצה זו נושאים תפקידים רשמיים, כאנשי מקצוע, ברשות המקומית – עיריית בית שאן ועיריית עכו. הם אמנם אינם נוטלים חלק פעיל וישיר בפעילות הגרעין אך הם נמצאים במוקדי קבלת החלטות בעיר ובתפקדי מפתח. תמונה מורכבת עלתה בראיונות עם מנהיגים מקומיים בעלי תפקידים בכירים ברשויות המקומיות. כך, למשל, אבי שמיר בתפקיד בכיר ברשות העיר עכו – (2008–2015), רואה את הפעילות "המבורכת, כלשונו,¹⁴⁰ של הגרעינים. זהו עניין שמנחה אותו ואת המערך האדמיניסטרטיבי בעירייה, בבואם ליצור קואליציות בצורת מכרזים לטובת גרעין "אומץ". בד בבד הוא רואה בהם "אאוט-סיידרים", כמי שאינם נטועים עמוק במקום, ובפרט כמי שנוטים

¹³⁸ שם.

¹³⁹ שם שם.

¹⁴⁰ אבי שמיר, ראיון, 18/5/2015.

לבדלנות. כך למשל, על היוזמות המתמשכות של חברי הגרעין ליצור הפרדה מגדרית, הצביע אבי על הפרדוקס ועל חוסר ההצלחה של הגרעין, בראייה כלל-עירונית: "הם אלו שהפרידו את בית הספר התיכון הדתי בעיר, אבל עדיין הטובים בעכו עוזבים לטובת ישיבות ולאולפנות".¹⁴¹ עמדה דומה מאמץ עידו שחרור המשמש בתפקיד בכיר ברשות של עיריית בית שאן (עד 2014). כמו שמיר, גם הוא ראה צד חיובי וצד שלילי בנוכחות הגרעין:

ברמה העקרונית, צריך להיות מרוצים מזה שבאות משפחות צעירות איכותיות לקהילה ולישוב. כי אנחנו סובלים מהגירה שלילית סלקטיבית: 40% מהצעירים בני בית שאן שיוצאים לאקדמיה לא חוזרים! אין להם מה לעשות פה! אין סיכוי להחזיר צעירים לכאן, בגלל תעסוקה. אנחנו גם לא מכוונים השכלה. לכן, הגרעינים הם ברכה. החינוך הוא פקטור מרכזי בתפיסת עולמם, ולכן חשבתי שהחיבור איתם יכול לתרום תרומה חשובה למרקם החיים בעיר. מגיעים בטפטופים, ולא במאסה, והסתבר כי האוכלוסייה שמגיעה לכאן היא חרדליית, שמתקשה להשתלב בתוך המערכת שלנו. כלומר הם יכולים להשתמש במילות חסד ואהבת ישראל ולגלגל עיניים, אבל בפועל המעשים שלהם – אין להם רצון להשתלב באופן אמיתי במערכת הקיימת. בבית שאן החינוך הממ"ד דומיננטי (כשבעים אחוזים). מצד שני, זו לא עיר חרדית, יש כאן סובלנות. והגרעינים עם המאפיינים החרדליים שלהם צברו כוח פוליטי מבחירות לבחירות. הם למעשה כוח שיכול לעזור לראש עיר להיבחר, הם כבר פקטור. ואז מתחילים להגיע בכול מני דרישות ובקשות. אני, בתפקידי זרקתי אותם מכול המדרגות. היחסים טובים אבל הצבתי גבולות. לא נשנה את האופי של העיר שלנו, ולא נעשה דברים שלא עשינו. לדוגמא, החברה מהגרעין רצו לפתוח גן ילדים לבנים עם דרישה שהגננת והסייעת יהיו עם כיסוי ראש. זרקתי אותם מכול המדרגות. אמרתי להם: 'חבריה, באתם לעיר הזו להשתלב ולא לפתוח עוד סקטור סגור רק לכם'. בחוכמתם, הם גם מנסים לגייס אליהם חברה צעירים ותיקים מהקהילה של בית שאן שמחפשים השתייכות הזדהות, וזה יוצר עוד לחץ.¹⁴²

הדברים של הבכירים בעיריות בית שאן ועכו מעידים כי הדרג המוניציפלי איננו חד משמעי: הם רואים בגרעין ברכה ובה בעת בעיה. תגובה זו -ערכית דומה עולה בראיון עם גבי מאיה לופו המשמשת כרכזת תחום בתיכון הדתי בעכו, מוותיקי העיר, המגדירה עצמה כמי שהייתה פעילה מאוד בתחילת הדרך עם הגעת הגרעין:

¹⁴¹ שם.
¹⁴² עידו שחרור, ראיון, 15/01/2015.

אני 17 שנה מחנכת אבל כשהתחילה ההפרדה זה כבר לא היה טוב להם, לא הייתי ראויה לחינוך. כי מבחינתם זה לא היה הקו החינוכי אלא רק מי שבאגינדה החינוכית של הגרעין. התחושה היא תחושה קשה של אפליה והדרה בין מורים סוג א' למורים סוג ב'. למי שיותר תורני ומי שפחות תורנית זה היה השיח. ואני יותר תורנית מהן (מורות הגרעין). גם אם במסדרון "חייכו מאוזן לאוזן" ידעתי בפנים שלא אבחר להיות מחנכת! נקודה. יש שתי קליקות מאוד מובחנות. אנחנו המורות הוותיקות תמיד אמרנו בינינו: "באנו לפנייהם נישאר אחריהם ונישאר מאוחדות!!" לגבי הגרעין - התחושות מאוד מעורבות. מצד אחד, שמחנו שהגיעו משפחות יהודיות לעכו עם ילדים שמדברים באותה "שפה", בלי טלוויזיה, החינוך והקו הוא אותו קו. זו הייתה תקווה. לאט לאט התחילו רוחות של תכונות והשתלטות. האם האוכלוסייה הוותיקה היא סוג ב? מישהו בא לבשר את בשורת הגאולה?! מישהו בא להביא משנה שלא הייתה ידועה?! להוריד את הקופים מהעצים?!¹⁴³.

בד בבד, לופו מבקשת לומר דברי זכות על הגרעין:

בזכותם קמה שכונה דתית, זה לא היה בלעדיהם. אני שמחה שהבנות שלי מתחככות עם הבנות שלהם. השיח הוא אותו שיח, קבוצה שבונה ואותי זה משמח. זה שהבנות גדלות ביחד זה עם ישראל!! על כל גווניו זה אהבת ישראל ולא לייצר כיתה תורנית וכיתה רגילה. הקמת בית ספר התורני 'כלנית' על ידי ראשוני הגרעין, ואנחנו, הקמנו ועודדנו את הקמתו. יש שם "אפקט העדר" כלומר אנשים שמים ב-'כלנית' כי הם רוצים בית ספר יותר IN. הוא נתפס כבית ספר יותר איכותי¹⁴⁴.

דברים אמביוולנטיים נשמעים מפיה של שימחה רכזת רובע במתני"ס בעיר בית שאן, מצד אחד היא רואה בגרעין להגדרה "עושים עבודת קודש בבית שאן, נותנים לאנשים "חכה ולא דגים" אך באותה נשימה היא מהרהרת בקול ומבקשת להדגיש: "זה לא זה לא ביקורת ספציפית על הגרעין אלא ביקורת על המהות:" יש לי בעיה זה שמגיעים מחוץ לעיר לחזק את העיר כתושבת העיר מעציב אותי שצריכים להגיע מבחוץ לחזק את העיר מה המצב שלנו כ"כ גרוע שצריכים אנשים מבחוץ?¹⁴⁵

¹⁴³ מאיה לופו, ראיון, 17/01/2016.

¹⁴⁴ מאיה לופו, ראיון, 17/01/2016.

¹⁴⁵ שימחה, ראיון טלפוני 18/1/16.

עמדה אמביוולנטית דומה אם כי בדגש ביקורתי יותר, נשמעת מפיה של אפרת אלוש המשמשת בתפקיד בכיר בעיריית עכו :

יש להם כוח עצום בקנה מידה לאומי, ולכן משתפים אתם פעולה. אבל אני לא יכולה שלא לראות את הכוחניות שבהם. בית הספר ממ"ד "כלנית" הפך מופרד בגללם. הם מתערבים בנושאים שאף פעם לא התערבו בהם, למשל: 'אנחנו נבחר את הסייעות, כי זה לא תורני מספיק בשבילם. ובכלל, יש דפוסים של בידול, סגרגציה, אנשים פה קוראים להם חונטה דתית -אשכנזית'¹⁴⁶.

הדגש החזק על לימודים תורניים הסב מורת רוח לקבוצה רחבה של הורים המגדירים עצמם דתיים, ואפילו תורניים. הורים אלו החלו להבחין בכך שהתפשטות החינוך החרדי -לאומי יצרה שינוי דרמטי במרכז הכובד של מערכת החינוך הדתית: ממערכת שבה התכנים משלבים תורה עם דרך ארץ, למערכת שבה יש בעיקר תורה או רק תורה.

ניתן לסכם את הגישה האמביוולנטית ככזו הרואה מצד אחד, את התרומה העיקרית של הגרעין התורני, בעצם העובדה שקבוצת צעירים מהגרת לעיר פריפריאלית ומחזקת אותה בכך. מצד שני, רואה את הקונפליקט החברתי המתלווה לכך והגורם מורת רוח לחלק חשוב מהתושבים הוותיקים במקום. הגישה האמביוולנטית רואה את הגרעין התורני כמי שמחזק את העיר. אך תוך כדי כך גם מנסה להשליט את דרכו על הציבור הוותיק. במונחי המודל שהציעה ביליג (2006), ניתן לומר, כי קבוצה זו חווה הן חיזוק של ההון החברתי, בתחושת הכוח והביטחון שהגרעינים העניקו לה בעצם פנייתם לעיר בה הם גרים, והן החלשה של ההון החברתי, בשל תחושת הניכור המתלווה לכך, והכוח שהגרעינים מפתחים על חשבון מעמדם שלהם.

אם נחזור להיבט האובייקטיבי, העדויות של הפעילים השונים (מכל הקטגוריות) משקפות תהליך שבו אנשי הגרעין יצרו פירוק והרכבה מחדש של המערכת החברתית. תהליך זה פוגש את הוותיקים המקומיים באופן דיפרנציאלי: יש מי ששמח בשל כך ויש מי שנפגע בשל כך. בהתאם, ההתארגנות החברתית, הצטרפות או התרחקות. לעומת זאת, מול האמביוולנטיים העניין שונה: הם מעריכים את פעילות הגרעין ובד בבד ביקורתיים. כיוון שכך הם אינם חד משמעיים. כפי שראינו מדובר בעיקר באנשי מקצוע פקידים בכירים בעירייה; כיוון שכך, באופן מעשי, הם מבקשים לנצל את ההזדמנות בנוכחות הגרעין על מנת לייצר תועלת הדדית, עם זאת, הם סקפטיים לגבי התוצאות.

¹⁴⁶ אפרת אלוש, ראיון, 18/5/2015.

סיכום

באופן כללי, ההון החברתי והרישות החברתי של תושבי בית שאן ועכו, כמו כל עיירות הפיתוח, נושא אופי לוקאלי (רם, 2004). לרוב הוא מצטמצם למעגל השכונה, העיירה והמשפחה. הגעת הגרעינים התורניים נושאת בחובה פוטנציאל לשבירת מעגל הקסמים הנוכחי: כפי שראינו (ראו הלוח שבתחתית פרק זה), אנשי הגרעינים מגיעים מרקע כלל ארצי; קהילה המצטיינת בהון חברתי הנע במעגלים על-מקומיים, כלומר הם חולקים רשת חברתית שאיננה מצומצמת ליישוב המוצא, אלא מתפרסת על כל המרחב הלאומי; קבוצה החולקת רקע ביוגרפי-קבוצתי מגובש, חזק ואיננו נופל לקטגוריות המוכרות, דהיינו על בסיס לוקאלי או גלובלי במונחי הסוציולוג רם (2005). הון חברתי מעין זה טומן בחובו יתרון מסוים באשר הוא עשוי להזרים "דם חדש" ולשנות את הסביבה החברתית הטבעית של הוותיקים. בנוסף, אפשר שיש כאן נסיבות מפגש של תושבים מרקע דומה: דתיים לאומים חזקים עם מסורתיים ו/או דתיים לאומיים וותיקים. במונחי ביליג (2006), המפגש בין קבוצות אלו י עשוי להביא ל"חוויות משותפות", הרגשת אחווה והזדהות, תחושת שותפות גורל, הזדהות עם קבוצה שבעצם נוכחותה בשכונה משמשת בפועל מודל לשליחות, זרימה הדדית של הקשרים החברתיים כדי טיפוס מעלה בסולם המוביליות.

לאור המודל ההון החברתי של ביליג (2006), יש לשאול: האם ההון החברתי שהביאו עמם חברי הגרעין-צעירים, בעלי מוטיבציה, מרקע חזק (מגובש אידאולוגית) תרם, או החליש, את ההון החברתי של הוותיקים? על פי ההיגיון, צפוי היה כי עצם הנוכחות של אוכלוסייה חזקה, בפרט שהיא מצהירה על רצונה לתרום לקהילה, בסביבה חלשה יחסית תייצר גלישה מן החזקים אל החלשים ואף תיצור יתרונות הדדיים.

ממצאי הפרק הזה מורים כי המציאות שנוצרה בשטח לא התארגנה בהתאם לתסריט האופטימי, דהיינו בהתאם לעיקרון הטבעי כאילו הגרעין התורני יביא עמו ממילא יתרונות למערכת החברתית של הוותיקים. מתוך ניתוח ומיפוי של המעגלים החברתיים שנוצרו בבית שאן ועכו, מאז הגעת הגרעינים, נמצא כי בפועל נוצרה מציאות מורכבת, לצד מרחבים של הכלה נוצרו מרחבים של הדרה. כפי שתואר, מהלכי ההדרה אינם ניתנים לזיהוי מידי. ניתוח החלוקה של ההון החברתי, בהתבסס על עדויות שונות, זיהה מנגנונים סמויים, כגון: פגיעה ברוח היוזמה המקומית, בלימת יוזמות מקומיות של וותיקים מצד אנשי הגרעין. כמו כן, בשל הכוח הפוליטי והגיבוש של חברי הגרעין, נוצרו מצבים שבהם נכסו מוסדות ומבני ציבור לטובת האינטרסים הצרים של

הגרעין. כמו כן אופי המעורבות של חברי הגרעין בשוק העבודה (בעיקר בתי ספר), היה כזה שתמך בעובדים אנשי הגרעין ודחק הצידה עובדים וותיקים (בעיקר מורות). התהליכים הללו יצרו כמה השלכות על ההון החברתי: ראשית, הם צמצמו את האינטראקציות החברתיות וצמתי המפגש בין החדשים לוותיקים; שנית, הם יצרו מצבי תסכול בקרב הוותיקים שמצד עצמם הביאו לריחוק חברתי ולתחושות ניכור. השילוב הזה, שבו מצד אחד הוותיקים מצפים למפגש עם יתרונות, ואילו המציאות בפועל יוצרת פרקטיקה של ניכוס לטובת האינטרסים הצרים, יוצרת תחושה אצל הפעילים הוותיקים של אוכלוסייה סוג ב'.

בהקשר הזה, חשוב לציין כי ההתרחקות נבעה גם ממודל הפעולה של הגרעינים. כלומר, הנטייה של חברי הגרעין לנקוט עמדה יוזמת, לתפוס עמדות שליטה, ואז להוריד החלטות מלמעלה למטה, יצרו תחושת אי נחת בקרב הוותיקים. תהליך זה מצא ביטוי באופן הפעולה של הגרעינים מול מוקדי כוח שונים, כגון: וועדי הורים, בית-ספרים, הקמת עמותה והתקשרויות עם העירייה, וכן חדירה הדרגתית לסגלי ההוראה בבתי הספר הממלכתיים דתיים, תוך ייזום והקמה של בתי ספר תורניים. מרגע ש'המעוז' נוכס לטובת הגרעין, נעשו מהלכים לבנות את המוסד החינוכי בהתאם לתפיסתם האידאולוגית (בעיקר הפרדה בין בנים בנות ועוד). ניתן אפוא לומר, כי לצד היומרה להכיל ולהפעיל פרויקטים בעלי אופי קונצנזואלי, בפועל, נוכחות הגרעינים יצרה מתחים חברתיים שבתורם החלישו את ההון החברתי של הוותיקים.

מעבר לשינויים האובייקטיביים, דהיינו בנייה מחדש של כל המערכת החברתית, ישנו מישור נוסף שראוי להתייחסות. ההון החברתי, שנוצר בבית שאן ועכו, הושפע גם מהרקע התרבותי, האידאולוגי והחברתי של הוותיקים. זהו הצד הסובייקטיבי. כפי שמחקר זה הראה, הנתון העובדתי הבולט ביותר בהקשר זה הוא כי קהילת הוותיקים איננה עשויה מקשה אחת. מכאן התשובה לשאלת "התרומה" או "הנוק" לקהילה נובעת בין השאר מהרקע הסוציו-תרבותי של הקהילה הספציפית. לוח B מסכם את הפרק שהתייחס לסוגיית ההון החברתי כנובעת מהבדלים פנים-קבוצתיים של הוותיקים.

לוח B. השפעות דיפרנציאליות של ההון החברתי של הוותיקים בהתאם לרקע החברתי

שם הקבוצה	"המזדהים והמועצמים"	"הנפגעים והביקורתיים"	"האמביוולנטיים"
הרקע החברתי	רקע תורני, זוגות	מבוגרים, וותיקים, מסורתיים ו/או	בעלי תפקידים

מוניציפליים	דתיים לאומיים ללא רקע תורני	צעירים, משכילים	והתרבותי
חיזוק לצד החלשה	החלשה	חיזוק	ההשפעה על ההון החברתי

לוח B מורה על תמונה מורכבת המלמדת על השפעה דיפרנציאלית של הגרעינים התורניים על התושבים הוותיקים: יש מי שספגו הקרנה חיובית של ההון החברתי, ויש מי שנפגעו ממנו: "המזדהים והמועצמים" מגיעים, לרוב, מרקע תורני מרביתם ממעמד בינוני מזרחי. עיקר החיבור של קבוצה זו לגרעין קשור לרקע החברתי, המעמדי והדתי. המזדהים והמועצמים רואים יתרון רב באיכויות הרעיוניות של הגרעין, בעיקר בשל העובדה שחברי הגרעינים נתפשים בעיניהם כאיכותיים מבחינת היכולת לפקח ולסנן תכנים בלתי חינוכיים. לעומת זאת, מי שנפגע מההון החברתי היו לרוב מבוגרים, שהשקפת עולמם נטועה בהווי הדתי לאומי הישן, הוותיק שאינו רואה ברכה בתהליכים של הקצנה דתית.

פרק 6: שינויים ותהליכי רה - ארגון שעברו על הגרעין התורני

מסקירת ההתנהלות של הגרעינים התורניים בבית שאן ובעכו, מאז החלו להתיישב ועד שלהי שנת 2016, ניתן לומר באופן ברור כי קו הפעולה שלהם כלפי הקהילה לא נותר כפי שהיה בראשית ימיו. הקו המרכזי עבר שינויים, ואף הרכב הצוותים המובילים של הגרעינים עבר שינוי. באופן כללי, השינויים היו תולדה של שלושה גורמי יסוד: ראשית, הציפיות של חברי הגרעין מעצמם – ציפיות שלא עלו בקנה אחד עם המציאות ויצרו חיכוך חברתי, התנגשות ומתח עם הקהילה הוותיקה (עליהם הורחב בפרקים הקודמים). שנית, שינויים בין-דוריים שהתחוללו בתוך קהילת הגרעין. שלישית, מתחים בין אישיים, בתוך הגרעין, על רקע אינטרסים וביטוי עצמי של יחידים (הרחבה, ראו סעיף 3. א).

6.1 הרקע לתהליכי השינוי

כמבוא לניתוח השינויים האמורים, תת הפרק שלהלן יתייחס לעדויות מן השטח המשקפים ומעודדים לחץ לשינוי (הן מקרב פעילים וותיקים והן מקרב חברי הגרעינים). העדויות מבססות את הרעיון כי בשלב מאוחר של התבססות הגרעינים נוצרה תחושה של לחץ ודרישה מלמעלה או מלמטה לערוך שינויים, כאלו ואחרים, במדיניות הגרעין כלפי הקהילה.

מתחים ופערים בין קבוצתיים והצורך בשינוי

כפי שצוין, השינויים שחוללו ויזמו אנשי הגרעין, אותם נפרט להלן, הם תולדה של התנסות וחוויות של חיכוך, מתח ולבטים פנימיים, שעבור חברי הגרעין היוו איתות ברור כי השטח תובע רה - ארגון, או שינוי כזה או אחר. הנוכחות וההתנהלות בפועל של חברי הגרעין, הביאו למצב של אי נחת מצד חלק נכבד מקרב התושבים הוותיקים ולהצבת אלטרנטיבה מקומית מתחרה לגרעין התורני. תת הפרק שלהלן יציג עדויות מהשטח של פעילים המבססים את התחושה הזו.

הרב נחום לוי הוא פעיל תורני בעכו שבעבר הלא רחוק (עד לשנת 2012) היווה דמות מרכזית בנוף של גרעין אומץ עכו (וכיום גורם מוביל של גרעין תורני חדש בעכו מתחרה ל -'אומץ', להלן בהרחבה). על פי הרב נחום, חלק ניכר מתושבי עכו הוותיקים חש ניכור כלפי הגרעין, – הנובע מחוסר הכרה מעמיקה מצד חברי 'אומץ' את נפש הציבור.¹⁴⁷

¹⁴⁷ הרב נחום לוי, ראיון, 12/02/2017.

כתימוכין לדעתו הוא מציג את הרפרטואר התרבותי שגרעין 'אומץ' הביא לציבור המקומי: לסדר ט"ו בשבט תשע"ז (9 פברואר 2017) הזמין הגרעין את הרב דויד פוטש – "מרצה לחסידות ולפנימיות התורה", ואת חתנו – הרב אביחי פז גרינוולד – זמר ויוצר מוסיקה יהודית. לפי הרב נחום, "הציבור הרחב בעכו לא התחבר לדמויות הללו והצביע ברגליו"¹⁴⁸. הוא הוסיף וציין כי בזמנו ניסה גרעין 'אומץ' להקים את המיזם המסורתי הנהוג בבתי-כנסת שונים ברחבי הארץ – "אבות ובנים".¹⁴⁹ לפי הרב נחום, גם מיזם זה לא עבד. לעומת זאת בחור מקומי, "נהג אמבולנס" כלשונו,¹⁵⁰ הקים פרויקט כזה ודווקא הצליח. הרב הדגיש כי אף שהפרויקט היוצא מטעם העמותה המתחרה לאומץ ('ברכת אליהו', להלן) מתקיים בתנאים לא פשוטים ('בתוך מקלט עירוני'), יש לו ביקוש. הוא ציין את משלח היד של הפעיל החברתי – "נהג אמבולנס" – על מנת לחדד את טענתו לפיה, מה שלא הצליחו אנשי הגרעין עתיר המשאבים, הצליח בחור מקומי פשוט. "זה מצליח כי זה בא מבפנים, מהקהילה המקומית".¹⁵¹ כמו כן, העיד הרב, כי הציבור המסורתי בעכו מזוהה מאוד עם רבנים מקומיים. אבל אלו לא יפנו לחברי גרעין 'אומץ' (במקרים כגון בקשה לסיוע ב'שלוש בית' או 'ברכת הגומלי'), וזאת מפני ש"הם לא מרגישים חלק מהגרעין, ולא מרגישים בנוח איתם".¹⁵²

תימוכין לתחושת המתח האמור מספק עומר לוי חברו הקרוב של הרב נחום לוי, וכיום פעיל בעמותה של לוי ('ברכת אליהו', להלן). עומר הטיח בגרעין 'אומץ' האשמות קשות:

הגרעין רץ עם דגל, ובשטח זה רחוק אחד מהשני. זה נובע מחוסר היכרות של ה DNA המקומי! כאשר יש אירוע חברתי מגיעים ההארד קור (הליבה המרכזית) של הגרעין ולא הקהילה הרחבה. זה דוגמא לכמה הקהילה רואה שייכות בפעילות שלהם. לשיבות של העמותה באומץ היו מגיעים אותם Types (טיפוסים). כל כך הומוגניים שכולם ידעו מה הולך להיות. וכשצומחות אלטרנטיבות ל'אומץ' זה אומר שאני כבר לא מבצע את המשימה!! הם לא מבינים שיש בעיה. 'האסימון' לא נפל להם. למרות כוונותיהם הטובות, מבלי משים הם יוצרים אנטגוניזם כלפי רוב הציבור הוותיק. חלק קטן רואה בהם דמות לחיקוי והזדהות. וחוף מזה אין להם כלים לפעול מול הקהילה הוותיקה. לרב

¹⁴⁸ שם.

¹⁴⁹ "אבות ובנים" היא מסגרת חברתית שבה מתאספים אבות ובנים בבתי הכנסת בשבתות ללימוד תורה.

¹⁵⁰ הרב נחום לוי, ראיון, 12/2/2017.

¹⁵¹ שם.

¹⁵² ברקע הדברים הנ"ל, חשוב לציין כי גרעין 'אומץ' יזם גם תכניות התפוררות למידותיה של הקהילה. –פעיל וותיק ב- 'אומץ', הסביר כי בשעתו יזם הגרעין "שבת פיוטים לקהילה בנוסח יוצאי עדות המזרח". באותה נשימה הוא הודה כי "בתכלס, הליבה של הגרעין פחות מתחברת לשבת פיוטים".

הגרעין ('אומץ' שהגיע מההתנחלות בבנימין) אין חיבור רגשי. הוא לא יכול לתת שיעור פשוט שפונה אל הרגש של התושבים, כמקובל אצל הרבנים מעדות המזרח. זה לא הסרט של עכו, וזה לא השפה של עכו.¹⁵³

עדות נוספת למתח האמור נשמעה מפי מאיה, כאמור מורה וותיקה במערכת החינוך של עכו, שנמצאה, ועדיין נמצאת, במגע גומלין עם נשות הגרעין. מאיה מעידה כי בשעתו היו אנשי 'אומץ' מאוד מנוכרים, אך בשלבים מאוחרים נבעו סדקים בניכור. בשנים האחרונות (2013–2016) היא מבחינה בניצנים של התעוררות בחוש "המקומיות" של הגרעין, שלרוב היה רדום:

יש שינוי. הגרעין עדיין בתהליך. פעם הם לא היו חושבים לעשות מסיבת חנוכה לכולם בכמה מוקדים של העיר אלא לעצמם. כיום כן. הם חטפו סתירה והבינו שאם ימשיכו במתכונת זו זה ילך לאבדון. הקהילה עצמה נתנה להם להבין זאת. תראי את הדוגמא ההתארגנות של התושבים הוותיקים -- 'מאוחדים לעכו'. הגרעין מרגיש שהאדמה נשמטת מתחת לרגליו ומבין שהוא צריך להתחיל להאיר ולעשות את התפקיד האמיתי לשמו הוא נועד, קרי להתחבר, לא מלמעלה אלא מנמיכות קומה.¹⁵⁴

לצד הפעילים הביקורתיים (לרוב מחוץ לגרעין), נמצאו גם פעילים שהגיעו מלב ליבו של הממסד הגרעיני המודים בחצי פה שהמציאות בשטח דורשת התעוררות מסוימת ו'עדכון'. אולם בשונה מהמקרה שתואר לעיל, הם מתנסחים בנימה פחות דרמטית ויותר אמפטית. אריאל לוביץ, איש 'אומץ', שלא נולד וגדל בעכו, פעיל וותיק מאוד של הגרעין, מסביר כי ההדים והמשוב מצד הקהילה הינו גורם חשוב כמקור להתנהלות 'ולחישוב מסלול מחדש'. ואמנם, הוא מודה, בשנים האחרונות חשה הנהלת הגרעין בצורך להתעדכן:

בישיבות שאנו מקיימים יש שינוי תודעתי שמחדד את ההרגשה והכוונה שאנו לא צריכים לעשות לביתנו, פנימה אלא לפתוח את הדברים. אנחנו יותר ויותר מודעים, וצריכים לעשות עוד פעולות כדי לתת ביטוי למודעות זו.¹⁵⁵

על אף שהמבנה הביוגרפי-קבוצתי והפרופיל העדתי של גרעין בית שאן שונה מזה של עכו (ראו לעיל), העדויות מורות כי גם בבית שאן הוותיקים חולקים תחושה דומה.

¹⁵³ עומר לוי, ראיון, 12/02/2017.

¹⁵⁴ שם.

¹⁵⁵ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

כאמור, אלונה בן זקן היא פעילה חברתית מוותיקות העיר, ילידת המקום אך עברה מסלול חינוכי משותף ודומה למרבית החברים של בני הציונות הדתית הבורגנית: היא בוגרת אולפנה באזור חיפה ותואר ראשון בכלכלה באוניברסיטת בר-אילן. בזמנו הועסקה על ידי הגרעין למשך תקופה קצרה, ולדבריה היא מכירה את הגרעין מקרוב. היא מעידה:

המשפחות טובות, אנשים טובים, אבל חלקם משפחות מתבדלות מאוד. התנשאות נוסח: 'חזרנו לעיר להציל את העולם'. רוב הפעילות לא לטובת התושבים המקומיים. זה ניהול של חברה צעירים חסרי ידע בניהול. . . ובפן הקהילתי למול הוותיקים אין ממשקים בכלל - חוסר ממשקים עם הקהילה הקיימת¹⁵⁶.

גם בקרב אנשי הגרעין 'החיצוניים' נמצאו כאלה המודים בפה מלא שהשטח לא נענה לציפיותיהם. אמיר אסולין – רכז הפרויקטים של עמותת 'יחד בית שאן' – מעיד:

פגשתי באקראי נער משכונה כלשהי בבית שאן, ואז נפל לי האסימון. הבנתי שאני לא קורא את המציאות נכון. . . התחלתי להכיר במגבלות. . . שאני לא יודע הכול. . . או שאנחנו מדברים בשפה גבוהה מידי, או שלא מתאימים בהבנה של הקבוצה. בקבלת ההחלטות של הגרעין אין אנשים מוותיקי בית שאן¹⁵⁷.

מרכיב מרכזי נוסף בהעצמת המתח והכשל ביחסי הגומלין של הגרעין מול הקהילה קשור בשאלת ההסכמה של חברי הגרעין לגבי היעדים והמטרות. עובדתית, מאז הוקם 'אומץ' לא נוצרה הסכמה בין חברי הגרעין בשאלת היחס לקהילה. חברים בהנהלת הגרעין לא ראו עיין בעיין את שאלת ההתמודדות של הגרעין לנוכח הדי הביקורת, ובהיעדר הסכמה התעצם המתח. אמנם, חשוב להזכיר ולציין: במבט כלל סוציולוגי, ברמת המבנה הכללי, יש תכנית פעולה של הגרעין מול הקהילה. זוהי בעצם תכנית לא רשמית, בלתי כתובה (עליה דובר בפרק המבוא לעבודה), מעין תכנית אב, שהתגבשה עוד לפני שהחברים הגיעו לעכו ולבית שאן, במעגלי הסוציאליזציה והחינוך שספגו מבית אבא ומקהיליית המוצא. ואולם, מיום שהגיעו לעיירת הפיתוח, נאלצו החברים, מסיבות שונות (הצטרפות חברים חדשים, מגע גומלין עם מערכים פוליטיים חדשים, חיכוך בין-קבוצתי ופנים-קבוצתי), לערוך חשיבה מחודשת בנוגע לשאלה – לאן מפנים את עיקר האנרגיות? כלפי פנים או כלפי חוץ? התשובה לשאלה זו, כך מתברר, לא הייתה נחרצת. למעשה לא ניתן לה מענה. עדות לכך מספק גיל סויסה שמילא תפקיד פורמאלי ראשון בקהילה כרכז הקהילה בגרעין,

¹⁵⁶ אלונה בן זקן, ראיון, 14/01/2016.

¹⁵⁷ אמיר אסולין, ראיון, 17/12/2015.

והתנדב שנים רבות בוועדות תרבות קליטה של הגרעין (2001–2012). גיל עלה עם משפחתו הדתית מצרפת, גדל בירושלים והתחתן עם בת זוג ירושלמית, לאחר שלמד ברשת 'נועם' בירושלים ובמחזורים הראשונים בישיבת ההסדר בעכו. הוא מעיד:

הייתה תקופה שהגרעין הרגיש צורך גם כלפי פנים לגיבוש הפנימי שלו. העבודה הייתה תוך דגש על הגיבוש הפנימי. הגרעין גדל מאוד ולא כולם מכירים את כולם משפחות מגוונות נוצר תמהיל מורכב שהיה צורך פנימי לעבודה מול חברי הגרעין עצמם. בתקופה זו היה משבר עם רב הגרעין הקודם שעזב (או הועזב), והגרעין נמצא בבלבול: פועלים בחוץ? בפנים? אין מענה!¹⁵⁸

תימוכין לעדות האמורה מספק פעיל נוסף של 'אומץ' – גדעון מועלם בתפקיד בכיר בגרעין ותושב וותיק של עכו (התומך בגרעין בכל מאודו). הוא הוסיף וציין כי תהליך הבירור, שעליו דיבר סויסה, טרם הסתיים, ובשנים האחרונות (2013–2016) נמצאים ראשי הגרעין ב"תהליך של בירור עם עצמם: האם לצאת לקהילה הוותיקה ואם לאו".¹⁵⁹

כך גם בני הזוג נחום ורעות ויינשטוק, שהיו חברים ב'אומץ', הגיעו לעכו מאזור המרכז. הם מתארים את הפער בין המטרות המוצהרות של הגרעין לבין המציאות בה נתקלו כ"תחושת כאוס ובלאגן בתוך הגרעין. בתקופה ש"החליפוי"-העיפוי את רב הגרעין המייסד – הרב נחום לוי. התסכול נבע מכך שמשפחות הגרעין התעסקו יותר בגיבוש שלהם בתוך עצמם. עשר – חמש - עשרה שנים להתעסק בגיבוש פנימי!¹⁶⁰ העדויות שהובאו מורים בבירור שאף שאנשי הגרעין הגיעו לבית שאן ולעכו עם 'תכנית עבודה' סדורה, מוטיבציות ואנרגיות, בפועל הם נמצאו פועלים מתוך מבוכה מסוימת, בלבול ומהלכי שינוי כאלו ואחרים.

6.2 השינויים

העדויות על המתח האמור (בשילוב תמורות חברתיות פנימיות, ראו להלן), חוללו שינויים מסוימים. כפי שהראנו בפרק הקודם, חלק מבני הקהילה הוותיקה הגיבו למתח זה באמצעות יצירת מעגלים חברתיים אלטרנטיביים וגיבוש פנים-קהילתי. גם חברי הגרעין עצמם הגיבו למתח

¹⁵⁸ גיל סויסה, ראיון, 27/09/2016.

¹⁵⁹ גדעון מועלם, ראיון, 03/11/2015.

¹⁶⁰ אפרת ויינשטוק, ראיון, 27/09/2016.

ולניכור מצד הוותיקים באמצעים שונים: באופן כללי, ניתן לזהות שלוש דרכי תגובה והתמודדות של הגרעין:

1. יוזמות היפתחות (נוספת) כלפי הקהילה.
2. יוזמות הסתגרות (נוספת) מנגד הקהילה
3. מהלכי פיצול פנים-ארגוני.

א. יוזמות היפתחות כלפי הקהילה

הן בבית-שאן והן בעכו נמצאו פעילים מקרב הגרעין שחשו מתח וניכור מצד חלק מהתושבים הוותיקים. כפי שצוין לאורך כל העבודה, מתח זה נבע מפער חברתי, תרבותי, עדתי והשקפתי. על מנת להרפות את המתח יזמו הפעילים הללו פרויקטים ומהלכים לקירוב בין קבוצות אוכלוסייה אלו, וזאת במטרה לבטא את רעיון המשוב ולתת ביטוי לקהילה הוותיקה.

במהלך שנת 2016 יזמה הרכזת החברתית של גרעין 'אומץ' – רננה גינזבורג – יוזמה שמטרתה "להסיר מחיצות"¹⁶¹ בין הוותיקים לחברי הגרעין, באמצעות קבוצת וואטסאפ, שכותרתה: "צריכים אותך בבית". זהו פורום של בוגרי 'בני עקיבא' סניף עכו, שבו הבוגרים מוזמנים לשתף חוויות, סיפורים וכד'. בדרך הזו, כך קיוותה, "ייווצר גיבוש שכעת חסר".¹⁶²

פתרון נוסף שזוהה נמצא בריכוז ומיקוד מאמץ מצד הגרעין לטובת בעלי התפקידים האחראיים על הקשר עם הקהילה. דוגמא לכך היא היוזמה של גרעין 'אומץ', במהלך שנת 2015, לתגבר את משרת 'רכזת קהילה', משליש למשרה מלאה, בשאיפה 'להרים הילוך' ברמת ההתקרבות לקהילה. בנוסף, נעשה שינוי בתמהיל האנושי של חברי 'וועדת הקהילה'. מאיה לופו, פעילה מקרב הוותיקים בעכו, העידה כי בעוד שבעבר ניתן משקל זניח לוותיקים בוועדת קהילה, כיום המצב שונה. הוועדה מרכבת משלוש נשים וותיקות וארבע נשים מהגרעין.¹⁶³

פתרון נוסף שיושם בעכו, ייזום מפגשי שיח על ידי גרעין 'אומץ' עם בעלי תפקידים מקרב הציבור הוותיק. מר אראל לוביץ, איש 'אומץ', הסביר כי במהלך שנת 2016 יזמה הנהלת הגרעין מפגשים ישירים עם פעילים וותיקים שבו התנהל "דיון עם מיקרופון שנתן מקום לשמוע את

¹⁶¹ רננה גינזבורג, ראיון, 22/09/2016.

¹⁶² שם.

¹⁶³ מאיה לופו, ראיון, 17/01/2016.

הקהילה הוותיקה. ¹⁶⁴ בפועל, על פי לוביץ, הוותיקים שחשו ניכור כלפי הקהילה מצאו בפורום זה במה שבה הם "דיברו בכאב על ההתרחקות וניסו לחפש את המשותף. ¹⁶⁵ ניסיון לפתרון נוסף נמצא בהקמתו של בית מדרש קהילתי: במהלך תחילת שנת 2017, הקימו פעילים מ'אומץ' בית מדרש קהילתי בעכו האמור לפעול "פעם או פעמיים בשבוע ויזמין אליו את כל הרוצה ללמוד" (הודעת ווטסאפ). ¹⁶⁶

נחום וינשטוק, ששימש כרכז קהילה בגרעין "אומץ" בעכו במשך מספר שנים (בזמן הריאיון הוא כבר עזב את עכו לטובת עיר צפונית אחרת) הוא מדווח על הביקורת שהושמעה כלפיהם מהקהילה הוותיקה:

..... שומעים ריקושטים: "כל מה שעושים זה למען עצמם", "מצפים המון – הגעת בו תעשה" "הקימו מבנה שעונה רק לצרכים שלכם" "אל תשתלטו לנו על משרות קיימות ותדאגו רק לעצמכם"..... הקשבנו ופעלנו, פרויקט שנקרא "שימי נר על החלון" בתקופת חנוכה, לצורך כך הפצנו פליירים בקרב כל הקהילה בעיר: בעברית ברוסית בני עקיבא וכי פעילות זו יצרה הדים ושיח ובעיקר תחושה מצד הוותיקים שסוף סוף משתפים גם אותם. ¹⁶⁷

רעות וינשטוק רעייתו של נחום משמיעה ביקורת פנימית על התנהלות הגרעין ביחס לקהילה הותיקה ומאידך מצביעה על שינויים שנעשו כתוצאה מאיתות מהשטח שתבע רה- ארגון:

אני חושבת שהגרעין חוטא למטרות שהוא צריך לעשות מרגישה שכל הפעילויות שלהם שמות דגש ממקומות שהיו יכולים להסתדר גם בלי הגרעין.... כלומר זה חשוב אבל תביאו את הערך המוסף שלך כגרעין..... אבל בשנה האחרונה יש חשיבה אחרת בעשייה למען הקהילה, ויש שינוי מחשבתי גם בחשיבה וגם בפועל ¹⁶⁸.

כיוון נוסף הנובע מהצורך להתעדכן אודות הצרכים של הקהילה, והרפיה מסוימת של המתח, נמצא בהכרעות מצד אנשי הגרעין שתכליתן לבלום יוזמות של אנשי גרעין אחרים, שביקשו לייצר מוסדות ופרויקטים התפורים למידותיהם של חבריו, ונתפשו כיוזמות שאינן עולות

¹⁶⁴ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

¹⁶⁵ שם.

¹⁶⁶ הודעה שנשלחה לחוקרת, יוני 2017

¹⁶⁷ נחום וינשטוק, ראיון טלפוני 7/9/16

¹⁶⁸ רעות וינשטוק, ראיון טלפוני 7/9/16.

בקנה אחד עם הנורמה החברתית של הוותיקים. ביטוי לכך נמצא כאשר ראשי גרעין 'אומץ' בלמו יוזמה של חבריהם להקים בעכו תנועת נוער מתחרה ל'בני עקיבא' (במהלך 2016). האחרונים ביקשו להקים סניף של תנועות הנוער היותר תורניות – 'עזרא' ו'אריאל'. הנהלת הגרעין התנגדה ליוזמות האלטרנטיביות.¹⁶⁹ בכך ביקשה לחזק את הסניף המקומי של בני עקיבא, שאליו מגיעים חלק מילדי הוותיקים. ולמרות זאת, על פי מקורות מקומיים, בסופו של דבר, במהלך שנת 2017, נפתח סניף של 'אריאל' בעכו.

מהלכי שינוי ועדכון נצפו גם בבית שאן. כמו בעכו, גם במקרה זה נצפו מגמות היפתחות לקהילה והסתגרות מפניה (להלן). ואולם, בשונה מעכו, בגרעין בית שאן, כפי שצוין בפרק הקודם, ישנו ריכוז גבוה של פעילים המגיעים מקרב מה שאנו מכנים 'גרעינים לוקאליים'. דהיינו פעילים שלחלוטין מזדהים כאנשי גרעין, אך הרקע הביוגרפי שלהם משותף לקהילה הוותיקה. הם נולדו וגדלו בבית שאן, או בעיירת פיתוח כלשהי (אם כי לרוב התחנכו במוסדות הציונות הדתית מחוץ לבית שאן). משום שאלו היו דמויות מובילות בקרב הגרעין (לצד דמויות יותר מרוחקות), נוצר מצב שבו הצורך 'לעדכן' מטרות ולהתקרב אל הוותיקים לא נבע ממתח כפי שהיה במקרה עכו.

הרב אריאל ממון הוא דמות מרכזית בגרעין בית שאן. הוא בן עכו, שבשונה מהחברים בקבוצת השייכות שלו (צעירים בני עכו), עבר את המסלול הקלאסי של לימוד במוסדות הציונות הדתית (ישיבה תיכונית, ישיבת הסדר). כמו כן הוא נשוי לבת בית שאן שנולדה למשפחה מקרב המעמד הבינוני בעיירה ומזוהה עם האליטה של הציבור הדתי לאומי. כיום הרב ממון מכהן בתפקיד בכיר בהנהלת אחד מבתי הספר התורניים בבית שאן (המאכלס בעיקר את הבנים של חברי הגרעין ויישובי העמק), ומשמש גם פעיל בולט בגרעין התורני.

מאז החל לפעול, הביא עמו הרב ממון גישה חינוכית מעניינת. בשונה ממקרה עכו (ובכלל), גישתו איננה מושתתת על יחסי משפיע-מושפע, או תומך-נתמך, כי אם על "שותפות שווה".¹⁷⁰ הוא מציין כי בשנים האחרונות החל להפעיל בגרעין פרויקטים לציבור הוותיק כמו "לילות לבנים" (לבני נוער), "שבתות עיון", "בתים מארחים" – יוזמות שתכליתם עוברת למשהו שמעבר למודל הנזכר קודם, לא 'להתקרב' אל הקהילה הוותיקה כי אם להיפך, לקרב אנשים וקהילות חיצוניות אל הוותיקים בבית שאן (כמו אירוח בחורי ישיבות מרחבי הארץ בשבתות).¹⁷¹ הוא הסביר כי

¹⁶⁹ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

¹⁷⁰ אריאל ממון, ראיון, 5/04/2017.

¹⁷¹ שם.

שאיפת העל שלו היא "הרצון לטשטש כמה שניתן את קו הגבול בין הגרעין לקהילה".¹⁷² התכניות שגיבש נשאו אופי שאותו כינה "פעילות עומק", "לעשות לעומק עם פחות רעש".¹⁷³ תחת המסגרת הזו ביקש להפוך את התושב הפסיבי לפעיל, מתומך לנתמך. כך הסביר:

אנו מפעילים את פרויקט "חברותא" בלימוד המשותף, ואז מתנפצים כל התפיסות. אדם צריך ללמוד. כאשר מגיעים לשיעור אתה פאסיבי שמקבל. אבל אצלנו התושב, נניח שוטר, ספרדי, בית-שאני וכו', הוא אקטיבי. אתה לא מקבל שירות אלא שותף בשירות שאתה נותן. בפרויקטים שלנו כל הסטיגמות נופלות. במובן הזה שלמקומיים יש הרבה חוכמה. כל אחד שותף פעיל בלימוד! דוגמה נוספת, כל שנה מגיעים לכאן חבר'ה משיבת עצמונה, מאיתמר, וכאן עושים שבת. יש 120 בתים שפותחים דלתות. מי שמארגן את האופרציה הזו זה החבר'ה מהחברותות: שימי מהנגרייה, אורי יצחק מהמכולת, ואורן מיארה. אנשים שגדלו כאן לגמרי! דוגמא שנייה: עושים אחת לשנה שבתות מחוץ לבית שאן בוחרים אכסניה פשוטה והחבר'ה מכינים אוכל. לא בית מלון. אין אחד שלא נרתם לעניין. ככה גם בפרויקט 'לילות לבנים' לנוער. נותנים להם לעשות. המוטו שלנו זה להביא למצב שבו התושב הופך מנתמך לתומך.¹⁷⁴

מגמות ההיפתחות אל הקהילה בדגם שציין הרב ממון, הן סוג של גישה המבקשת ללכת רחוק יותר בהשוואה לזו הננקטת בעכו. היא מושתתת על מעין 'משחק תפקידים'. מי שמופיע במשבצת "הקהילה הוותיקה" אמור להפנים דרגה גבוהה יותר של אחריות וגישה יוזמת. לסיכום, במבט כולל נראה כי אנשי הגרעינים אכן יצרו מהלכים שבאמצעותם ביקשו לקרב בין הקבוצות וליצור גשרים. אולם דומה כי ישנם הבדלים משמעותיים, ברמת הרעיון הפדגוגי, בין גרעין עכו לגרעין בית שאן. היוזמות שהופעלו בעכו – הקמת קבוצת וואטסאפ, מפגשי שיח, תגבור משרת רכז הקהילה, נועדו, בראש ובראשונה, לשמוע את הקהילה ופחות לחשב מסלול מחדש. אף שהדברים לא נאמרו מפורשות, הנחת היסוד הסמויה המונחת בבסיס שלל הפרויקטים הנזכרים היא מתן במה לשחרור קיטור ופריקת תסכולים עבור הוותיקים. לעומת זאת, בתכנית העבודה של אנשי גרעין בית שאן נמצא היגיון מורכב וחדשני יותר שאמור להבטיח את טשטוש הגבולות בין הוותיקים לחדשים, או לפחות לתרום להתקרבות והזדהות.

לגבי הפידבק מהקהילה הוותיקה עונה אמיר אסולין בתפקיד בכיר בגרעין בבית שאן:

¹⁷² שם שם.

¹⁷³ שם שם.

¹⁷⁴ אריאל ממון, ראיון, 5/4/2017.

במודע או לא במודע אתה כגרעין מקבל תגובת מהקהילה הוותיקה, מצד אחד עולה השאלה למה אתה צריך את זה מה אתה עושה שאחרים לא עושים?. לדוגמא בפרויקט "יהלום" שם עובדים בשכונה חלשה עם נוער הצגנו לרשות רעיון של פתיחת מועדון לבנים בלבד, עם מדריכים וניסו להסביר מדוע זה לא טוב שיהיו גם בנים ובנות בפרויקט זה. תוכנית זו נפסלה ע"י מנהלת מחלקת הנוער בתואנה: "אולי תנהלו כאן גם את המתנ"ס". אז חזרנו לעשות "שיעורי בית"¹⁷⁵

בד בבד, העדויות מן השטח, הן במקרה עכו והן במקרה בית שאן, לימדו כי מהלכי העדכון/שינוי של מנהלי הגרעינים לא הניבו פירות. חשוב לציין, דבריו של אריאל ממך – איש הגרעין התורני בית שאן – מעידים על גישה חינוכית ותכניות שונות שכולם מכוונות לייצר מבנים שתכלתם הרפיה של המתח, ובפועל בוצעו. ואולם בשלב זה קשה לקבוע עד כמה גישה זו חוללה שינוי וחלחלה לציבור הרחב, לפחות ברמת התפישה של הוותיקים. יתר על כן, העדויות שהובאו בפרקים הקודמים (ראו לעיל: אפרת עקרון, מעינב בן שבת, ואלונה בן זקן) מציירים תמונה שונה לחלוטין מזו שמצייר הרב אריאל ממך. מתח וניכור בין הגרעין לוותיקים הם עדיין מנת חלקם של חלק ניכר מוותיקי בית שאן וותיקי עכו. הסבר מסוים לפער זה יינתן בפרקים הבאים.

ב. יוזמות הסתגרות כלפי הקהילה

באופן מעניין, צמתי המפגש והחיכוך עם הקהילה יצרו מצב שבו חברי הגרעין חשו צורך לבצע מעין תנועת פרסה העומדת בניגוד למגמות ההיפתחות, התכנסות כלפי פנים והעמקת הבידול. הסבר חלקי לתנועה זו נעוץ, כפי שצוין, במגמת ההתרחבות של הגרעין, התרחבות שמוזנת על ידי 'המצטרפים', שכאמור מתאפיינים ברצון לשדרג את איכות חייהם ובדרגה נמוכה של מעורבות בקהילה הוותיקה.

מגמת ההסתגרות התקיימה כמעט במקביל למגמת ההיפתחות אל הקהילה. לעתים, אותם חברי גרעין, הן בעכו והן בבית שאן, שיזמו מהלכי התקרבות אל הקהילה, באותה נשימה יזמו (או לפחות נטלו חלק) מהלכים הפוכים, יוזמות שתכליתן התרחקות או העמקת הגיבוש הפנים-קהילתי שמצד עצמו סימן את הגרעין כגורם מתרחק מן הקהילה. בעכו נמצא לכך ביטוי בהקמת קייטנות קיץ לילדי הגרעין (2014) וגני ילדים בסגנון תורני ('עוז' 'הדר'). להלכה, היו

¹⁷⁵ אמיר אסולין, ראיון 17/12/15.

מוסדות אלו פתוחים לכולם, אך בפועל הם אכלסו את ילדי הגרעין. כמו כן, ביטוי בולט למגמה זו ניכר בהקמת בית כנסת המיועד בעיקר לאנשי הגרעין.

במהלך שנת 2007, כעשור לאחר הקמת גרעין 'אומץ', נוסד בעכו מניין תפילה המתקרא 'שיר חדש', ובו מתפללים רוב ממשפחות הגרעין. היוזמה להקמת מניין נפרד משך אליו אש, ועורר כעס בקרב וותיקים, או מי שמזדהה עמם, כמו הרב נחום לוי. למהלכי ההיבדלות, שנעשו בשלב מאוחר של התבססות הגרעין, ניתן לציין שני הסברים. הראשון: הרצון להדק את הגיבוש הפנים - קהילתי. גיל סויסה, כאמור פעיל וותיק ב'אומץ', מסביר את התהליך הפנימי שקדם להקמת 'שיר חדש':

בזמנו, חברי הגרעין היו מפוזרים מבחינה גיאוגרפית, היו כמה משפחות ב -'שיכון', ופה ושם. כל אחד התפלל במקום אחר. אנשים הרגישו בדידות. נשים פחות מחוברות לקהילה ולבית כנסת. ואז נוצר צורך מלמטה מהשטח ונפתח מניין 'שיר חדש'. כיום בית הכנסת שוכן במבנה של הגרעין ונותן מוקד מידע שלא היה לפני כן. עונה על צורך של שייכות¹⁷⁶!

פעיל נוסף מוותיקי 'אומץ' – אראל לוביץ – מסביר:

מניין 'שיר חדש' הוא משהו מבורך: מקום שבו אנשים פוגשים את חבריהם בקהילה. ואין מקום להתמודד עם קושי. במניין 'שיר חדש' יש שפה, שותפת וזה נותן הרבה כוח. מניין 'שיר חדש' השאיר הרבה משפחות בעיר! אנשים מקבלים זה כוחות וממנו מתערה כלפי חוץ.¹⁷⁷

כך גם שיפרה טולדנו - ממקימי הגרעין, חברת 'אומץ':

במשך לא מעט שנים הגרעין עבד פה ברמה הטכנית. לא נעשתה עבודה של גיבוש פנים - קהילתי. הגרעין תפקד בדומה למתנ"ס שמספק חוגים. הרגשנו שכדי שכולם יחוו תחושת שותפות בעשייה צריכים גם דבק חברתי. אנשים לא פוגשים אחד את השני, וגם בשבתות כל אחד הולך להתפלל בבית כנסת שקרוב לביתו. אנשים מחפשים תחושת שייכות וצריך לתת מענה לביקוש הזה. אי אפשר להיות קדושים מעונים ולחיות בעיר בתחושת מרירות. כך לא מחזיקים מעמד.¹⁷⁸

¹⁷⁶ גיל סויסה, ראיון, 27/9/2016.

¹⁷⁷ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

¹⁷⁸ שיפרה טולדנו, ראיון 27/11/14.

לכאורה, מגמות ההסתגרות הנוספת היא צעד סותר שאיננו מתקבל על הדעת לנוכח הצהרת הכוונות של הגרעין, דהיינו התערות בקהילה. ואולם לכך ניתן להציע הסבר הנעוץ כאמור בשינוי התמהיל החברתי של הגרעין. כאמור, בעוד שבשנים הראשונות ביקש 'אומץ' לפנות אל הוותיקים, הרי שגידול במסת חברי הגרעין (בעיקר החל משנת 2010) מצד מצטרפים נוספים, שינה את אופיו של הגרעין הוותיק. מדובר בעשרות רבות של משפחות שהגיעו בגלים שונים לעכו. ההבדל המרכזי בין המייסדים לחברים המצטרפים הוא שבעוד הראשונים נמצאים במתח אידאולוגי ומוטרדים בעיקר משאלת החיבור אל הקהילה, הרי המצטרפים החדשים משוחררים יותר, וכאמור הם הגיעו לעכו בעיקר על מנת לשדרג את איכות החיים שלהם, עם פחות יומרה להשתלב בקהילה. החברים החדשים, כך מעידים פעילים מקומיים, הינם פחות אידאולוגים, כלומר אינם מוכנים להקריב קרבן אישי על מזבח ההתקרבות אל הקהילה.

יתר על כן, קבוצת 'המצטרפים' היא קבוצה שהציבה תנאי סף עבור החברים מהגרעין הוותיק, שבהחלט יצרה מצב שעודד ניתוק מהקהילה הוותיקה בעכו. ביטוי לכך נמצא כאשר במהלך שנת 2014 הוקמו בעכו גנים לילדי הגרעין התורני. 'הרעש' שנלווה להקמת הגנים הללו יצר מצדו אווירה של התרחקות. באחד הימים במהלך שנת 2016 פורסמה מודעה בחוצות העיר, שכותרה "פעילות לילדי הגנים התורניים". חבר כלשהו מקרב הגרעין העיר על כך כי "שוב אנחנו שוגים בניסוח: 'גנים תורניים' זו מציאות שחוסמת. כלומר לא אמרנו שאסור לבוא אבל לא נרגיש בנוח." ¹⁷⁹ אף על פי כן, המגמה הזו היא בעלת נוכחות. היא מציינת עליית מדרגה ברמת ההתרחקות. יודגש כי הגנים התורניים לא הוקמו במטרה לחסום כניסה של ילדים מהקהילה הוותיקה. על פי אריאל לוביץ, שהיה כאמור פעיל וותיק ב'אומץ', הגנים פתוחים לכולם. ועם זאת, המציאות בשטח מורה כי שיעור החדירה של משפחות וותיקות הוא מצומצם אם לא שואף לאפס. חלק ממציינות זו היא תולדה של הסטנדרטים הדתיים המוקפדים הנוהגים בגני ילדים אלו. כך, למשל, הוחלט שאבות לא יוזמנו למסיבות ימי הולדת מסיבות של צניעות (קול באשה – ערווה וכד'). בפועל, מעיד אריאל, גנת לא שרה כשיש אבות בגן. ¹⁸⁰ כמו כן, בגן יש דרישה למוצרים עם כשרות מהדרין", ¹⁸¹ – סטנדרט שהמשפחות הוותיקות אינן מורגלות בו. על פי אריאל לוביץ, "זה גרם לקהילה הוותיקה להתרחק". ¹⁸² אנשי הגרעין מצדם מצדיקים מהלכים מסוג זה בעקרון של הניסיון להתאים את אופי השירותים לאופי הלקוחות. מעין פלורליזם. אריאל לוביץ הסביר:

¹⁷⁹ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

¹⁸⁰ שם.

¹⁸¹ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

¹⁸² שם.

"אנחנו לא מרחיקים אף אחד. זה הסטנדרטים, ומי שמתאים מגיע. זה פשוט, מי שהיה טוב נכנס. זה לא בא בקטע שדחקנו משהו מבית ספר או מגן. ¹⁸³ ההסבר של מר לוביץ מניח את קיומה של מציאות מסוימת בעלת סטנדרטים גבוהים יחסית, אך מערכת זו פתוחה לכל. הוא איננו סובר כי על הגרעין להוריד את הרף על מנת להכיל את הציבור הוותיק, כי אם להיפך: מי שמעוניין – יצטרך לטפס.

הסבר דומה בהקשר של מקומות עבודה בעיקר למורות במערכת החינוך בעיר, נותן גדעון מועלם מוותיקי עכו ומבין היחידים (אם לא היחיד) שנמצא בתפקיד בכיר בעמותת הגרעין: "ולחם (לאנשי הגרעין) לא מגיע עבודה? בעצם מדובר במשפחות איכותיות וצריך לספק להם עבודה. כל אחד פונה באופן עצמאי... זה כמו בתעשייה: "מי שיותר טוב מקדמים אותו"¹⁸⁴

גם בבית שאן נוצר תהליך של התגבשות פנים-גרעינית, המציין מגמה הפוכה לזו שצוינה בסעיף הקודם. מעניין כי גם במקרה בית שאן צצה יוזמה להקמת מניין תפילה חדש, שמגבש סביבו את החברים מקרב הציבור החרדי-לאומי, המזוהה עם הגרעין. במהלך שנת 2016 נמצאו כמה חברי גרעין (ועמם פעילים מקומיים המזדהים רעיונית עם הגרעין), שמחו על האופי ה-"לא רציני" והלא מספיק דתי¹⁸⁵ של מנייני התפילות המתקיימים במבנה של בית הספר התיכון הממלכתי דתי. על רקע מחאה זו נוצר פילוג: פעיל מרכזי, המזדהה עם הגרעינים, הקים מניין נפרד הפועל בבית המדרש של הישיבה התיכונית – 'בני עקיבא בית שאן'.

מגמות ההסתגרות (הנוספת) בבית שאן נבעו, במידה מסוימת, מההרכב החברתי-תרבותי של חלק מאנשי הגרעין. דמות מרכזית בחטיבת הגרעין של בית שאן היא זו של רב הגרעין התורני. הרב אביתר צינוביץ נחשב כמוביל הרוחני של חטיבה חברתית ספציפית בגרעין: קבוצת החוזרים בתשובה. קבוצה של כשש משפחות, מרביתם אברכים צעירים, שהגיעו לבית שאן במהלך שנת 2005, וזאת לאחר שיצאו ובאו בשערי המכון הציוני-דתי לחזרה בתשובה – 'מכון מאיר' בירושלים. תת קבוצה זו נושאת רקע ביוגרפי שונה מזה של מרבית חברי הגרעין: בעברם ניהלו אורח חיים חילוני או מסורתי, ולימים אימצו אורח חיים כמעט חרדי. ביטוי לאופי זה ניכר בעובדה, שאופי המעורבות של החברים החוזרים-בתשובה תלויים במידה רבה בהוראות והנחיות רב הגרעין – אביתר צינוביץ. ¹⁸⁶ חלק מהחברים בתת קבוצה זו משמש כאברכים בבית המדרש

¹⁸³ שם, שם.

¹⁸⁴ גדעון מועלם, ראיון 30/11/15

¹⁸⁵ אפרת עקרון, ראיון, 27/03/2017.

¹⁸⁶ דביר אפלבוים ראיון, 05/04/2017.

המקומי, והם ממעטים ביחסי גומלין עם הקהילה הרחבה. בנוסף, וכפי שצוין בפרק הקודם, הרב צינוביץ היה הדמות המרכזית שהובילה את הפיכתו של בית ספר "פרג" לתלמוד התורה של הגרעין ותושבי האזור, והוא שבלם יוזמה מקומית של תושבת וותיקה מבית שאן להקים תלמוד תורה בסגנון מקומי.

ג מהלכי פיצול פנים - ארגוני

מהסקירה עד כה נראה כי חברי הגרעינים נקטו בפועל אסטרטגיות סותרות לכאורה: מצד אחד היפתחות ומצד שני הסתגרות. יתר על כן, לפחות במקרה עכו, מגמות ההיפתחות היו בגדר שינויים מינוריים, טקטיים, כאלו שלא הרחיקו לכת עד שינוי יסודי של המטרות והאמצעים. בסופו של דבר, הפתרונות שננקטו כגון: תגבור משרת רכו קהילה, שילוב נשים וותיקות בוועדת קהילה ופתיחת פורומים שתכליתם לשמוע את חברי הקהילה, לא נועדו לשנות כיוון כי אם להגביר את אינטנסיביות הקשר תחת המתווה הקיים, זה המניח חלוקה בנוסח משפיעים – מושפעים.

לצד שינויים אלו נצפה מהלך של פיצול ארגוני, המשקף שינוי עמוק, אסטרטגי. כפי שאראה, שינוי מסוג זה היה תולדה של שילוב גורמים: מצד אחד, שכנוע פנימי עמוק מצד חברי הליבה של הגרעין. מצד שני התכתשות פנימית, חלקה על בסיס מאבקים בין -אישיים. ביטוי מובהק לכך נמצא בהקמת גרעין תורני מתחרה ואלטרנטיבי לאומץ – 'ברכת אליהו'. בפועל, מגמת ההתבססות של גרעין 'אומץ' לא הייתה רציפה. העמותה ידעה עליות ומורדות. השיא היה בשנת 2012, עת התפצל הגרעין לשניים. כאמור, הפיצול האמור היה גם תוצאה של מאבקים אישיים ומאבקי אגו. בד בבד, הפיצול נבע באופן ברור גם מהבדלים עקרוניים, אידאולוגיים, שמצד עצמם יצרו מתח, תחושת ניכור, וחוסר התאמה של מערכת הציפיות ההדדיות מצד פעילים שונים בתוך הגרעין.

בין השנים 1998 – 2012 נוהלה עמותת 'אומץ' על ידי הרב נחום לוי שנולד וגדל בעיירת פיתוח בצפון. אביו עסק ברבנות והוא ממוצא מזרחי. בשנת 2000 נקרא לדגל על ידי הרב מרדכי אליהו לעמוד בראש הגרעין התורני 'אומץ', ולשמש לה רועה רוחני. במהלך שנת 2012 פוטר על ידי הנהלת הגרעין. על פי גרסת הרב לוי, פיטוריו הגיעו על רקע התמרמרות וביקורת נוכח תהליכים

של הסתגרות פנימית מצד אנשי 'אומץ'.¹⁸⁷ קצפו של הרב לוי יצא בעיקר כאשר במהלך שנת 2007 יזמו אנשי הגרעין (שכאמור מרביתם ממוצא אשכנזי) הקמת בית כנסת חדש שנקרא 'שיר חדש', שיועד בעיקר לחברי הגרעין. בראשית דרכו פעל המניין, (שמרבית המתפללים בו הם חברי הגרעין) אחת לחודש, ובשלב מתקדם יותר, בתדירות גבוהה יותר. הרב נחום הסביר:

מבחינתי היה זה גט כריתות עבור הקהילה הוותיקה. זהו. ברגע הזה, מבחינתי סיימנו את תפקידנו כגרעין. זה מחדל. ככה לא מתחברים לעם. תמיד הקפדתי שיהיה שילוב עם הקהילה עם הפנים החוצה. התערות בקהילה כתפיסה. לחצתי לצאת אל הקהילה, ואולי זו הסיבה שהם ('אומץ') בעטו בי. אני כרב הגרעין 'אומץ' בזמנו פניתי לבחור שהצטרף ל'אומץ' (שהוא עצמו בן עיירת פיתוח ומזרחי) ושאלתי אותו: 'איך אתה נותן יד למניין זה?!!' והתשובה שקיבלתי – 'מה אני צריך שהבן שלי יראה את כל המרוקאים הזקנים?!' אני רוצה שהבן שלי יכיר חבריה צעירים, חבריה שהם בסגנון שלי. גם היוזמה הזו וגם בעקבות שינויים בהרכב החברתי של הגרעין כאן נוצר מה שלא ציפתי שיקרה. קהילה אשכנזית ומשתכנזת¹⁸⁸.

בתגובה לפיטוריו הקים הרב נחום גרעין תורני חדש, בדמות עמותה המתקראת 'ברכת אליהו', ע"ש הרב מרדכי אליהו, שבנו – הרב שמואל אליהו – הוא פטרונו, והיא מקבלת תמיכה מעיריית עכו. בשיחות שקיימנו עם הרב נחום, התברר, כי גרעין 'ברכת אליהו' נוקט אסטרטגיה שונה לגמרי מזו המונהגת על ידי הגרעין הוותיק 'אומץ'. זוהי אסטרטגיה שמדברת אל ההווי המקומי המזרחי: סגנון התפילה בבית המדרש, אופי שיעורי התורה, הז'רגון, עולם המושגים וכד'. עמותת 'ברכת אליהו' קיבלה תנופה משמעותית במהלך שנת 2015, עת הצטרף אליה עומר לוי, מי ששימש בשלל תפקידים בגרעין 'אומץ', רכז חברתי ומנכ"ל (2009–2014), שאף הוא פוטר מ'אומץ'. עומר הוא ממוצא מזרחי, נולד, גדל והתחנך בעכו. לימים רכש השכלה אקדמית (לימודי משפטים), ונחשב בעיני כל נציג אותנטי מקומי. על פי עדויות בעלי תפקידים בכירים בעיריית עכו, עומר זכה לפרסטיז'ה, 'לדלת פתוחה' בפני מקבלי החלטות מן הטעם הפשוט: הוא נתפס בעיני רבים כיליד המקום המכירים אותו לפני ולפנים.¹⁸⁹ חשוב לציין כי עומר התמרמר על פיטוריו, ונטה לתרץ

¹⁸⁷ הרב נחום לוי, ראיון, 12/02/2017.

¹⁸⁸ שם.

¹⁸⁹ אפרת אלוש, ראיון, 18/05/2015.

זאת במונחים עדתיים. בעיקר על האופי האשכנזי המנוכר של החברים בליבת קבוצת הגרעין, כגורם שמרחף ברקע פיטוריו.¹⁹⁰

הדברים האמורים והאגינדה של עומר לוי והרב נחום לוי לא נשארו מן השפה ולחוץ. בפועל, הם גייסו משאבים ובנו תכניות פעולה עבור הוותיקים, אשר לדעתם מותאמות לרקע החברתי והמעמדי של הקהילה המזרחית בעכו. כך, למשל, במהלך סיוון תשע"ו (יוני 2016) הביא גרעין 'ברכת אליהו' לעכו את הרבנית ימימה מזרחי לשאת דברים בעלי אופי תורני. אותה רבנית היא מרצה כריזמטית, בעלת השכלה אקדמית, שבפני הציבור הרחב נוהגת לדבר בסגנון עממי ופופולרי¹⁹¹ – בדומה לכלל הדמויות המשתייכות לז'אנר הרבנים המחזירים בתשובה (ז'אנר הזוכה לפופולריות רבה בקרב הרובד מן המעמד הנמוך של היהדות הספרדית-מסורתית). הרב נחום העיד כי הרבנית מזרחי הביאה לכך, שהאולם שבו נערך "היה מלא עד אפס מקום".¹⁹² כמו כן, במהלך חודש החגים – תשרי תשע"ז (אוקטובר 2016), הזמינה עמותת 'ברכת אליהו' את הזמר עמיר בניון לערב אזכרה לחייל שנהרג במלחמת צוק איתן, ולשירי סליחות. על פי הרב נחום, סלסולי הזמר בניון הביאו "לחיבור של קהילה המקומית, והאולם היה מלא".¹⁹³

באופן מעניין, חילוקי דעות ומתח מהסוג הזה, כלומר הפער בין העמותות על רקע תרבותי, עדתי, וחברתי, נמצאו גם בבית שאן. ואולם שלא כמו מקרה עכו, הם לא הביאו לפיצול ארגוני.

6.3 הגורמים לשינויים

מהם הגורמים שהניעו יוזמות היפתחות, הסתגרות או פיצול? מעיון וניתוח ראיונות עם פעילים שונים (להלן), ניתן להציע שלושה הסברים שיפורטו להלן בתת פרק זה:

1. גורמים ותהליכים חברתיים
2. גורמים פוליטיים (בעיקר מאבקים בין אישיים)
3. גורמים אידאולוגיים ותרבותיים.

¹⁹⁰ עומר לוי, ראיון, 12/02/2017.

¹⁹¹ ראו: מנדי גרוזמן, "אי אפשר להשתיק את האישה", מקור ראשון, 19 אפריל, 2017.

¹⁹² הרב נחום לוי, ראיון, 12/02/2017.

¹⁹³ שם

גורמים ותהליכים חברתיים

גורם חשוב שאחראי בעיקר על מגמות ההסתגרות של הגרעין קשור בשינויים חברתיים, בעיקר שינויים בתמהיל האנושי של הגרעין. כפי שצוין, התמהיל הביוגרפי-קבוצתי של הגרעין לא נותר כפי שהיה מיום הקמתו. כמו בכלל הגרעינים בארץ, כך גם גרעיני עכו ובית שאן, התאכלסו על ידי שתי תת קבוצות שהגיעו בשני גלים: א. החלוצים ב. המצטרפים. הראשונים היו אותם צעירים שבזמנו ביקשו לחולל תמורה אידאולוגית באורח החיים של הוותיקים. לשם כך החלו להניע מהלכים פוליטיים, ובעצם פילסו את הדרך למצטרפים. מטבע הדברים, בראשית הדרך מדובר היה בגרעין קטן יחסית שמספר החברים בו לא היה מספיק על מנת לייצר שירותים ומוסדות התפורים למידותיהם של הראשונים. דומברובסקי תיארה את קהיליית החלוצים כמי "שנוטלים [...] סיכונים מודעים וחושפים עצמם לאיומי הסביבה מתוך בטחון מלא בדרכם" (דומברובסקי בתוך רייכנר, 2013: 277).

'החלוצים' הנזכרים נקטו מהלכים שונים שהביאו להרחבת הגרעין התורני אליו נוספו מצטרפים חדשים. על פי עדויות שונות (להלן), היו המצטרפים פחות חדורי שליחות; מסוג האנשים הנוטים לעשות לביתם. בעכו ניתן לכך ביטוי ברור כאשר מאז שנת 2010 לערך התרחב הגרעין וקלט זוגות צעירים בעקבות הקמת פרויקט קליטה של סטודנטים מהציונות הדתית. פרויקט זה המכונה: 'שילובים', הבטיח לסטודנטים ממוסדות השכלה בצפון הארץ מלגת קיום נדיבה, בתמורה למגורים בעכו ולפעילות חברתית בעיר. התוכנית מומנה על ידי הסוכנות היהודית ונתמכה על ידי עיריית עכו. אם עד 2005 הצטרפו 'אומץ' משפחות בודדות הרי מאז 'שילובים' הצטרפו כעשר משפחות בשנה. התוכנית השפיעה גם על אופי המשפחות המצטרפות לגרעין: עד להתחלת פעולת פרויקט 'שילובים' הצטרפו לגרעין בעיקר משפחות אברכים. מאז החלת התוכנית (שהבטיחה הטבות מופלגות לסטודנטים) הצטרפו לגרעין עשר משפחות שבהן הגברים הם סטודנטים או אנשים עובדים שנשותיהן סטודנטיות (רייכנר, 2013 "דווקא שם", 192). לדעת רבים, המצטרפים שהגיעו במסגרת 'שילובים', היו פחות מחויבים אידאולוגית ורוצים יותר לעשות לביתם. נחום ורעות וינשטוק –אנשי 'אומץ' בעכו (2012- 2013) –מעידים על תכונות האופי הקולקטיבי של תת קבוצה זו:

לאחר התמסדות הגרעין הגיעו הרבה מאוד משפחות של צעירים יותר ממקום של נוחות: קהילה טובה, דיור מוזל, מוסדות חינוך, מלגה. עכו היא עיר מאוד נוחה: 194 – יש רכבת נגישה יחסית, ואותם היה קשה מאוד להזיז מהכיסא - להיות פעילים. אלו באו יותר לקבל מאשר לתת.¹⁹⁵

השינוי הסוציולוגי בתמהיל האנושי יצר שתי השפעות: מצד אחד, נוצר גיוון שלא היה קיים קודם, על כל המשתמע מכך. מעיד על כך הפעיל הוותיק גיל סויסה :

כשהגרעין היה קטן הוא היה הומוגני, וניתן היה להגיע לקונצנזוס מבחינת מטרות ותכנים ואירועים. הוא נשא אופי תורני. ככל שהגרעין גדל נוצר פלורליזם של המון דעות. ואז נוצרו שאלות חדשות: מה לקיים, תורני או פחות תורני?, שיעור נפרד או שיעור מעורב?, לצאת החוצה לקהילה הוותיקה - להישאר בקהילה של הגרעין? הגרעין עדיין בבירור של זהות ובשלב של בירור עם עצמו האם 'לצאת' לקהילה הוותיקה או לא?¹⁹⁶

כאמור, הדילמות הללו נוצרו ברמה הפנים-קבוצתית. לעומת זאת, מגמות הגידול והגיוון הפנים-קבוצתי יצרו מתח הולך וגובר ברמה הבין-קבוצתית. העדויות מורות על מגמה ברורה: עלייה ברצון להעמיק את הבידול מן הקהילה הוותיקה. הדבר בא לידי ביטוי בנטייה הברורה של תת-קבוצה זו (המצטרפים) לייצר מוסדות ושירותים התפורים לפי מידותיהם, בעיקר גני ילדים (כאמור לעיל, 'עוז' ו'הדר') שקלטו בעיקר ילדים של זוגות צעירים מקבוצת המצטרפים.¹⁹⁷ כלומר, ההשתלבות של 'המצטרפים' ב-'אומץ' הביאה לרה-ארגון כזה, שלעתים העצים את המתחים מול הקהילה הוותיקה.

גורמים פוליטיים: מאבקים בין אישיים

גורם נוסף העומד מאחורי מגמות השינוי קשור בצד הפוליטי והארגוני. נראה כי היוזמה להקמת גרעין תורני מתחרה 'ברכת אליהו', לא היה חף ממאבקים אישיים ואינטריגות. ראייה לכך ניתן למצוא בעובדה שיוזם הקמת הגרעין התורני החדש, עמותת 'ברכת אליהו' – הרב נחום לוי – ניהל את 'אומץ' בראשית דרכה בעכו. כאמור, על פי עדות אחת לפחות (לעיל), הרב לוי ניהל את 'אומץ'

¹⁹⁴ על כך יש להוסיף: הטבות מס וסיבסוד עמוק מצד המדינה של גני ילדים (צהרונים)

¹⁹⁵ נחום ורעות וינשטוק, ראיון, 27/09/2016.

¹⁹⁶ גיל סויסה, ראיון, 27/09/2016.

¹⁹⁷ אריאל לוביץ, ראיון, 12/02/2017.

בגישה תקיפה ואולי פטרנליסטית לא פחות מזו של אנשי 'אומץ' החיצוניים. אולם משעה שהרב לוי פוטר על ידי הנהלת הגרעין, הוא שינה הליכותיו וניפק הסברים בזכות גישה מתונה, 'בגובה העיניים', ובזכות הלוקאליות. מהלכים אלו מעידים על מאבק פוליטי פנימי, שההסברים לו משתנים חליפות, לאור שינויים אינטרסים ובנסיבות.

גורמים אידאולוגיים ותרבותיים

כפי שצוין, מגמות ההתיישבות בעיירות הפיתוח בדמות גרעינים תורניים, מציינות שלב ברור של השתלבות חברתית, ולכאורה פיחות ברמת ההסתגרות המוכרת של בני הציונות הדתית (דומברוסקי, 2010). ממצאי הפרקים הקודמים מעידים על מגמות סותרות לכאורה: השתלבות ובמקביל היבדלות. את הצד המתבדל, הנטייה שלא להיפתח אל הקהילה, ניתן להסביר באמצעות עיון באידאולוגיה ולמסורת הפוליטית של חברי הגרעינים.

כפי שצוין, הגרעין התורני, הן בעכו הן בבית שאן, נוטה באופן ברור ליוזמות הסתגרות, ובמידה שנוצרו יוזמות להיפתחות היו אלו מינוריים, טקטיים, ולא כאלו שביקשו לייצר שינוי עומק אסטרטגי. הסקירה והעדויות לאורכה ולרוחבה של העבודה מורים בבירור שהשטח הגיב באופן שונה לציפיות הגרעין. רבים מקרב הוותיקים נוטים לניכור מהוויית החיים של הגרעין. כיוון שכך, צפוי היה, לכאורה, שעמותות הגרעינים יחוללו שינוי, או יחשבו מסלול מחדש. העובדה שהדבר לא נעשה (למעט מקרה עמותת 'ברכת אליהו', שאף הוא נובע גם ממאבקים אישיים), מסמנת את האפשרות כי את ההסבר לכך יש לחלץ ממערכת ברובד עמוק יותר: מתוך כוחות חברתיים המושתתים על בסיס אידאולוגי, או סוציו-תרבותי.

מסדרת ראיונות שערכנו עולה, כי הנטייה של חלק מחברי הגרעין שלא לחולל שינוי עמוק (אסטרטגי) ביחסם כלפי הקהילה הוותיקה מעוגנת, בחלקה, בתפישת עולם שמרנית-דתית מעיקרה, ובחלקה מהיגיון סוציו-תרבותי אליטיסטי. להלן תימוכין לכך

שמרנות ותפישה הרמונית. האווירה הרעיונית בקרב חלק מאנשי הגרעין היא אווירה שמרנית, כזו שאינה ממהרת להגיב ל-'תקלות חינוכיות' ולמשוב של הקהילה, במידה שאינו עולה בקנה אחד עם ציפיות אנשי הגרעין. הסבר זה נעוץ בכך שחלק מאנשי ההנהלה המובילים של הגרעינים משוכנעים באופן עמוק שהפער בין ציפיות הגרעין למציאות בשטח, דהיינו לניכור היחסי, נובע

מחוסר התאמה זמני. הסבר זה מצפין את הרעיון כי המתח הנוכחי איננו נובע מפערים חברתיים - מעמדיים, אתניים ותרבותיים כי אם ממצב 'טבעי'. הלך הרוח הוא בסגנון: בסופו של דבר אנו מתקדמים לעבר הרמוניה והתאמה, וגם אם כעת הרמוניה זו איננה קיימת הרי זו בוא תבוא לעתיד לבוא. ביטוי ציורי לכך נתנה חברת הגרעין התורני בבית שאן - הילה לוגסי:ראי, בעיני, היחסים בין הגרעין לקהילה דומים לכלה שנכנסת לבית חמותה. גם לכלה וגם לחמות יש כוונות טובות. שתיהן אוהבות את הבחור ואז מתחיל משהו תהליך חיובי. לא תמיד זה נעים וחלק אלא אחת לומדת את השנייה ומנסה להתאים עצמה אליהן. החתן - זה עם ישראל. . . ואנחנו בתהליך של גאולה. התהליך לפעמים כואב אבל בריא לכולם. הוא נותן סיטואציה של win win. כי כל התנגשות תפקידה לחבר גלגלים אחד לשני.¹⁹⁸

חבר נוסף מבית שאן - הרב דביר אפלבוים (שכאמור מופיע בקבוצות החוזרים בתשובה) - ינפק הסבר דומה אף כי הוא מנסח אותו בסגנון יותר חד: בעיניו. "המתח" בין הגרעין לקהילה הוא מתח מדומה, שקיים רק בדמיונם של כמה אנשים:

אין כאן מתח. מי שחושב שיש כאן מתח משועבד להגדרות סוציולוגיות. אנחנו עוקרים את ההגדרות הסוציולוגיות. אצלי הסיפור הוא עולם התורה שמנוגד לכל הגדרה סוציולוגית. במידה שאנשים (בגרעין או בקהילה הוותיקה) לא מצליחים להתחבר זה נובע מחוסר ידע.¹⁹⁹

ביטוי מפורש יותר לגישה הזו ועיגון סמכותי לה ניתן על ידי רב הגרעין התורני והאוטוריטה הרוחנית הגבוהה עבור חלק מחברי גרעין בית שאן - הרב אביתר צינוביץ. הרב סירב להתראיין למחקר, ואולם פעיל מקומי המעורה בהווי החיים של הציבור הדתי לאומי בבית שאן - יפתח כהן, העיד כי בסביבה החברתית המקיפה את הרב צינוביץ רווחת אמירה המיוחסת לו - המהדהדת פעם אחר פעם בקרב חסידיו ובקרב החברים הסרים למרותו: "ראוי להפסיק להילחם במה אומרים ומה חושבים עלינו, ולהמשיך בעשייה ובמה שמאמינים שזה נכון. כי ההתעסקות הזו מבזבזת אנרגיות.²⁰⁰

¹⁹⁸ הילה לוגסי, ראיון, 17/12/2015

¹⁹⁹ דביר אפלבוים, ראיון, 5/04/2017

²⁰⁰ יפתח כהן, ראיון, 27/03/2017

נמצא אפוא כי בדומה לכלל בני הציונות הדתית, גם במקרה שלפנינו הפעילים, הן בעכו בן בית שאן,²⁰¹ נוטים להתעלם מביקורת ומייצרים דרכי התמודדות השואבים מתפישת עולם רחבה שעליה התחנכו. זוהי תפישת עולם שמרנית -דתית שמוותירה מקום מצומצם למתח הקלאסי הבין-מעמדי, והבין-תרבותי. הפעילים מקרב הגרעין אינם מתייסרים מהשאלה: איזה מתח ואיזו הבנייה חברתית נוצרים כתוצאה מהגעתם לעיר.

אליטיזם. מניע מרכזי נוסף הבולם מגמות שינוי עומק אסטרטגי, נובע מהאוריינטציה האליטיסטית המונחת עמוק בתרבות הפוליטית של בני הציונות הדתית בכלל (שגיא ושוורץ, 2003), ושל הגרעין התורני בפרט (דומברובסקי, 2010). לרוב, גורם זה איננו מפורש ואולי גם פחות מודע לחברי הגרעין. הרב נחום לוי, שכאמור שימש רב גרעין 'אומץ' בראשית דרכו, ולימים הקים עמותה מתחרה, העיד מכלי ראשון על הלך הנפש הקולקטיבי של החברים בגרעין התורני: אף שהרב לוי הוא ממוצא מזרחי נולד וגדל בעיירת פיתוח, הוא למד במוסדות הציונות הדתית ומגיע מרקע תורני. כיון שכך ישנה חשיבות רבה לעדותו כמי שמכיר את חבריו מבפנים:

כשאתה בא משייבה תשתית החשיבה בהתחלה זה להביא את התושבים למקום שאתה נמצא בו. כלומר האמת נמצאת אצלי והציבור יגיע לאמת שלי. ועם הזמן אתה לומד מה הקהילה רוצה ולא מה אנחנו רוצים. גם אני הייתי בתפיסה כזו. "חטאתי, עוויתי פשעתי". הטעות המרכזית היא שצריך לבוא עם "ענווה והרכנה" מול הקהילה שנמצאת בעיירות הפיתוח. הביטוי 'אני בא לרומם את הציבור' - חייב לבוא בדחילו ורחימו כמאמר "הנני העני ממעש". צריך לראות כמה יש לך ללמוד ולהתחבר לאנשים האלה²⁰².

נראה כי התפישה העצמית של אנשי הגרעין את עצמם, כמי שבאו להושיע וכמי שמצוידים במודעות חברתית וידע תורני, היא תפישה שמנעה התייחסות למשוב של הקהילה הוותיקה ובהתאם מנעה שינוי. עדות תומכת לכך נתן עומר לוי, שכאמור שימש מנכ"ל גרעין 'אומץ' בין השנים 2009-2014 (ובמהלך שנת 2014 פוטר, כאמור, על ידי חברי ההנהלה). כרקע נציין כי בזמן קיום הריאיון עומר לא ראה עצמו חלק מהגרעין. הוא משחזר את האופן שבו נוהלו בזמנו ישיבות הנהלה והסביר, בדיעבד, את הפער השיטתי בין הקו הרעיוני והאסטרטגי של הגרעין לבין המציאות בשטח שלא נענתה לתכניות ולציפיות של הגרעין:

²⁰¹ מקרה בית שאן יוצא דופן במעט: בעוד הגישה של גרעין 'אומץ' היא להרחיב את השוליים על מנת לתת מקום לוותיקים, 'לשחרר מעט את החבלי', לתת במה, או לשחרר קיטור, הרי שגישת השינוי שנקטה בבית שאן מושתתת על תפישה חינוכית המבקשת לטשטש את קו הגבול בין המשפיעים למושפעים. להטמיע את הוותיקים בחדשים ולהיפך.

²⁰² הרב נחום לוי, ראיון, 12/02/2017.

ישבתי בעשרות או מאות וועדות שונות של הגרעין. הקו המנחה של חברי הגרעין ברקע הישיבות היה: אנחנו מחזיקים באמת. אז אם למשל, הכנו פרויקט כלשהו לתושבים, והתושבים פשוט לא הגיעו בהמוניהם, המנהלים נהגו לתרץ זאת בנוסח: 'הבעיה נמצאת בראש של התושבים. לא בראש שלנו'. כאשר היה צורך להסביר מה קורה... אז הקו שניסר בחלל האוויר היה בנוסח: 'אנחנו ממלאים את רצון השם. את יודעת: אם ככה... ברור שבסופו של דבר אין בעיה... כלומר הם חיים במין מעגל פנימי כזה של חשיבה: "אנחנו בתפיסה מודעת אנחנו עושים את רצון ה'", "האמת תנצח". - מבחינתם כל האמת אצלם ומי שלא מבין אותם הבעיה אצלו. הציבור עם הזמן יגיע לאמת שלנו...'

203

העדויות של הרב נחום לוי ועומר לוי תומכות בעדויות הקודמות – הנטייה הברורה שלא להתייחס בכובד ראש למתח שבין הוותיקים לחברי הגרעין. נטייה זו נובעת גם מתכונה תרבותית המובנית בהוויית החיים של בני ובנות הציונות הדתית שעליה מעידה גם דומברוסקי (2010): אליטיזם. במסגרת זו, עולם הערכים והתפישות של חברי הקבוצה הוא כזה שמציב את עצמם במדרגה רעיונית גבוהה ביותר, כזו שאיננה מותירה מקום ל'משפיעים' להיות מושפעים.

סיכום

המשימה העיקרית שעמדה בבסיס פרק זה היא לתאר ולהסביר את השינויים שנוצרו (או לא נוצרו) בקרב הגרעינים הנחקרים מאז עלו על הקרקע ועד היום (2017). הסקירה והדיון מורים כי ניכר שינוי בהתנהלות הגרעין. החיכוך וההד הביקורתי שעלה מן הקהילה הוותיקה הביאו את ראשי הגרעין לאמץ שינוי מסוים. נראה כי המפגש בין הקהילה הוותיקה לאנשי הגרעין אילץ את האחרונים לבצע רה-ארגון תפישתי ורעיוני. חברי הגרעין לא ציפו למציאות שבה חלק מהוותיקים מצאו עצמם בעמדה ביקורתית, וחלק אחר, במקרה הטוב, נותר אדיש לאנרגיות ולפעולות היוזמות מצד הגרעין. לנוכח השבר היחסי הזה (שאף אחד מאנשי הגרעינים לא ביטא מפורשות), נמצאו חברי הגרעינים מאמצים שתי עמדות קוטביות: מצד אחד היפתחות אל הקהילה, ומצד שני הסתגרות נוספת כלפי הקהילה.

²⁰³ עומר לוי, ראיון, 12/02/2017.

מגמת ההסתגרות הושפעה בוודאי (כפי שמעידים פעילים מן השטח), מהשינוי בתמהיל האנושי של הגרעין: ככל שהגיעו זוגות ומשפחות שהלהט האידאולוגי להתערב בחיי הקהילה הוותיקה לא בראש מעייניהם, נוצרה מאסה קריטית שביקשה לייצר שירותים ופעילות חברתית התפורה למידותיהם ולא בהכרח תפורה למידות הקהילה הוותיקה.

במבט תיאורטי רחב, נראה כי השינוי, הניסיון להיענות לדרישות מן השטח, הוא בגדר תהליך טבעי ומתבקש. ההבנה של הגרעין את המטרות שלו במקום השתנתה כאשר עם השנים חברי הגרעין התבגרו ועברו מהשלב האידאי אל שלב הבנת המציאות. קו תגובה זה משתלב בעיקרון של וובר (Weber), בעבודתו על הכריזמה, לפיו ככל שהקבוצה גדלה וככל שעוברת ההתלהבות הראשונית, נעור הצורך 'להקפיא' את הלהט האידאולוגי ולהתייחס לבעיות ולמשוב מהשטח באמצעות ארגז הכלים המקצועי. כך גם ביחס לארגון הפנימי של הקהילה. בסופו של דבר, הגרעינים התורניים, בבית שאן ובעכו, הם בגדר קהילות חדשות. אין להן היסטוריה מגובשת. כיוון שכך נוצר עם השנים צורך בחיזוק פנימי של הקהילה, שלעתים בא על חשבון הוותיקים ונתפש כמבטא הסתגרות (כמו הקמת מנייני תפילה נפרדים לגרעינים בעכו ובבית שאן).

אף על פי כן, ההסברים הנזכרים אינם ממצים את העניין שלפנינו. נראה כי ניתן בהחלט לזהות אופי מסוים, ייחודי, הנעוץ במסורת של הגרעינים. כרקע, נציין: בקו השינוי – "היפתחות אל הקהילה", זוהה אמנם שינוי עמוק, אסטרטגי, כפי שבא לידי ביטוי בהקמת גרעין 'ברכת אליהו' שהוקם כאנטי-תזה לגרעין 'אומץ'. הגרעין החדש בהחלט ביטא גישה שונה לגמרי ביחס אל הקהילה, היונקת באופן אורגני מההיסטוריה של העיר – שינוי שללא ספק נעוץ עמוק גם בפרופיל הביוגרפי-קולקטיבי של המייסדים, כמי שנטועים עמוק בשורשי המקום.

ואולם, לבד מעמותה זו, בגרעין בית שאן, ובעיקר גרעין 'אומץ', לא נערך שינוי עומק אמיתי. למעשה השינויים שהובילו לא היו אלא טקטיים, כמו לתת ביטוי לוותיקים על מנת 'לשחרר קיטור'. כלומר, אין מדובר בארגון יסודי עמוק ואסטרטגי. לכאורה, הפער הבין-קבוצתי, ברמת הרקע הסוציו-תרבותי והעדתי, בשילוב העדויות שהבאנו (לפיהן הגרעין התורני לא לגמרי מצליח להתחבר לקהילה הוותיקה), צריך היה להביא את הגרעין התורני להיערכות מחודשת יסודית, 'לחישוב מסלול מחדש'. בפועל, הדבר לא נעשה. השאלה הנשאלת היא אפוא: מדוע ראשי הגרעין לא הלכו לקראת מהלך מרחיק לכת, בדמות רפורמה בכל צורות החשיבה, ובהתאם לעצב מחדש את מדיניות הגרעין? את ההסבר לכך (הנטייה להסתגרות יותר מאשר היפתחות) ניתן ליטול מתחום האידאולוגיה והפסיכולוגיה החברתית של אנשי הגרעין באשר הם. הרתיעה משינוי

עמוק הושפעה מהאינסטינקט התרבותי של חברי הגרעין להימנע ממפגש גומלין עם הוותיקים. זהו עניין מובנה עמוק בתרבות הכיתתית והאליטיסטית האופיינית לציבור התורני-גרעיני (דומברובסקי, 2010). מפגש שכזה מצפין סכנה וחשש, כלומר, זוהי רתיעה מהיפתחות בלתי מבוקרת כלפי הקהילה הוותיקה, שעלולה לכרסם בפקוח החברתי ההדוק האופייני כל כך לבני הציונות הדתית. נראה כי שינוי עומק מעין זה איננו אפשרי מפני שהוא מתנגש בתפישות היסוד של ראשי הגרעין: השמרנות, האליטיזם והאופי הכיתתי (ראו דומברובסקי, 2010), שימשו כגורם מעכב בניית משוב ושינוי.

פרק 7: דיון ומסקנות

עבודה זו בחנה את השפעת הגרעינים התורניים הפועלים בבית שאן ובעכו על הקהילה המקומית, הוותיקה, בהיבטים של העצמת ההון האנושי וההון החברתי. כמו כן, נבדקה ההשפעה של הקהילה המקומית על הגרעינים התורניים, כלומר האם השקפת העולם ודרכי הפעולה של חברי הגרעין עברו שינוי בעקבות החיכוך עם הקהילה. ממצאי המחקר מלמדים כי למרות שהגרעינים התורניים פעלו בשם ה-"תרומה לקהילה" ועזרה לקידום האוכלוסיות החלשות, המציאות שנוצרה בפועל מורכבת. עמותות הגרעין בעכו ובבית שאן יזמו מגוון רחב ועשיר של תכניות במטרה לצמצם פערים חברתיים, כגון: פרויקטים לבני נוער, תכניות לזוגות מתקשים מבחינה כלכלית, טיפוח יחסים בין הורים לילדים בדגש על המסורת היהודית כגורם מלכד ועוד.

למרות זאת, בחינת השינויים שנעשו בתחום החינוך הפורמאלי ובתחום ההון החברתי מלמדים על מגמה של הרחבת הפערים החברתיים. בתחום החינוך הפורמאלי, מאז החלו הגרעינים התורניים לפעול במקום, מערכות החינוך המזוהות עם הציבור הדתי-לאומי (ממלכתי ופרטי) בבית שאן ועכו עברו טלטלה. נפתחו בתי ספר תורניים, חצי פרטיים, בגישה תורנית אשר העמיקו את הקיטוב החברתי-כלכלי בין בתי הספר: הם משכו אליהם את האוכלוסייה החזקה של בית שאן ועכו, וזאת נוסף לבנים ולבנות של ההורים חברי הגרעין. מגמה דומה התפתחה במוסדות החינוך הממלכתי-דתי: השינויים שעברו בתי הספר הממלכתיים-דתיים היסודיים (חיזוק הצד התורני), על פי נתוני 'מדדי הטיפוח' של משרד החינוך, הראו כי הפערים החברתיים כלכליים של הורי התלמידים בבתי הספר הדתיים בתוך העיר הועמקו. גם בתי הספר התיכוניים הוותיקים בעיר תוגברו בלימודים תורניים ונעשתה בהם הפרדה מגדרית. השינויים הללו פגעו בציבור המסורתי, שהקפדה הדתית אינה מאפיינת את השקפותיו ואורח חייו, וכן תרמה לבידולה של האוכלוסייה המסורתית שבחלקה היא גם מאופיינת כחלשה יותר. בחינוך העל-יסודי, רמת האינטגרציה נמצאה נמוכה אף יותר, שכן הרוב המכריע של ילדי משפחות הגרעין התורני, לומדים באולפנות ושיבות תיכוניות (לעתים בתנאי פנימייה) מחוץ לעכו ולבית שאן. במידה שהללו לומדים בעיר מגוריהם יחד עם הוותיקים, לרוב הדבר נעשה בכיתות מובחנות (מסלול תורני).

באופן כללי, עולה, כי החתירה לאינטגרציה חברתית שעליה הכריזו חברי הגרעין התורני יצרה מציאות מורכבת שלא קידמה את ההון החברתי של הוותיקים. הדבר עלה בעדויותיהן של נשות

סגל בתחום החינוך וההוראה, שטענו כי אופי המעורבות של חברי הגרעין בבתי ספר היה כזה שתמך וקידם עובדים אנשי הגרעין ודחק הצידה עובדים וותיקים (בעיקר מורות). במדדים שנבחנו לניתוח ההון החברתי – רמת האמון, יחסי ההדדיות, מעורבות חברתית ותחושת שותפות הגורל, לא נמצא שינוי. יתר על כן, חברים ופעילים מקרב הוותיקים חשו שנדחקו ממעגל ההשפעה החברתית. מצב זה נבע בין השאר, מכך שהדומיננטיות של חברי הגרעין בניהול מערכות שונות בעיר, כמו: פוליטיקה עירונית, רווחה ומוסדות חינוך, יצרה תחושה של התנשאות מצד אנשי הגרעין. כתוצאה מכך פעילים רבים מקרב הוותיקים חשו ניכור כלפי הגרעין. כך ממילא, הדבר הביא לצמצום האינטראקציות החברתיות ולהזדמנויות המפגש בין החדשים לוותיקים. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מודל שוק העבודה התרבותי המפולח, שאומר שככל שחלוקת העבודה התרבותית בולטת יותר, כך תגדל נטייתה של הסולידריות האתנית לגבור על סולידריות אחרים. כך יצאה שהקבוצה המודרת (המורות הוותיקות) משוק העבודה התרבותי המפולח במקרה זה מערכת החינוך, פיתחו פרקטיקות שקיבלו ביטוי כמו גם בקבוצת ווטסאפ "ותיקים למען עכו" שחידדה את ההבחנה האתנית שהתגבשה בין היתר כדי לתת פורקן ולחלוק את מצוקותיהם. העיצוב של ההון החברתי במקרה דנן הוא תוצאה של שוק עבודה תרבותי (אתני) מפולח, שנוצר כתוצאה מפער בין הרטוריקה של "ההכלה" שבשמה משתמש הגרעין התורני לבין הפרקטיקה של ההדרה שחוו קבוצות הוותיקים בפרט במערכת החינוך.

העדויות השונות של נציגי האליטות הוותיקות מלמדות כי בנוסף לתחושת הניכור עלה גם הנושא העדתי, אם כי לא באופן מפורש. נראה כי לא בלטה הנטייה לעטוף את הביקורת כנגד הגרעינים במעטפת עדתית, ובכל זאת עניין זה חוזר ומהדהד בדברי המרואיינים הוותיקים. על פי חלק ניכר מהם, חברי הגרעין התורני, הן בעכו הן בבית שאן, נושאים עמם מקורות השראה מזרח אירופאיים, "אשכנזיים". וזו אחת הסיבות, על פי אותם מבקרים, מדוע חברי הגרעין אינם מצליחים "לדבר" אל הוותיקים, שרובם ככולם מרקע מזרחי. הרקע העדתי והגיאוגרפי של חברי הגרעין הוא גורם שעלה ושב ועלה פעם אחר פעם בדפוסי ההתנהלות של הציבור הוותיק (אם כי אף פעיל לא נתן לכך גיבוי אידאולוגי מפורש). התוצאה היא, במקרים רבים מאוד, נטייה לשלול את חברי הגרעין הגיעה מתוך עמדה המייחסת להם מקורות לא מקומיים. הם לא נולדו וגדלו בבית שאן או עכו, הם גם לא מרקע מזרחי, ולכן תויגו כ- out-group.

לעומת זאת, חשוב לציין כי היו קבוצות (בעיקר בעכו) שראו באידאליים ובהופעה של חברי הגרעין מודל להערצה וחקיו. כפי שצוין, מדובר בזוגות צעירים ממעמד בינוני, מרקע מזרחי,

המזדהים עם החינוך והערכים של הגרעין – יוזמה פוליטית, גיבוש קבוצתי, פשטות, רמה גבוהה של בקרה וסינון תכנים כלפי החברה הפתוחה. כלומר, בעוד הוותיקים הביקורתיים רואים בתכונות מסוימות של חברי הגרעין גורמים שליליים, קבוצת הצעירים המקומיים – המזדהים רואים בתכונות אלו גורמים חיוביים. ההתגייסות של הפעילים אנשי הגרעין במערכים שונים – מול הדרג הפוליטי – עירוני, מול הנהלת בתי הספר, מול פקידות בעירייה – היו בעיני אותם וותיקים – מזדהים עדות לקבוצה איכותית שיש ללמוד ממנה. זאת ועוד. הניתוח הראה כי ההזדהות האמורה של המקומיים מן המעמד הבינוני איננה נובעת רק מהזדהות אידאולוגית, או תרבותית טהורה. זוהי הזדהות הנובעת גם מאינטרסים מעמדיים: המזרחיים מן המעמד הבינוני רואים בעיין יפה הקמתם של מסלולי לימוד סלקטיביים, מבחינה דתית ומבחינת הישגים. זאת מפני שמסלולים אלו הולמים את הכישורים של הילדים שלהם. בכלל, ציבור זה עשה גם שימוש בתשתית ההון החברתי של הגרעינים: כציבור בעל רקע חזק ושאיופות גבוהות, הצעירים המזרחיים רואים בהם מנוף להעצמה חברתית.

הביקורת שנשמעה מצד וותיקי עכו ובית שאן לא הביאה את חברי הנהלת הגרעין לעשות חשבון נפש. הם לא ראו צורך ולא השקיעו מאמצים לערוך שינויים באופן התנהלותם על מנת לצמצם את המתח. ממצאי המחקר מלמדים כי לא נעשו שינויים עקרוניים מצד חברי הגרעין בעקבות הביקורת שעלתה. במידה שנעשו שינויים היו אלו נקודתיים, טקטיים, כגון: יוזמות הידברות ופתיחת השורות בוועד הגרעין לנציגים וותיקים. באמצעות עיון מחקרי הראינו כי גישה זו נעוצה ברקע החברתי – תרבותי של חברי הגרעין: שמרנות ואליטיזם – רקע שמקשה על אינטגרציה חברתית ועל הזדהות מצד הקהילה הוותיקה. סביבת המגורים ממנה הגיעו מרבית חברי הגרעין לעכו ולבית שאן (התנחלויות, מערכת חינוך מבודלת, שכונות איכותיות) מקשה על היכולת האמתית להשתלב עם המוני בית ישראל.

לסיכום, נראה כי השפעת הגרעין התורני על הקהילה הנה מורכבת ודיפרנציאלית. "מורכבת", מפני שבעוד חברי הקהילה הוותיקה נהנים מפרויקטים שונים שיוזמים ומפעילים אנשי הגרעין (בעיקר פעילות לא פורמאלית), בה בעת אותם וותיקים מפסידים באפיקים אחרים, הפסד הנובע באופן ישיר ממעורבות הגרעין: בעיקר העמקת הבידול והקיטוב במוסדות החינוך הפורמאלי. "דיפרנציאלית", מפני שבעוד אנשי הגרעין מיטיבים עם קבוצה אחת (וותיקים תורניים ממעמד בינוני מזרחי, צעירים ברובם), הרי הם גורעים מקבוצה אחרת (מסורתיים מרקע חלש). כלומר, ההשפעה של הגרעין תלויה ומשתנה בהתאם לרקע החברתי – תרבותי של הקהילה הספציפית.

ממצאי המחקר מאירים את המחקרים השונים שנעשו על קהילות מתיישבים אידאולוגיים בישראל באור ביקורתי. כך למשל, מחקרה של דומברובסקי (2010) מורה כי התפשטות תופעת הגרעינים התורניים בישראל מסמנת מפנה חשוב בסוציולוגיה ובגיאוגרפיה של הציונות הדתית: בעוד שבשנות השבעים והשמונים האיצה קבוצה זו מגמות בידול והתרחקות (חברתית וגאוגרפית) מהציבור הפשוט, הרי מראשית המאה העשרים ואחת, טוענת דומברובסקי, ניכרת מגמה הפוכה: השתלבות הולכת וגוברת, שהביטוי המובהק לכך הוא התפשטות תופעת הגרעינים בערי הפיתוח. שינוי זה מבשר על תפנית חיובית ומגמה אופטימית היסטוריה הכללית של הציונות הדתית. המחקר הנוכחי מורה כי מגמה חד כיוונית זו איננה עולה בקנה אחד עם העובדות בשטח, שכן לצד אותה מגמת ההגירה לפריפריה, שהיא חשובה בפני עצמה, בה בעת ניתן לראות שהגירה זו אינה משתלבת באוכלוסייה המקומית אלא מתבדלת ממנה בתחומים שונים: חברתית, חינוכית ולעיתים וגם בתחום המגורים.

עבודתם של הראל בן-שחר וברגר (Harel Ben-Shahar & Berger, 2016) מתייבצת בעמדה הפוכה לזו של דומברובסקי, באמצעות ניתוחים סטטיסטיים המשווים שינויים בציר הזמן של הרמה החברתית כלכלית של בתי ספר נבחרים בפריפריה, עבודתם מלמדת כי יוזמות חינוכיות של הציבור החרדי-לאומי באזורים חלשים העמיקו את הקיטוב החברתי ולא קידמו שוויון הזדמנויות. המחקר הנוכחי מאשש ממצאים אלו, אך בה בעת הוא מבקר אותם. שכן, חוקרים אלו התייחסו אל "הקהילה הוותיקה" כמקשה אחת ולא כפסיפס חברתי-תרבותי – פסיפס שממנו עולה כי היו מי שנהנו מפעילות הציבור התורני, כאמור בעיקר זוגות צעירים וותיקים ממעמד בינוני בעלי השקפות דתיות ותורניות. מחקרם של הראל בן שחר וברגר לא לקח בחשבון כי ישנן תת קהילות מקרב הוותיקים, שבחלקם מזדהים עם ערכי הגרעין ותרבותו וחלקם דוחים אותם.

ממצאי המחקר חשובים לנוכח הפולמוס הציבורי המלווה את תופעת הגרעינים התורניים ותרומתם לחברה. לממצאים השלכות על ההיבטים הבאים:

הגרעין התורני כאליטה משרתת ותרומתו לשוויון הזדמנויות: כפי שצוין, אליטה משרתת פירושה קבוצה מובילה המבקשת להפנות את המבט אל אוכלוסיות השוליים ולייצר מעורבות שתקדם את האינטרס של השוליים בהיבטים שונים. נראה כי ברמת הרטוריקה הגרעין אמנם ביקש לתפקד כאליטה משרתת, וכפי שמחקר זה הראה אף קידם בפועל את האינטרסים של קבוצה ספציפית. מאידך, הלכה למעשה, לצד ניסיונות לאינטגרציה חברתית וחיזוק החלשים נעשו, במקביל, צעדים שהעמיקו היבדלות חברתית, בין הגרעין לוותיקים ובין הוותיקים לבין

עצמם. כמו כן, אף שחברי הגרעין ביקשו לשמש מודל חברתי ומקור להזדהות, בפועל הם זוהו כאליטיסטים. הדבר תרם להתרחקות חברתית מצד חלק גדול מהקהילה הוותיקה. כנגד הדיבור על "התקרבות לעם ישראל", נמצא כי במקרים רבים נוצר מבנה חברתי שונה התורם להתרחקות. בעוד הגרעינים ביקשו לקדם את הלגיטימציה לנוכחותם במקום באמצעות רטוריקה של הכלה בפועל נקטו פרקטיקה של הדרה.

עם זאת, לא ניתן להתעלם מתרומתם של הגרעינים התורניים לחיזוק של תת קבוצה ספציפית: צעירים עם נטייה תורנית. לרוב מדובר בזוגות צעירים שלדיהם השתלבו בכיתות בהם למדו ילדי הגרעינים, וזכו לחינוך, יחסית, טוב יותר. חלקם גם בחרו להתגורר במקום כשבגרו ונישאו. יתכן שאלמלא נוכחותם של הגרעינים התורניים היו אותם צעירים משתלבים במגמות ההגירה השלילית. יתכן גם, שדווקא אוכלוסייה מקומית, זו שהתחברה לגרעין התורני תהווה גשר טוב יותר בעתיד הן לאוכלוסייה המבוגרת והן לאוכלוסייה המסורתית במקום. ממד חשוב זה עלה במקרה של גרעין בית שאן, המלמד על חשיבות ההרכב העדתי של הגרעינים התורניים.

הגרעין התורני כגורם תורם למעורבות חברתית: צד חשוב לבחינת התועלת של הגרעין התורני קשור בשאלת תרומתן למעורבות חברתית. פיתוח קהילתי באמצעות העלאת המעורבות החברתית של התושבים בחיי קהילתם הוא מטרה שמעצבי המדיניות ברמת השלטון המרכזי תמיד ראו בו יעד חשוב (ראו שמשוני, 2002). ביטוי מובהק לכך עלה ב'תכנית שיקום השכונות'. התכנית התבססה על ההבנה לפיה, מעבר לפעולה במישור הפיזי יש לפעול במישור החינוכי והערכי. בין מטרות וועדות ההיגוי של שיקום שכונות נקבע כי התכנית שואפת לחנך את התושבים לקחת אחריות, למפות צרכים ולקבל החלטה על סדר העדפות. על מנת לקדם רעיון זה, המודל שהונהג בתכנית השיקום היה כזה שהמדינה מקצה את המשאבים הכספיים ואילו החברים בוועדות ההיגוי, כמחציתם תושבי השכונה או חברי מועצה, צריכים להחליט בעצמם כמה להקצות ועבור אלו נושאים. על פי החוקר דניאל שמשוני (2002) ששימש כמנהל פרויקט השיקום, מאחורי רעיון זה הייתה ציפייה ר לעודד מעורבות ובכך להחליף את דגם הפעולה של המדינה בראשית ימיה שהתאפיין בהחלטות 'מלמעלה' ופסיביות של התושבים. דגם זה האמור לעודד מעורבות מלמטה (bottom-up) הולם יותר את טיפוח הדמוקרטיה המקומית. בניגוד למודל זה, נראה כי אופן הפעולה של חברי הגרעין היה אדיש לעידוד התושבים ליזמות או ולמעורבות. יתרה מזו, האופי של הארגון החברתי של הגרעין ויחסו כלפי הוותיקים מעיד על בסיס ארגוני ורעיוני שונה וכמעט הפוך (ראו בעיקר פרק "שינויים שעברו על חברי הגרעין"): האופן שבו התקבלו החלטות מצד הגרעין התורני כלפי הקהילה, באפיקים שונים, היה כזה שעקף את רצון הוותיקים

על ידי ההתעלמות מיושב ראש וועד הורים בית ספרי, ההחלטות על גיבוש סגל המורים, מדיניות והחלטות על אופי בית הספר (תורני, מופרד מגדרית). יתר על כן, כאשר התקבלו החלטות על הקמת בית ספר תורני (כגון תלמוד תורה) הדבר נעשה תוך התעלמות כמעט מוחלטת מרצונם של בעלי תפקידים נבחרים וותיקים.

מסקנה זו מלמדת כי מדיניות אפקטיבית לטובת האוכלוסייה הוותיקה צריכה להביא בחשבון ש'הצלחה' נמדדת גם על פי עקרונות 'חוץ-גרעיניים', כגון קידום מעורבות חברתית ודמוקרטיזציה. אם הגרעין התורני ימדוד את הצלחתו באמצעות פוליטיקה המתגבשת מלמעלה למטה (Top-down), דהיינו ע"פ רשימת יעדים מבלי לעסוק בשאלת המעורבות והרצונות של הקהילה הרי זה יפגע בעקרונות חשובים של טיפוח קהילתי ודמוקרטיה קהילתית.²⁰⁴

הגרעין התורני כחלק מתופעה כלל עולמית: נוכח העובדה שתופעת הגרעין התורני נוצרה על רקע תנאים פוליטיים אופייניים לעידן הניאו-ליברלי, עולה השאלה האם אין הגרעין התורני אלא תוצר מובנה, אולי גרסה מקומית של תופעה דומה שהתפתחה במדינות המערב בעשרים השנים האחרונות? האם הגרעין התורני הוא חלק מתופעה אוניברסאלית או מקרה לוקלי? מצד אחד, הגרעין הנחקר נושא עמו שורה של מאפיינים חברתיים שלכאורה מזכים אותו בתואר מעמד יצירתי, כפי שאופיין על ידי פלורידה (Florida, 2002), או מעמד יצירתי משרת (כפי שתואר על ידי ביליג ולייבוויץ, 2014): מדובר בפעילים משכילים, מודעים לעצמם הנושאים יומרה ברורה לשמש את הקהילה החלשה, בעיקר בתחום החינוך, כלומר מבקשים להשפיע על עיצוב התודעה – השקעה ארוכת טווח. אולם, בשונה מהמעמד היצירתי האמריקני (הנושא ערכים פרוגרסיביים, אנטי שמרניים, וקוסמופוליטים), אנשי הגרעין נוטים לערכים שמרניים ומסורתיים. בשונה מהמעמד היצירתי (שבו חברי המעמד הם בעלי השכלה אקדמית, ועוסקים בעיקר במקצועות חופשיים וכד'), חלק ניכר מחברי הקהילה עוסקים בחינוך, הוראה ורבנות. יתר על כן, המוקד הרעיוני של הגרעין מושתת סביב פעילות תורנית: גם במקרה עכו ובית שאן נמצא כי המהגרים מתבססים על גרעין (אמנם קטן מאוד) של 'כולל' אברכים, דהיינו צעירים שתורתם אומנותם. כלומר, אין מדובר במשכילים על פי ההגדרה הרווחת, האוניברסאלית, אלא בקהילות שהגרעין הקשה שבהם נוטה להתרחקות אידאולוגית מהשכלה אקדמית.

²⁰⁴ מהלכי הגרעין לא הביאו את הוותיקים להתארגנות חברתית שתנסה להעצים את הונם החברתי. לא נמצאה ביישובי המחקר שום התארגנות חברתית ו/או פוליטית מסיבית, משמעותית שתאגד, או תיתן מענה, למהלכים האמורים: הוותיקים לא עמדו כחומה בצורה מול הגרעין, וכך גם לא נוצרה התארגנות חברתית על בסיס חדש שהגביה והעשירה את ההון החברתי (גם אם נוצרה תגובה כזו הרי שמדובר בקנה מידה קטן, כגון קבוצת "ותיקים למען עכו").

מאחר והמניע של חברי הגרעין הינו דתי, נשאלת השאלה האם, המקרה דומה לתופעת המיסיון שהתפשט בחברות נחשלות במאה התשע-עשרה? ממצאי המחקר הנוכחי, ובשילוב תובנות של חוקרי הסוציולוגיה של הציונות הדתית, מורים כי בעוד תנועת המיסיון ביקשה לעשות המרת דת, אין זה המקרה שלפנינו שבו יהודים בעלי תחושת סולידריות גבוהה מבקשים להעצים את היהדות של קבוצה אחרת בקולקטיב היהודי. המוטיבציה של חברי הגרעין שואבת ממקור יהודי: הסולידריות הכלל-יהודית ורעיון הגאולה. כלומר, מהאמונה העמוקה כי ההגירה מהמרכז אל הפריפריה, ובכלל הפעילות החברתית הנעשית למען החלשים, אינם אלא אמצעי לקידום של מהלכים בקנה מידה היסטורי יהודי (שוורץ, 2012).

הגרעין התורני כאמצעי להתיישבות אידאולוגית ופיתוח הפריפריה: לאור האמור, כלומר לנוכח העובדה כי התואר 'אליטה משרתת' הולם באופן חלקי את הגרעין התורני, נשאלת השאלה – האם לגרעין התורני תרומה ככלי התיישבותי? האם ניתן למנף את האנרגיות של הגרעין כצורת התיישבות העשויה לבלום את ההידרדרות החברתית-כלכלית של יישובי פריפריה? העובדה שהגרעין התורני איננו מהווה יתרון ככלי לטיפוח חברתי, לפחות לא באופן מובהק, אין פירושה כי איננו יכול לשמש מכשיר לעיבוי התיישבות ולבלימת תופעת ההגירה השלילית בפריפריה. המחקר הנוכחי לא בחן את שאלת הצלחת גרעין בהיבט זה (גידול דמוגרפי, הגירה, נדל"ן).²⁰⁵ אולם, חשוב לציין כרקע למקבלי החלטות בעניין: העובדה כי הגרעין לא הוכיח עצמו כגורם התורם בהיבטים החברתיים, כגון: קידום שוויון הזדמנויות וקידום המעורבות החברתית, אין פירושו כי לא יוכל למלא יעוד חשוב לא פחות בתחום הכלל-לאומי.

הגרעין התורני כחטיבה סוציולוגית הטרוגנית: הניתוח הראה כי אף שרבים מאוד נוטים להתייחס אל הגרעינים התורניים כמקשה אחת, בפועל מדובר בקבוצה הטרוגנית עם שונות פנים-קבוצתית גבוהה. שונות זו מקבלת ביטוי בכמה היבטים: ראשית, בין מי שמגיע מבפנים (לוקאלי) מקומי, לבין מי שמגיע מבחוץ, חיצוני. חלוקה זו המתבססת על ההון החברתי של הגרעין ולא רק על בסיס חלוקה אתנית (מזרחי-אשכנזי). שנית, הגרעינים התורניים בישראל בכלל, מצטיינים בשונות על בסיס גיאוגרפי: גרעינים שונים בארץ ידועים כשונים האחד מן השני

²⁰⁵ דו"ח מחקר שהוזמן על ידי משרדי הממשלה (צפנת, 2012), הראה כי דווקא בהיבטים של פיתוח עירוני, התרומה של הגרעינים, בכלל לפריפריה הינה חיובית. הדו"ח קובע כי לעמותות הגרעינים תרומה חיובית: "במשיכת אוכלוסייה צעירה לנגב ולגליל, בהשאת בני מקום וחיזוק היישובים". כמו כן: [התופעה] מעבירה מסר מחזק לתושבים הקיימים ולצעירים השוקלים בחירת מקום מגוריהם העתידי. בכך תורמים הגרעינים הן לצמצום התופעה של הגירה שלילית והן לחיזוק הגירה חיובית".

עם רקע המוצא הגיאוגרפי המשותף למרבית החברים. שלישית, שונות על בסיס עדתי: כאמור, ישנו הבדל עמוק בין המזרחיים חברי הגרעין לבין האשכנזים חברי הגרעין. רביעית, ישנם הבדלים פנימיים על בסיס בין-דורי: כאמור, המבוגרים שהגיעו בראשית שנות האלפיים נוטים לחלוציות ולהקרבה בעוד הצעירים, שזה אך הגיעו בשנים האחרונות, מתנהלים פחות ממניעים אידאולוגיים ויותר מאינטרסים פנים-קבוצתיים: מהרצון לשרת את אורחות חייהם ואת קידום ילדיהם, בעיקר באמצעות מוסדות חינוך ובתי כנסת טובים ההולמים את השקפתם.

התחרות מול גורמי השפעה פוליטיים נוספים: כאמור בפרק המבוא, תהליך ההתפשטות של עמותות הגרעין לעיירות הפיתוח נעשתה כמעט במקביל לתהליך ההתפשטות של תנועת ש"ס. מה שעולה מתוך הממצאים הוא ההבדל העצום בין האסטרטגיה של ש"ס (כאמור, עממית ומכילה) לבין זו של הגרעינים התורניים הנוטים למסגרות קטנות ואליטיסטיות המנסות, בצד פעילותן החברתית הענפה לשמור את ייחודן. הדבר המעניין הוא שלצד האליטיזם הזה, הגרעין התורני במקביל פונה אל השכבות החלשות ואפשר כי הוא אינו עושה נפשות מפני שפעילי ש"ס הרבה יותר אפקטיביים בעניין, אך זה נושא שלא נבדק. ההיגיון אומר כי ייתכן שאחת הסיבות מדוע המונים אינם נוהים אחר הגרעין התורני נעוצה בהבדלי הסגנון והאסטרטגיה של הקבוצות הללו.

7.1 מסקנות תיאורטיות

מהמחקר עולות מסקנות הנוגעות לאופי היחסים של האליטה החברתית עם הפריפריה החברתית. ההתייחסות המקובלת אל חקר היחסים שבין קבוצות אוכלוסייה שונות היא זו המניחה הדידות והשפעות גומלין. עוד מקובל לחשוב כי במידה שישנה חוסר סימטריה באיכות ובעוצמת ההשפעה של הקבוצות (כמו במקרה הנחקר), הרי אלו תוצאה של הבדלים מעמדיים: מרכז לעומת פריפריה, או אליטה (חזקים) לעומת הציבור הרחב (חלשים). המקרה הנחקר בעבודה זו מורה כי אף שהסברים אלו תורמים להבנה, הם חסרים התייחסות לרקע התרבותי והדתי אידאולוגי של

הקבוצות. מדובר בשתי קבוצות הנושאות עמן רקע דתי ו/או מסורתי שונה: בעוד הוותיקים נוטים להשקפת עולם מסורתית או דתית פשרנית ואינם פועלים באופן יוזם להפיץ את תורתם והשקפתם, חברי האליטה נושאים בחובם דגל ולהט דתי-אידיאולוגי שאיננו ניתן לפשרה. להט זה והדחף הדתי של חברי הגרעינים נעוצים ברקע חברתי-תרבותי של חברי הגרעין הרקע השמרני, האליטיסטי של תת קבוצה זו בקרב הציונות הדתית. זהו הגורם המכריע העומד מאחורי הנטייה של חברי הגרעין (המשפיעים) שלא להיות מושפעים, או שהשפעה מן החוץ כלפי חברי הגרעין מוגבלת. אמונתם העזה בצדקת הדרך, המוטיבציה הדתית, הרקע האליטיסטי, בשילוב תפישתם את הציבור הוותיק כחלש ופסיבי – מהווים שילוב תכונות המצמצם את האפשרות להניע שינויים מהותיים מלמטה כלפי מעלה. במידה שישנם שינויים כאלו, הרי הם נוטים להיות טקטיים ולא אסטרטגיים כלומר לא מדובר בשינויים עקרוניים, אלא בשינויים נקודתיים.²⁰⁶

המסקנה המתודולוגית העולה מכאן היא, כי על החוקרים המעוניינים להבין יחסים בין-קבוצתיים לא להסתפק בקטגוריות המקובלות: 'אליטה' לעומת 'הציבור הרחב'. אלא כזו המשלבת גם את התוכן האידיאולוגי והתרבותי של האליטה כמו גם של הציבור הרחב. עוד מלמדים הממצאים כי ישנה חשיבות לעבודת מיפוי של קבוצות משנה בתוך הכותרת הרחבה – "קהילה". המחקר הראה כי בפועל הקהילה "הוותיקה" הינה הטרוגנית ומפולחת לתת קהילות על בסיס אידיאולוגי, תרבותי וחברתי-כלכלי. בהתאם, התגובה של "הקהילה" להשפעות חיצוניות מושפעת באופן משמעותי מהשיוך לתת הקהילה הספציפית, וביתר דגש מהרקע שלה. בהתאם, המענה לשאלה – האם מקרה מסוים מייצר מצב של win-win או win-lose, צריך להיבחן לאור הרקע הספציפי של הקהילה. לימוד "התרומה" של האליטה לקהילה צריך להיעשות מתוך הנחה שאין מדובר בקבוצה אחת מונוליתית (הומוגנית) שמרוויחה או מפסידה מפעילות הגרעין כי אם מהשיוך הספציפי. מעבר להיבט המחקרי, גישת חקר עשויה להסיר מכשול בפני חוקרים שונים, שלעתים שבויים בדעות קדומות וסטריאוטיפים אודות נשוא מחקרם.

²⁰⁶ היגיון פעולה זה דומה ל מודל "הסינקרטיזם" (syncretism) (שרעבי, 2002, 2002; Stewart & Bastide, 1978; Shaw, 1994). המודל מורה כי יחסי הגומלין בין "המרכז התרבותי האליטיסטי" לבין "הפריפריה התרבותית" אינם חד כיווניים. למעשה מתקיימת השפעה ההדדית ודו כיוונית גם מכיוונה של הפריפריה החברתית-תרבותית כלפי "המרכז", מודל זה מסיט את הדיון לעבר מורכבות היחסים שבין תרבויות, ובין "מרכז" ו"פריפריה", כיחס שאינו ניתן להפרדה, וכן שולל את החשיבה המבוססת על טוהר, שורשיות ומקוריות של זהות. הטענה היא כי החלוקה הבינארית בין משפיעים למושפעים הינן למעשה קטגוריות נזילות. ויש להתבונן דווקא בתוצר ההיברידי, בן הכלאיים, שהורכב בתהליכי מפגש משולבים בין-תרבותיים.

7.2 תוקף ומגבלות המחקר

למחקר זה מספר מגבלות: המדגם עליו מבוסס המחקר אינו מייצג את כלל האוכלוסייה, אלא בעיקר את חברים פעילים ברמת השטח של המנהיגות. בהתאם יושמה בעבודה שיטת "ראיונות אליטה". בנוסף, מחקר זה מתמודד עם קושי המאפיין מחקרים הבוחנים תופעה מתפתחת ודינאמית אשר משתנה תוך כדי תהליך המחקר: הגרעינים התורניים, הן בעכו והן בבית שאן, הם תופעה חברתית דינאמית. הגרעינים התרחבו ועברו שינויים פרסונאליים, רה-ארגון בצוות המוביל ואף פתיחה של גרעין תורני מתחרה נוסף באחד מיישובי המחקר. בהתאם לתהליך זה, המחקר מתייחס לשינויים שאירעו במהלך הזמן.

בנוסף, המחקרים שפורסמו עד כה על דפוסי ההתנהגות החברתית והפוליטית של בני הציונות הדתית והגרעינים בפרט, מלמדים על הדמיון הרב בין הגרעינים השונים (ראו: שוורץ, 2010; דומברובסקי, 2010). מאידך גיסא, תוקף המסקנות של מחקר זה מתייחס למקרי עכו ובית שאן בלבד. זאת מפני שמכלול התכונות החברתיות-תרבותיות והרכב השחקנים משתנה ממקום למקום: כלומר באופן תיאורטי ובאופן מעשי ייתכנו הבדלים מהותיים בין גרעינים שונים ברחבי ישראל. חוקר המעוניין להשליך הממצאים המחקר הנוכחי לשדה גיאוגרפי שונה יצטרך להשוות את הרקע הספציפי ואת אסטרטגיית הפעולה הננקטת על ידי הקבוצה המובילה בגרעין הנחקר.

ביבליוגרפיה

- אברהם, א. (2000). התקשורת בישראל, מרכז ופריפריה: סיקורן של עיירות הפיתוח בעיתונות. ירושלים: אקדמון, האוניברסיטה העברית.
- אברהמי, א. ומנור, א. (2006). קהילות ייעוד שיתופיות בעיר ובכפר. אופקים בגאוגרפיה, 66, - 94 79.
- אזולאי, נ. (2009, 15 פברואר). [שירות התעסוקה בעכו: עלייה במספר המובטלים](http://www.local.co.il/akko/44396/article.htm). Local.
- אייזנשטדט, ש. נ. (1972). שינוי והמשכיות בחברה הישראלית. הרבעון לכלכלה, 75, 142-153.
- אייזנשטדט, ש. נ. (1984). הערות לבעיה העדתית בישראל. מגמות, 2/3, 159-168.
- אלון, י. ועמית-כהן, ע. (2011). תפיסת מקום, דימוי תקשורתי, תדמית וקשר למקום: המקרה של ערי הפיתוח בנגב המערבי. אופקים בגאוגרפיה, 77, 89-109.
- אלמלך, י. ולוין-אפשטיין, נ. (1998). הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי-שוויון אתני. מגמות, 3, 243-269.
- אלפנדר, ט. ושפר, ד. (1992). הגירה אל ומערי פיתוח בישראל. חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר, קרית הטכניון.
- אלפרט, ב. (2010). שילוב ניתוחים כמותיים במחקרים איכותניים. בתוך ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 333-356). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אפלבוים, ל. וניומן, ד. (1989). יישובי לוויין באזורים פריפריאליים: כפר ורדים, מיתר ולהבים, דו"ח מחקר. הוכן עבור מנהל התכנון במשרד הפנים.
- בורדיה, פ. (2011). המרחב החברתי והיווצרות הקבוצות. תיאוריה וביקורת, 38-39, 235-259.
- בילו, י. (2005). שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

ביליג, מ. (2006). ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

ביליג, מ. (2016). קהילה, נאמנות, המשכיות: תרומתה של הערכת ההון החברתי להישארות הצעירים בקיבוץ הדתי. *מגמות*, נ (3), 267-239.

בלוט, ק. וגלץ-דודי, א. (2008). קהילה בתוך קהילה - בניית שותפות בין תושבי שכונת גילה בירושלים לאנשי הקיבוץ העירוני בית ישראל. בתוך: י. דרור (עורך). *הקבוצות השיתופיות בישראל (299-322)*. רמת-אפעל: יד טבנקין.

בנק ישראל (2014). *הודעה לעיתונות: קטע מדוח בנק ישראל שיתפרסם בקרוב: תמורות באי-שוויון בין המחוזות בישראל ובתוכם*. ירושלים: בנק ישראל, דוברות והסברה כללית. נדלה מתוך:

<http://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/PressReleases/Pages/3-3-2014-AnnualReport2013.aspx>

בן, ד. (2013). *כפרי הסטודנטים "איילים": השפעת השהות בפרויקט "איילים" על גיבוש תחושת שייכות וחיזוק התדמית של אזורי הפריפריה ועל עמדותיהם של הסטודנטים בנוגע להישארות ביישובים לאחר תקופת הלימודים*. עבודה לקבלת תואר MA, הפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית. נדלה מתוך:

http://public-policy.huji.ac.il/upload/Thesis_HE/thesis_danielBenn.pdf

בן-נאים, ג. (2008). פרק ט: חוק עידוד השקעות הון. ממצאים אמפיריים על החברות שהיו במעמד מפעל מאושר בשנת 2005. *דוח שנתי 2007 מס' 56*. ירושלים: מינהל הכנסות המדינה. נדלה מתוך:

http://mof.gov.il/ChiefEcon/StateRevenues/StateRevenuesReport/DocLib/2007/Report2007_Mavo.pdf

בקרמן, צ. ופישר, ש. (2001). "כנסייה" או "כת"? בתוך: פלד, י. (עורך): *ש"ס: אתגר הישראליות*. תל-אביב: ידיעות אחרונות, 321-342.

ברגר, א. (2015). *החינוך הממלכתי-דתי: תמונת מצב, מגמות והישגים*. חלק ג'. בארות יצחק: הוצאת תנועת נאמני תורה ועבודה.

- ברוידא, ק. ונבון, ג. (2006). *הגירה פנימית בישראל. סידרת מאמרים לדיון 2006*. 07. ירושלים: בנק ישראל, מחלקת המחקר.
- גבל, א. (2006). *הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה, סדרת התקשורת המגזרית בישראל, 4*, תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון אוניברסיטת תל אביב.
- גבתון, ד. (2000). *תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותי*. בתוך נ. צבר-בן יהושע (עורכת). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. לוד: הוצאת דביר.
- גדרון, ב. (2007). *חקר המגזר השלישי והחברה האזרחית בישראל: היסטוריה ותמונת מצב*. חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל, א(1), 7-18.
- גונן, ע. (1992). *התברגנות של שכונות בערי ישראל*, בתוך: ח. סורקיס, א. ראפ, ות. שחר (עורכים). *תמורות בגיאוגרפיה של ישראל, גלעין ושוליים (34-42)*. ירושלים: משרד החינוך, האגף לתכניות לימודים.
- גייגר, י. (2002). *הציונות הדתית החדשה - סקירה, עיון וביקורת*. אקדמות: כתב-עת של לומדי "בית מורשה", 17, 51-77.
- גירץ, ק. (1990). *פרשנות של תרבויות*. ירושלים: כתר.
- גירבי, א. , ולוי, ג. (2000). *השסע החברתי-כלכלי בישראל, נייר עמדה*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דהן, י. (2011). *באר שבע - פיתוח כלכלי ותרבות פוליטית*. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, המכון ללימודים עירוניים ואזוריים.
- דהן, י. (2013). *דת מסורת וחילון אצל ישראלים מרקע מזרחי: מסגרות חשיבה וניתוח סיפורי חיים*. בתוך: תהליכי חילון בתרבות היהודית. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. עמודים: 783-815.
- דהן, י. (2016). *מנהיגות המיעוט הערבי בלוד במפנה המאה ה-21: מקרו-פוליטיקה, מיקרו-פוליטיקה וביוגרפיות פוליטיות*. עיונים בתקומת ישראל, 25, 120-150.

דומברובסקי, מ. (2010). מהסתגרות למעורבות? תופעת הגרעינים התורניים כביטוי לתמורות בתפיסה החברתית והתרבותית של הציונות הדתית. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", התכנית ביהדות זמננו, אוניברסיטת בר-אילן.

דון-יחיא, א. (1990). דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית: המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 5-11.

דרור, י. (2008). הקדמה: הקבוצות השיתופיות ופרקי הספר. בתוך: י. דרור (עורך). הקבוצות השיתופיות בישראל (13-24). רמת-אפעל: יד טבנקין.

הוברמן, ר., וגנברג, א. וקצבורג, נ. (1991). לי יובל: סיפורו של הגרעין התורני הראשון של בני-עקיבא, ת"ש-תש"ן. תל-אביב: חמו"ל.

הוסרל, א. (1971) הגיונות קארטיזאניים מבוא לפנומנולוגיה (תרגום: ב"צ בראון). ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). הודעה לעיתונות: מדד פריפריאליות של רשויות מקומיות 2004 – פיתוח חדש. נדלה מתוך:

http://www.cbs.gov.il/hodaot2008n/24_08_160b.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). הודעה לעיתונות: מדד פריפריאליות של רשויות מקומיות 2004 – פיתוח חדש. נדלה מתוך:

http://www.cbs.gov.il/hodaot2008n/24_08_160b.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2014). הרשויות המקומיות בישראל 2012, פרסום 1573, פרופיל עיריות: בית שאן. נדלה מתוך:

http://www.cbs.gov.il/publications14/local_authorities12_1573/pdf/159_9200.pdf

חבר, ח., שנהב, י. ומוצפי-האלר, פ. (2003). הפורום ללימודי חברה ותרבות-אפיסטמולוגיה של מזרחיות בישראל. בתוך: ח. חבר, י. שנהב ופ. מוצפי-האלר (עורכים). מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש (15-27). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

חסון, ש. (1991). מספר לפריפריה. ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, ספר דוד תשנ"א, 85-94.

ינאי, נ. , ברקוביץ, נ. ודהאן-כלב, ה. (2005). פתח דבר. בתוך: ה. דהאן-כלב, נ. ינאי ונ. ברקוביץ (עורכות). *נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מיגדר* (7-16). מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. תל-אביב: חרגול הוצאה לאור.

יפתחאל, א. וצפדיה, א. (1999). *מדיניות וזרות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1952-1998*, עיבוד לדו"ח מחקר שהוגש למשרד המדע. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון שבנגב.

ישי, י. (2003). *בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל*. ירושלים: כרמל.

ישי, י. (2008). חברה אזרחית בתהליכי פירוק? כמה הערות על המצב הנוכחי. *חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל*, ב(2), 7-27.

כהן, א. וליאון, נ. (2008). לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל. *אלפייים - כתב עת רב-תחומי לעיון, הגות וספרות*, 32, 101-83.

כרמון, נ. (1988). שינוי חברתי מתוכנן: הערכה של פרויקט שיקום שכונות המצוקה בישראל. *מגמות*. ל"א, 299-321.

לאהיר, ב. (2008). מהתיאוריה של ההביטוס לסוציולוגיה פסיכולוגית. *תיאוריה וביקורת*, 33, 77-100.

לב-ארי, ל. ופווין, א. (2006). הון חברתי כמנוף לפיתוח הפריפריה. *אופקים בגאוגרפיה*, 66, 113-95.

לוריא, י. (2000). *עכו עיר החומות*. תל-אביב: הוצאת ירון גולן.

ליאון, נ. (2009). המסורתיות המזרחית כהד לקיום היהודי בעולם האסלאם, *אקדמות*, כ"ג, 146-129.

ליאון, נ. (2009). דת, מעמד ופעולה פוליטית בציונות הדתית בישראל. *תרבות דמוקרטית*, 12, 144-105.

ליאון, נ. (2009). *חרדיות רכה התחדשות דתית ביהדות המזרחית*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

ליאון, נ. (2016). *המצנפת והדגל-לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית*. ירושלים: מכון ון ליר, הקיבוץ המאוחד.

ליאון, נ. (2010). המסורתיות המזרחית במבט פוסט-אורתודוקסי: מדתיות שבורה לחילוניות שנקטעה? פעמים, 122-123, 89-114.

מבקר המדינה (2017). משרד הבינוי והשיכון כשלים בגיבושה ובהפעלתה של התכנית האסטרטגית לעידוד ההתיישבות ולחיוזקה. נדלה מתוך:

http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Report_587/a0581ba9-be17-4271-b91e-9481231e5739/N203-binui.pdf

מיכאלי, נ. (2007). אָנְשֵׁי הַמְּחָרֶת - הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל, בין מייסדי קהילות ייעוד למחדשי תנועת העבודה. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב. נדלה מתוך:

<http://primage.tau.ac.il/libraries/theses/humart/free/002151727.pdf>

מיכלסון, א. (2016, 1 בדצמבר). יוצאים מהחממה: יוצרים שותפות לאומית אמיתית, בשבע - נדלן, עמ' 12.

משוניס, ג'. (1999). סוציולוגיה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

נחמיאס, ד. , ארבל-גנץ, א. ומידני, א. (2010). מדיניות ציבורית: יסודות ועקרונות. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

סבירסקי, ש. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים. מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. חיפה: מחברות למחקר ולבקורת.

סיוון, ע. , אלמונד, א. , ואפלבי, ר. (2004). קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם. תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.

פוסטן-אייזיק, ד. (2011). קשרים בין הון אנשי, הון חברתי וחוללות עצמית תעסוקתית בקרב אוכלוסיות במצוקה חברתית-כלכלית. עבודת גמר מחקרית המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה". בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה. נדלה מתוך: http://digitool.haifa.ac.il/R/?func=dbin-jump-full&object_id=718798&local_base=GEN01

פינקלשטיין, א. (2015). למען תשכיל לימודי המתמטיקה והמדעים המדויקים בחברה הדתית - לאומית נדלה מתוך:

<http://toravoda.org.il/wp-content/uploads/2016/02/mechkarPnim-All11.pdf>

פיקאר, א. (2005). "רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח", קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל בשנים 1954-1956. בתוך: א. בראלי, ד. גוטווין וט. פרלינג (עורכים). *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, ב, (581-614), ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומכון בן גוריון לחקר ישראל, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פיקאר, א. (יוני, 2010). *חרדיות רכה/נסים ליאון*. מכון שלום ארטמן. נדלה בתאריך 11/2/18
https://heb.hartman.org.il/Dvarim_Achadim_View.asp?Article_Id=127&Cat_Id=245&Cat_Type

פלדמן, ג. (2011). *קיבוצים עירוניים וקבוצות שיתופיות-משימתיות בישראל*. אנשים ישראל, המדריך לחברה הישראלית. נדלה מתוך:

<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30194>

פלד, י. (2001). *חידה ושמה ש"ס*. בתוך פלד יואב (עורך): *ש"ס אתגר הישראליות*. תל אביב: ידיעות אחרונות, 54-72.

פפר, א. (2007). *בין תורה לדרך ארץ: כיצד צמחה הקהילה החרדית - לאומית ולאן מועדות פניה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

רידמן בן-שלום, ש. (2012). *גרעינים תורניים בעיירות הפיתוח: עבר, הווה וחזון עתידי*. *נתיבה*, ב' (430-457). *נתיבות: ישיבת ההסדר "אהבת ישראל"*.

שטדלר, נ. (2010). *סיפורה של התנועה החרדית ביהדות המזרחית: הסתגלות, מאבק או תסיסה* דתית מאמר ביקורת. *ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל*, 17, 283-289.

שמריהו-ישורון י. ובן פורת ג. (2018). "באנו לשנות": גרעיני התיישבות בערי פריפריה. *מגמות*, נב' (2), 195-222.

צבר-בן יהושע, נ. (1990). *המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה*. גבעתיים: מסדה.

צבר-בן יהושע, נ. (2001). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. תל אביב: דביר.

צבר-בן יהושע, נ. (2016). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים*. רעננה: מופ"ת.

צפדיה, א. ויפתחאל, א. (2004). מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי. בתוך: ד. פילק וא. רם (עורכים). *שלטון ההון, החברה הישראלית בעידן הגלובלי* (221 - 197). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

צפנת מכון למחקר, פיתוח וייעוץ ארגוני (2012). הערכת גרעיני התיישבות עירוניים: מחקר הערכת גרעינים המשתתפים בתכנית הסיוע של משרד הבינוי והשיכון, והמשרד לפיתוח הנגב והגליל נדלה מתוך:

<http://www.moch.gov.il/SiteCollectionDocuments/research/r0011.pdf>

קמחי, א. ושפיר-תדהר, מ. (2012). *אי שוויון בהכנסות בין ובתוך קבוצות אוכלוסייה בישראל*: 1997-2010. נייר מחקר מס' 12-02. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית

בישראל. נדלה מתוך: http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/incomeinequalitybetweenandwithinpopulationgroupsinisrael19972010.pdf

קניאל, ש. (1998). הציוני הדתי - מבט לעתיד. *בשדה חמ"ד*, 4(41), 31-5.

קרקובר, ש. ושחר, א. (2005). *פיתוח גלובאלי בעיר מקומית: השפעות מקומיות ואזוריות של פארק התעשייה החדש בקרית-גת*. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רגב, מ. (2011). *סוציולוגיה של התרבות: מבוא כללי*. רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.

רייכנר, א. (2009). התיישבות של קבוצות אידיאולוגיות בעיירות הפיתוח. בתוך: צ. צמרת, א. חלמיש וא. מאיר-גליצנשטיין (עורכים). *עידות הפיתוח* (245-258). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

רייכנר, א. (2013). *דווקא שם - סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית*. תל-אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.

רם, א. (1993). החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל. בתוך: א. רם (עורך). *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים* (39-7). תל-אביב: ברירות הוצאה לאור.

רם, א. (2005). *הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים*. תל-אביב: רסלינג הוצאת ספרים.

שגיא, א. ושוורץ, ד. (2003). *המפעל הציוני-דתי לנוכח עולם מודרני-מסת מבוא*. בתוך: א. שגיא וד. שוורץ (עורכים). *מאה שנות ציונות דתית, אישים ושיטות (40-9)*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

שוורץ, ד. (2006). *הערות על הציונות הדתית וש"ס: שני מודלים של התגברות על משבר*. בתוך: רביצקי, א. (עורך): *ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים*. תל-אביב: עם עובד ומרכז יצחק רבין, 386-404.

שוורץ, ד. (2012). *הציונות הדתית כתופעה תרבותית - מבוא*. בתוך: י. ארנון, י. פרידלנדר וד. שוורץ (עורכים). *סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן (20-9)*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

שור, נ. (1990). *תולדות עכו*. תל-אביב: הוצאת דביר.

שיר, צ. (2014). *הפרדה מגדרית בבתי ספר יסודיים ממלכתיים-דתיים*. ניירות תקופתיים 2014. 06. ירושלים: בנק ישראל חטיבת המחקר. נדלה מתוך:

<http://www.boi.org.il/he/Research/DocLib1/PP1406.pdf>

שמר, א. (2008). *חממה בחצר האחורית: הקיבוץ העירוני מגוון כגורם מכונן בפעילות עמותת גוונים בשדרות*. בתוך: י. דרור (עורך). *הקבוצות השיתופיות בישראל (272-239)*. רמת-אפעל: יד טבנקין.

שטדלר, נ. (2010). *סיפורה של התנועה החרדית ביהדות המזרחית: הסתגלות, מאבק או תסיסה דתית מאמר ביקורת*. ישראל: *כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל, 17, 283-289*.

שמריהו-ישרון, י. ובן פורת, ג. (2018) "באנו לשנות": גרעיני התיישבות בערי פריפריה. *מגמות נב' (2) 195-222*.

שמשוני, ד. (2002). *שיקום השכונות: פוליטיקה של שינוי*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

שרון, א. (1951). *תכנון פיסי בישראל*. מדינת ישראל - הוצאת המדפיס הממשלתי.

שלסקי, ש. ואריאלי, מ. (2000). *מהגישה הפרשנית לגישות פוסט-מודרניסטיות בחקר החינוך*. בתוך נ. צבר-בן יהושע (עורכת). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. לוד: הוצאת דביר.

שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום. תל-אביב: הוצאת רמות.

שרעבי, ר. (2002). סינקרטיזם והסתגלות: המפגש בין קהלה מסורתית ובין חברה סוציאליסטית. תל אביב: צ'ריקובר.

שרעבי, ר. (2005). משא ומתן היברידי: בין קולטים לבין נקלטים בהתיישבות העובדת. סוציולוגיה ישראלית 1 (2): 389-420.

שרעבי, ר. (2016). התחדשותה של מסורת: חגיגות הסהרנה בישראל. תל אביב: רסלינג.

תלמוד, א. ובראט, ו. (2003). הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה. סוציולוגיה ישראלית, ה(2), 435-452.

Acemoglu, D. (2012). What does human capital do? A review of Goldin and Katz's the race between education and technology. *Journal of Economic Literature*, 50(2), 426-463.

Adler, P.A, & kwon, S.W. (2002). Social capital: Prospects for a new concept. *Academy of management review*, 27(1), 17-40.

Almog -Bar, M. & Ajzenstadt, M. (2010). Women, Welfare and Civil Society Organizations: Creating an Alternative Women's Welfare Sphere in Israel. *Social Policy & Administration*, 44(6), 673 -688.

Almond, G. A. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bar Nir, A. (2012). Starting Technologically Innovative Ventures: Reasons, Human Capital, and Gender. *Management Decision*, 50(3), 399-419.

Bastide, R. (1978). *The African religions of Brazil*. Baltimore & London: John Hopkins.

Becker, G. S. (1975). *Human Capital*. Chicago, IL: Chicago University Press.

- Becker, G. S. (2002). *The Age of Human Capital* in: E. P. Lazear (Ed.) *Education in the twenty-first century* (pp. 71-89). The Hoover Institute. Available online at: www.hoover.org/publications/books/fulltext/ed21st/.
- Berry, J. M. (2002). Validity and reliability issues in elite interviewing. *Political Science and Politics*, 35(4), 679 -683.
- Biemacki, P. , & Waldorf, D. (1981). Snowball sampling: Problems and techniques of .163- chain referral sampling. *Sociological Methods & Research*, 10(2), 141
- Billig, M. , & Lebovitz, A. (2014). Empowering Peripheral Communities by Using Place -identity: Israeli Student Villages as a Platform for Servant Creative Class. *Community Development*, 45(4), 368 -386.
- Bourdieu, P. (2011). "The forms of capital" (1986). In: I. Szeman & T. Kaposy (Eds.). *Cultural theory: An anthology* (pp. 81-93). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Oxford UK: Polity Press.
- Burch, R. (1989). Phenomenology and its practices. *Phenomenology and Pedagogy* (7), 187 -217.
- Born, G. (2010). The social and the aesthetic: For a post-Bourdieuian theory of cultural production. *Cultural Sociology*, 4(2), 1–38.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the creation of human capital. *American journal of sociology*, 94, 95-120.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap Press of Harvard Univ. Press.
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design*. California: Sage.
- Dika, S. L., & Singh, K. (2002). Applications of social capital in educational literature: A critical synthesis. *Review of educational research*, 72(1), 31-60.

- Dahan, Y. (2017) A Strategic Political -Culture Basis for Developing the Socioeconomic Welfare of Disadvantaged Urban Communities: General Review and Policy Framework, *International Journal of Social Science Studies*, 5 (9), 1 -10.
- Denzin, N. K. , & Lincoln, Y. S. (1998). *The landscape of qualitative research: Theory and issues*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K. , & Lincoln, Y. S. (Eds.). (1994). *Handbook of qualitative research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Denzin, N. K. , & Lincoln, Y. (2000). *Qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Easterly, W. , Ritzen, J. , & Woolcock, M. (2006). Social Cohesion, Institutions, and Growth. *Economics & Politics*, 18(2), 103 -120.
- Fitzsimons, P. (2015). Human Capital Theory and Education. In: M. A. Peters (Ed.), *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory* (pp. 331-4). Singapore: Springer.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class and how It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York, NY: Basic Books.
- Fukuyama, F. (2000). Social Capital. In: L. E. Harrison & S. P. Huntington (Eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* (98 -111). New York: Basic Books.
- Gaskell, G. (2000). Individual and group interviewing. In M. E Bauer & G. Gaskell (Eds.) *Qualitative Researching With Text, Image and Sound*. (pp. 38 -56). London: Sage Publication.
- Goldthorpe, J. H. (2007). "Cultural Capital": Some critical observations. *Sociologica*, 2, 1-23.
- Gooren, H (2013) Comparing Mormon and Adventist Growth Patterns in Latin America: The Chilean Case. [Dialogue : A Journal of Mormon Thought](#); Salt Lake City 46. 3 : 45 -77, 219

- Guba, E. G. , & Lincoln, Y. S. (1981). *Effective evaluation: Improving the usefulness of evaluation results through responsive and naturalistic approaches*. San Francisco: Jossey -Bass.
- Grondona, M. (2000). A Cultural Typology of Economic Development. In: L. E. Harrison & S. P. Huntington (Eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* (44 -55). New York: Basic Book.
- Harel Ben -Shahar, T. & Berger, E, (2016). Religious Justification, Elitist Outcome: Torani Schools in Israel (September 18, 2016). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2840315>
- Harrison, L. E. (2000). Introduction: Why Culture Matters. In: L. E. Harrison & S. P. Huntington (Eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* (xvii -xxxiv). New -York: Basic Books.
- Hechter, M. (1978). Group formation and the cultural division of labor. *American Journal of Sociology*, 84 (2), 293-318.
- Hutchinson, S. A. (1988). Grounded theory. In R. R. Sherman & R. B. Webb (Eds.). *Qualitative Research in Education: Focus and Methods*. (pp. 123 -140). London: Falmer.
- Huysman, M., & Wulf, V. (2004). *Social Capital and Information Technology*. Mit Press.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent revolution: Changing Values and Political Styles Among Western*. New Jersey: Publics.
- Keller, S. (1963). *Beyond the Ruling Class: Strategic Elites in Modern Society*, New York: Random house.
- Kerbo, H. R. (2006). *Social stratification and inequality: class conflict in historical, comparative, and global perspective*, 6th edition. New York: McGraw-Hill.
- Kvale, S. (1994). Ten standard objections to qualitative research interviews. *Journal of Phenomenological Psychology*, 25(2), 147 -173.

Kvale, S. (1996). *Interviews: An introduction to qualitative research interviewing*. Thousand Oaks: Sage.

Lazin, F. , & Gradus, Y. (1988). Priority Conflicts in a New University: The Case of Ben -Gurion University of the Negev. In: F. Lazin, S. Aroni & Y. Gradus (Eds.)*The Policy Impact of Universities in Developing Regions*, 235 -244. London: Macmillan Press.

Lasswell, H. D., (1936). *Politics: Who gets What, When, How*, New York: Whittlesey house, McGraw-Hill book Company.

Li, H., Li, W., Fleisher, B. M. & Tang, T. (2014). The Importance of Human Capital in China's Regional Income Gaps. China center for human capital and labor market research, central university of finance and economics, Beijing. https://www.smu.edu.sg/sites/default/files/economics/pdf/Seminar/20140307_BF2.pdf

Lincoln, Y. S. , & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.

Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological review*, 50(4), 370 - 396.

Maxwell, J. A. (1992). Understanding and validity in qualitative research. *Harvard Educational Review*, 62(3), 279 -300.

Mack, N. , Woodsong, C. , McQueen, K. M. , Guest, G. & Namey, E. (2005). *Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide*. Pp. 31 -36 + Modules 2; 4. North Carolina: Family Health International, Research Triangle Park. Retrieved from:

http://www.parkdatabase.org/files/documents/2005_usaid_qualitative_research_methods.pdf

Mellander, C. , & Florida, R. (2012). The rise of skills: Human capital, the Creative Class and Regional Development. SESES Electronic Working Paper Series, Paper No. 266. Retrieved from:

<https://static.sys.kth.se/itm/wp/cesis/cesiswp266.pdf>

Mercer, C. & Green, M. (2013). Making Civil Society Work: Contracting, Cosmopolitanism and Community Development in Tanzania. *Geoforum*, 45, 106 -111.

Morgan, D. L (1988). *Focus Groups as Qualitative Research*. Beverley Hills: Sage Publications.

Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 220 -235). Thousand Oaks, CA: Sage.

Ndulu, B. J. (2004). *Human Capital Flight: Stratification, Globalization, and the Challenges to Tertiary Education in Africa*. Washington, DC: World Bank.

Oser, J. L. (2010). Between Atomistic and Participatory Democracy: Leverage, Leadership, and Legitimacy in Israeli Civil Society. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 39(3), 429 -459.

Patrinos, H. A. (2000). Market Forces in Education. *European Journal of Education*, 35(1), 61-80.

Peers, C. (2015). What is 'Human' in Human Capital Theory? Marking a transition from industrial to postindustrial education. *Open Review of Educational Research*, 2(1), 55-77.

Ployhart, R. E., Nyberg, A. J., Reilly, G. & Maltarich, M. A. (2014). Human Capital Is Dead; Long Live Human Capital Resources! *Journal of Management*, 40(2), 371-398.

- Porter, M. (2000). Attitudes, Values, Beliefs and the Microeconomics of Prosperity. In: L. E. Harrison & S. P. Huntington (Eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* (14 -28). New York: Basic Books.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its Origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1-24.
- Portes, A., & Landolt, P. (1996). The downside of social capital. *The American Prospect*, 26, 18–21.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NY: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (1993). The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *The American prospect*, 4(13), 35-42. Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Shuster, Rockefeller Center.
- Prior, N. (2011). Critique and Renewal in the Sociology of Music: Bourdieu and Beyond. *Cultural Sociology*, 5(1), 121–138
- Rich, M. A. (2013). From Coal to Cool: The Creative Class, Social Capital, and the Revitalization of Scranton. *Journal of Urban Affairs*, 35(3), 365-384.
- Rustow, D. A. (1966). Review: The Study of Elites: Who's Who, When, and How, *World Politics*, 18 ,4, 690-717.
- Seidman, I. , Rubin, H. J. , Rubin, I. S. , & Dilley, P. (2004). Interviews and the philosophy of qualitative research. *The Journal of Higher Education*, 75(1), 127 -132.
- Shils E. (1961). Centre and Periphery. In: M. Polany, *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on his Seventieth Birthday 11th March 1961 (117 -130)*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Schaefer-McDaniel, N. J. (2004). Conceptualizing Social Capital among Young People: Towards a New Theory. *Children, Youth and Environments*, 14 (1), 140-150.
- Schuller, M. (2009). Gluing globalization: NGOs as intermediaries in Haiti. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 32(1), 84-104.
- Schutz, A. (1932/ 1967). *The Phenomenology of the Social World*. Evanston, Ill. : Northwestern University Press.
- Schwandt, T. A. (1994). Constructivist, interpretive approaches to human inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 118 -137). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schwandt, T. A. (1989). Recapturing moral discourse in evaluation. *Educational Researcher*, 18(8), 11 -17.
- Silva, B. O. , Vasquez -Jimenez, I. L & Arguelles, G. R. (2013). Alliances of Civil Society Organizations and Their Impacts on Social Indicators of Marginalized Communities: A Case of Sonora Community Network, Mexico. *Journal of Contemporary Management*, 2(3), 1 -10.
- Skocpol, T. , Ganz, M. & Munson, Z. (2000). A Nation of Organizers: The Institutional Origins of Civic Voluntarism in the United States. *The American Political Science Review*, 94(3), 527 -546.
- Skocpol, T. & Oser, J. L. (2004). Organizations Despite Adversity: The Origins and Development of African American Fraternal Associations. *Social Science History*, 28(3), 367 -437.
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stewart, C & Shaw, R(Eds.)(1994). *Syncretism/ Anti Syncretism*. London: Routledge.
- Strauss. A. L. (1987). *Qualitative Analysis for Social scientists*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Tan, E., (2014). Human Capital Theory: A Holistic Criticism. *Review of Educational Research*, 84(3), 411-445.
- Tashakkori, A. , & Teddlie, C. (2003). *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Taylor, S. J. , & Bogdan, R. (1984). *Introduction to qualitative research methods: The search for meaning* (2nd ed). New York: Wiley.
- Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2011). Mixed methods research: Contemporary issues in an emerging field. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (4th ed, pp. 285 -299). Thousand Oaks, CA: Sage. Taylor, S. J., & Bogdan, R. (1984). *Introduction to qualitative research methods: The search for meaning* (2nd ed). New York: Wiley.
- Tzanakis, M. (2013). Social capital in Bourdieu's, Coleman's and Putnam's theory: empirical evidence and emergent measurement issues. *Educate*, 13(2), 2-23.
- Verdery, K. (1979), Internal Colonialism in Austria – Hungary. *Ethnic and Racial Studies*, Vol.2 No 3, pp. 378-399.
- Warren, M. R., Thompson, J. P., & Saegert, S. (2001). The role of social capital in combating poverty. In S. Saegert, J. P. Thompson, & M. R. Warren (Eds.), *Social Capital and Poor Communities*. New York: Russell Sage Foundation Press, (1-28).
- Weber, M. (1968). Max Weber on charisma and institutional building (S. N. Eisenstadt, Ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Woolcock, M. (2002). *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes*. Harvard University: Development Research Group, the World Bank and Kennedy School of Government. Retrieved from: <http://www.oecd.org/innovation/research/1824913.pdf>
- Woolcock, M. , Sertzer, S. and Rao, V. (2010). How and why does History Matter for Development Policy? *World Bank Group: Policy Research, working paper*,

5245. Retrieved from: [http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813 -
9450 -5425](http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-5425)

נספחים

נספח 1: מרכיבי ההון החברתי האובייקטיביים והסובייקטיביים. מתוך: ביליג 2006

קטגוריות המרכיבים הסובייקטיביים:	קטגוריות המרכיבים האובייקטיביים:
1. חוויות משותפות	1. השתתפות בפעילות חברתית קהילתית * קשרים חברתיים בלתי פורמליים
2. הרגשת גילוי לב	2. השתתפות בפעילות דתית * מחויבות וציפיות הדדיות, יחסי אמון
3. הרגשת אחווה והזדהות	3. אלטראיזם, התנדבות, פעילות למען הקהילה, ויתור על אינטרסים למען הכלל.
4. הרגשת שותפות גורל	4. שיתוף הקהילה במידע
5. אמונה דתית וקיום מצוות	5. השתתפות בפעילות פוליטית * סמכות המנהיגים * שימוש בסנקציות חברתיות
6. שליחות דתית ואידיאולוגית.	
7. הרגשת כוח וביטחון	

נספח 2: שאלון לוותיקים (נשלח כקישור לנבדקים דרך קבוצות הווטסאפ שפתחו)

שלום רב

במסגרת מחקר בנושא גרעינים תורניים בפריפריה, אודה לך אם תוכל להשיב על השאלון הקצר הבא. את השאלון ניתן להשיב גם בעילום שם השאלון מנוסח בלשון זכר אך מופנה לנשים ולגברים כאחד

תודה רבה על שיתוף הפעולה!

הזמנו אותך למלא את הטופס הגרעינים התורניים בפריפריה כדי למלא אותו היכנס לך https://docs.google.com/forms/d/134FatswXZEIkgPYTB-g6wwhXZee246XGhupJWuSHxk/viewform?c=0&w=1&usp=mail_form_link

שלום רב,

במסגרת מחקר בנושא הגרעינים התורניים כאליטה משרתת: השפעתם ותרומתם להון האנושי ולהון חברתי בפריפריה". במסגרת זו תיבחן השפעת הגרעינים על האוכלוסייה הוותיקה, במרכיבי ההון האנושי וההון החברתי. אדגיש כי תכני השאלון יכולים להישאר בעילום שם, ונקפיד על אנונימיות הנחקרים. השאלון מנוסח בלשון זכר מטעמי נוחות אך מופנה לנשים וגברים כאחד. שיתוף הפעולה מצדך חיוני כדי שנוכל להציג תמונה אמינה.

תודה על שיתוף הפעולה מבצעת המחקר ז'נט כהן בהנחייתם של פרופ' מרים ביליג ופרופ' יוסי גולדשטיין

1. באיזו מידה אתה נוטל חלק בפעילות שאותה יוזמים או מפעילים חברי הגרעין ביישוב ?

לא	בכלל	1	2	3	4	5	נוטל חלק פעיל מאוד
	נוטל חלק						

2. עד כמה אתה רואה בדמות הרב של קהילת הגרעין התורני דמות שאתה מזדהה עמה או חש כלפיה יראת כבוד?

מאוד מזדהה	1	2	3	4	5	בכלל לא מזדהה

מסכים בהחלט	מסכים	קשה לי להחליט	לא מסכים	לא מסכים בהחלט	
5	4	3	2	1	3. מאז החלו פעולות הגרעין ביישוב אני מרגיש יותר מחובר ויותר מזדהה עם הערכים של הקהילה ושל חברי הגרעין
5	4	3	2	1	4. מאז שחברי הגרעינים נוטלים חלק פעיל בקהילה (לדוגמא בוועד ההורים הבית-ספרי) אני חש שהדבר משפיע לטובה על המוטיבציה שלי להשפיע ולהתחבר לקהילה
5	4	3	2	1	5. מאז נכנסו אנשי הגרעין לפעילות ביישוב, אני חש שהם מתנהלים כמו קהילה סגורה, מתנשאים, ואין לי צורך או רצון להתחבר אליהם
5	4	3	2	1	6. מאז החלו לפעול חברי הגרעינים התורניים, ניכר כי מערכת החינוך המקומית עוברת יוזמות וחידושים רבים התורמים להעצמת היכולות ומיצוי הפוטנציאל של התלמידים, ההורים והמורים
5	4	3	2	1	7. מאז הגיעו חברי הגרעין התורני ליישוב עלתה המוטיבציה להצטיינות במערכת החינוך
5	4	3	2	1	8. כניסת חברי הגרעין התורני למערכת (החינוך, הרווחה, בכלל) הוסיפה לי עולם ידע חדש ומלהיב שתרם

					למקצועיות ולחדשנות בתחום העיסוק שלי	
5	4	3	2	1	9. מאז הגיעו חברי הגרעין התורני ליישוב אני חש צורך רב ללמוד יותר ולהשתלם המערכת השכלה הגבוהה	

	10. מגדר	1. גבר 2. אישה
	11. שם המרואיין	לא חובה (אפשר אנונימי)
	12. תפקיד המרואיין בתקופה הנחקרת	
	13. וותק בתפקיד	
	14. שנת לידה	
	15. מקום לידה	
	16. השכלה	
	17. מקום מגורים	

נספח מס 3: מדריך ראיון – לתושבים הוותיקים

רקע

1. רקע : גיל, מין, סטטוס, השכלה, מקום לידה, מקום המגורים, תפקיד..

משתני ההון האנושי

חינוך פורמאלי:

2. האם אתה חושב שמאז החלו לפעול חברי הגרעינים התורניים בעיר מערכת החינוך המקומית עוברת יוזמות וחידושים רבים התורמים להעצמת היכולות ומיצוי הפוטנציאל של התלמידים, ההורים והמורים?

3. האם אתה חושב כי מאז הגיעו חברי הגרעין התורני ליישוב עלתה המוטיבציה להצטיינות במערכת החינוך?

4. האם כניסת חברי הגרעין התורני למערכת (החינוך, הרווחה, בכלל) הוסיפה לך עולם ידע חדש ומלהיב שתרים למקצועיות ולחדשנות בתחום העיסוק שלך?

5. מאז הגיעו חברי הגרעין התורני ליישוב האם אתה חש צורך רב יותר ללמוד ולהשתלם המערכת ההשכלה הגבוהה?

חינוך בלתי פורמאלי:

6. באיזו מידה אתה נוטל חלק בפעילות שאותה יוזמים או מפעילים חברי הגרעין ביישוב פעילות חברתית, פעילות דתית, וכו'?

7. במידה שהשתתפת בפעילות חברתית שזים הגרעין, האם הדבר חידש לך משהו? האם זה עורר בך סקרנות?

משתני ההון החברתי:

חינוך:

8. עד כמה אתה רואה בדמות הרב של קהילת הגרעין התורני דמות שאתה מזדהה עמה או חש כלפיה יראת כבוד?

9. מאז החלו פעולות הגרעין ביישוב האם אתה מרגיש יותר מחובר ויותר מזדהה עם הערכים של הקהילה ושל חברי הגרעין?

10. מאז שחברי הגרעינים נוטלים חלק פעיל בקהילה (לדוגמא בוועד ההורים הבית-ספרי) האם אתה חש שהדבר משפיע לטובה על המוטיבציה שלך להשפיע ולהתחבר לקהילה ?

פעילות תרבותית וחברתית:

11. האם אתה חושב שמאז נכנסו אנשי הגרעין לפעילות ביישוב, אתה חש שהם מתנהלים כמו קהילה סגורה, מתנשאים, ואין לך צורך או רצון להתחבר אליהם?

12. האם אתה חושב שמגוון הפעילות החברתית והתרבותית שיוזמים אנשי הגרעין התורני מתאים וראוי לקהילה הוותיקה?

13. האם אתה מרגיש כי בפעילויות השונות אותם יוזמים אנשי הגרעין אתה מכיר אנשים חדשים מתחבר אליהם ויוצר קשרים שנמשכים מעבר לפעילות ב נפגשתם?

14. באיזו מידה אתה נוטל חלק בפעילות שאותה יוזמים או מפעילים חברי הגרעין ביישוב פעילות חברתית, פעילות דתית, וכו'?

נספח מס' 4: מדריך ראיון – בעלי תפקידים בגרעין התורני בעיר.

1. רקע : גיל, מין, תפקיד השכלה, מקום לידה, מקום המגורים, מס' שנות מגורים בעיר, מקום מגורים קודם, מסגרת לימודית (ישיבה/ אולפנה/ אחר).
2. מה הייתה רמת המוטיבציה להשפיע על הקהילה כאשר הגעת למקום?
3. מה רמת המוטיבציה שלך להשפיע על הקהילה כיום?
4. מאז החלו פעולות הגרעין ביישוב, האם אתה מרגיש שהדברים אינם הולכים כפי שתוכנן?
5. (במידה והתשובה חיובית) ומהן הסיבות לכך לדעתך?
6. מאז שהגרעין פועל בקהילה האם שינתה את התפישה הכוללת שלך בנוגע לתושבים הוותיקים?
7. מאז שהגרעין פועל בקהילה האם ראית צורך לשנות אסטרטגיה לפעולה?
8. (במידה והתשובה כן) מה לדעתך הסיבות לשינוי אסטרטגיית הפעולה? דוגמאות?
9. במה מקבל ביטוי הרצון שלכם להיות מעורבים בקהילת הוותיקים? דוגמאות?
10. מי מרכיב (ותיקים למול אנשי הגרעין) את חברי הנהלת העמותה ואת הקבוצה שאחראית על הפעילויות החברתיות השונות?

נספח מספר 5: רשימת הראיונות

מקרה הבוחן - גרעין "אומץ" עכו

5. א ראיונות עם הוותיקים בעיר עכו

תאריך הראיון	תיאור/ תפקיד	זיהוי המראיין (שמות בדויים)
18/5/15	בכירה ברשות	1 אפרת אלוש
18/5/15	בכיר ברשות	2 אבי שמיר
26/11/15	תפקיד ניהולי במערכת החינוך	3 סיון ביטון
26/11/16	קבוצת מיקוד: "ותיקים למען עכו"	4 מנחם כחלון
	התארגנות של קבוצה מוותיקי העיר המבוגרים יותר, גילאי 50-60, המפעילה פרויקטים קהילתיים יוזמה פרטית של ותיקי עכו.	5 עופר לוי
		6 פזית אפללו
		7 דוד אפללו
		8 אמיר סויסה
		9 יניב אלגלי
		10 שלום נגר
		11 שרית נגר
		12 מלכה מכלוף
7/1/16	תפקיד ניהולי במערכת החינוך	13 שושנה עזרא
17/1/16	פעילה חברתית, מורה רכזת תחום ליבה בתיכון	14 מאיה לופו
14/1/16	תלמידת י"ב מדליקת משואה בטקס יום העצמאות 2015	15 אלייה אטדגי
ראיון טלפוני		

20/4/16	קבוצת מיקוד: "ילידי עכו - המחברים לגרעין"	קורנית כהן	16
	גילאי 25-40 צעירים שנשארו או שחזרו לעכו	נתן לוגסי	17
	בשל נוכחות הגרעין והאופי הקהילתי שנוצר. כולם ילידי עכו	שחר טולדנו	18
		שמעון אלפסי	19
7/1/16	מורה רכות תחום במוסד חינוכי	אורית	20
18/11/15	בכירה ברשות	ענת כהן	21
22/12/15	מורה בבית ספר יסודי	חנה פלדמן	22
22/12/15	מוותיקי העיר	תמר תלמי	23
20/4/15	בתפקיד בכיר ברשות, מגזר ערבי	גדיר	24
26/11/15	בתפקיד בכיר ברשות, מגזר ערבי	מוחמד	25

5. ב ראיונות עם אנשי הנהלת הגרעין ופעילים בגרעין "אומץ" עכו

תאריך הריאיון	תיאור/ תפקיד	זיהוי המרואיין (שמות בדויים)
12/2/17, 27/11/14	תפקיד בכיר בגרעין עד 2015	1 עומר לוי
27/11/14	ממייסדי הגרעין, נשואה לבן העיר, מועסקת במערכת החינוך	2 שיפרה טולדנו
12/2/17, 20/4/15	מקים הגרעין "אומץ", רב הגרעין היוצא	3 הרב נחום לוי
4/5/15	מועסקת ע"י הגרעין	4 מוריה שמעוני
4/5/15	מועסקת ע"י הגרעין	5 אולין
26/11/15	תפקיד בכיר בגרעין מ 2015	6 רננה גינזבורג
26/11/15	תפקיד בכיר בגרעין	7 שמשון קלמנטובסקי
30/11/15	תפקיד בכיר התנדבותי, יליד העיר	8 גדעון מועלם
14/1/16	היה חבר בעמותת הגרעין	9 יוחאי עזרן
27/9/16	תפקיד בכיר בגרעין עד 2013	10 גיל סויסה
27/9/16	בתפקיד בכיר בגרעין עד 2012	11 נחום וינשטוק
27/9/16	פעילה בגרעין עד 2012	12 רעות וינשטוק
12/2/17	תפקיד בכיר בגרעין	13 אראל לוביץ
טלפוני	ממקמי הגרעין	14 יוחנן רוזנפלד

5. ג ראינות כללים

תאריך הריאיון	תיאור/ תפקיד	זיהוי המרואיין
14/5/15	מנכ"ל נאמני תורה ועובדה	שמואל שטח 1

מקרה הבוחן - גרעין "יחד" בית שאן

5. ד ראינות עם ותיקי העיר בית שאן:

תאריך הריאיון	תיאור/ תפקיד	זיהוי המרואיין (שמות בדויים)	
15/1/15	בתפקיד בכיר ברשות	עידו שחרור	1
15/1/15	בתפקיד בכיר ברשות	שלום שושן	2
15/1/15	יו"ר ועד הורים באחד מבתי הספר בעיר	עינב בן שבת	3
15/1/15	בתפקיד מפתח בעיר	מנחם שלום	4
23/2/15	בתפקיד ניהול במוסדות החינוך	מוריס דיעי	5
23/2/15	פעילה בעיר ובתפקיד ניהולי	ענת דורני	6
23/2/15	פעילה בקהילה	אפרת עקרון	7
23/2/15	פעילה בקהילה	אביבה שלום	8
10/2/15	ניהל בעבר בית ספר	בני שימעוני	9
14/1/16	פעילה חברתית, ריכזה פרויקט בגרעין לזמן קצר	אלונה בן זקן	10
18/1/16	רכזת רובע במתנ"ס	שימחה	11
17/2/16	אשת חינוך בתפקיד בכיר	אביטל מנחם	12
17/12/15	מנהל בית ספר	גדי טולדנו	13
30/6/16	איש חנוך בתפקידי ניהול בעיר	אליהו רובין	14
23/2//15	מנהל המדרשה	יפתח כהן	15
27/11/16	השתתפה בפרויקט מטעם הגרעין " אם הדרך"	קרן מכלוף	16

נספח 5. ה ראיונות עם אנשי הנהלת הגרעין ופעילים בגרעין "יחד" בית שאן

תאריך הריאיון	תיאור/ תפקיד	זיהוי המרואיין (שמות בדויים)	
15/1/15	בתפקיד בכיר בגרעין	אלעד מזרחי	1
17/12/15	בתפקיד בכיר בגרעין	הרב אמיר אסולין	2
17/12/15	ממקימי הגרעין פעילה בגרעין	הילה לוגסי	3
02/15	תפקיד בכיר בגרעין	אלחנן שמיר	4
08/16 לראיון	רב הגרעין	הרב אביתר צינוביץ	5
17/12/15	פעיל בגרעין מרכז ומפעיל פרויקטים	נאור גדעוני	6
27/3/17 טלפונית	פעילה בגרעין ילידת העיר שחזרה לעיר	שירה ממון	7
5/4/17	נשוי לבת העיר פעיל בגרעין	הרב אריאל ממון	8
5/4/17	איש חינוך פעיל בגרעין	הרב דביר אפלבוים	9

Abstract

The establishment of Gar'inim Toraniyim – Religious Zionist urban settlements – as a mission of ideological, social and religious importance is an expanding phenomenon in Israel. It attracts young religious, ideologically motivated families to settle in underprivileged neighborhoods throughout the country. As of the year 2017, there are about seventy Gar'inim Toraniyim non-profit organizations. Most of them operate in areas geographically distant from the center of the country. This study focuses on the Gar'inim Toraniyim established in the towns of Beit She'an and Akko (Acre) between the years 2000-2016. The study examines the influence of the members of the Gar'inim on empowerment of existing human and social assets among the local populations, as well as the influence of the local population on the members of the Gar'inim.

There are two parts to this study. The first includes an introduction and a chapter of methodology. The introduction mainly describes the broader geographical and historical background within which the Gar'inim Toraniyim are active: on the one hand, the arena of the geographical periphery in Israel with discussion focused on the history of the development towns. On the other hand, the expanding phenomenon of ideological pioneering settlement groups in Israel of the early 21st century. There follows a description of the political context of expanding of civil society in Israel, and the world over, in the neo-liberal period. The second part describes and analyzes the research findings and has three chapters. The first chapter is about the influence of the Gar'inim Toraniyim on local human assets, with analysis of the manner in which Gar'in members were involved in reshaping the religious schools and in initiation and construction of informal education projects. The second chapter discusses the influence of the Gar'inim Toraniyim on social assets and has a description of the

Abstract

character of the social relationships between veteran residents and new residents – the Gar'in members in Akko and Beit She'an. The third chapter describes what happened to the social composition and the line of thought of the Gar'inim from their inception up to the year 2016.

This study utilizes the mixed method approach, both quantitative and qualitative. Most of the data were obtained through semi-structured interviews conducted among people holding central positions, through analysis of documents – mainly publicity, pamphlets and press releases of the Gar'inim, focus groups – primarily of the veteran residents, and observations. In addition, databases of the Ministry of Education were studied to determine the socio-economic level of the schools researched. In each town included in the study, about twenty-five active community members were interviewed, including both Gar'in members and veteran residents.

The findings of this study suggest a complex picture. The question examined in the realm of human assets was whether, and to what extent, the involvement of the Gar'inim Toraniyim – in both formal and informal education – contributed to promotion of the leadership of the veteran residents.

This study found that in the area of informal education the Gar'inim initiated and ran abundant programs, such as workshops for parents with marriage difficulties, workshops for parents with economic difficulties, activities for youth in troubled neighborhoods, entertainment shows, and more. These initiatives exposed the local public to fresh, new worlds of content. In the case of Beit She'an, at least, they were accompanied by an educational strategy aimed at empowering the public in recognized weak points: passivity and lack of involvement. However, these programs aroused much criticism. According to veteran activists, the various projects drew

Abstract

upon content sources that were foreign to the locals, especially the older people, and therefore did not speak to them. On the other hand, objectively it seems that the Torah-oriented activists and/or the locals that joined them, mainly from the ultra-orthodox-nationalist community, who did contribute to the town in this respect, caused the opposite in another area – formal education. In this area, it seems that since the year 2000 the religious education system in Beit She'an has undergone fundamental change. It has become more Torah-oriented, and more divergent according to excellence: new higher quality schools have opened, and new tracks have opened in existing schools. However, these changes mainly benefit the stronger local population – the children of the Gar'in and the veteran religious Zionists who have middle class characteristics. These changes seem to have stemmed the negative flow of this strong population away from the town.

Examination of the influence of the Gar'inim Toraniyim on human assets shows that the Gar'inim Toraniyim asserted differential influence. On the one hand, they nurtured excellence, closely combined with Torah excellence, which benefited certain groups among the veteran population. On the other hand, the Gar'in organizations contributed to deepening the gap among the various religious Zionist educational institutions. This means that in essence they reduced the chances of equal opportunity for much of the veteran population.

The influence of the Gar'inim Toraniyim on social assets was also found to be complex. Since the members of the Gar'inim made their homes in Akko and Beit She'an, it has become apparent that the social structure in both towns has undergone (and is still undergoing) change. First, in order to create social frameworks appropriate to their values and beliefs, the Gar'in people established various institutions basically intended to serve the needs of the young couples of the Gar'in:

Abstract

preschools (Akko), Talmud Torah (Beit She'an), and synagogues (both towns). Officially, these institutions did not sift out locals. But the criteria for joining them fit the worldview and style of the ultra-orthodox nationalists, that is strict religious standards. The result – social separation of the Gar'in members. In addition, the social power and activism of the Gar'in caused various changes, including within the teaching faculty. According to veteran faculty members, these changes pushed them out of key positions and led to painful feelings of bitterness among the veteran population. It is important to note that there was a group of veterans, albeit not large, who identified and socially integrated with the Gar'in Torani and benefitted from the strengthening of their human and social assets.

Thus came about a state where striving for social integration, the declared goal of the members of the Gar'inim Toraniyim, caused a reality where on the one hand, there were those who connected to the atmosphere of the Gar'in and its values – mainly local younger people with a Torah tendency. On the other hand, their manner of conducting their institutions led to unintentional exclusion of veteran local activists, who felt pushed aside. The social tension came about not only as a result of the initiatives and above mentioned manner of conduct. It is also because of the fact that those leading these changes come from a different background as far as the places they grew up, their status, ideology and ethnic background.

Against the backdrop of the tension described, the members of the Gar'inim Toraniyim were not anxious to set in motion strategic policy changes. The changes made were local and not significant. They did not take into account the discomfort of the local residents from the manner of conducting the Gar'in. This oversight seems to

Abstract

come from the social-cultural background of the Gar'in members – the religious ideology, the desire to make a difference, conservatism and elitism. In other words, the deep faith of the Gar'in members in the idea that their involvement in Akko and Beit She'an served a great religious aim, together with the sense that they have come from a better background, created a state where feedback and criticism of a significant portion of the veterans were ignored. This disregard in itself created a further barrier to the will and ability of the Gar'in members to fully integrate into the local veteran community.

These findings cast a somewhat critical light on the common claim that sees the communities of Gar'inim Toraniyim as a 'serving elite', meaning a leading group aiming to promote the interests of marginal groups in various aspects, in the name of values of solidarity. The present paper shows that the Gar'inim Toraniyim in Beit She'an and Akko have implemented the idea of a 'serving elite' to a limited and partial extent.

The findings of this research have political and academic implications. First, it seems that many public figures and researchers of the periphery in Israel work under the assumption that the communities in the development towns are more or less homogenous. This is a mistaken assumption. In reality, these towns have undergone processes leading to variety of status and culture. This means that the question of contribution vs. loss to the community must be examined in light of the complex social mosaic of the residents.

Second, policy makers need to be aware of the complexity that the Gar'inim Toraniyim nonprofit organizations lead and create as they settle in a town. The

Abstract

recommendation is to encourage civic and governmental leadership to function, among other things, as a control factor on the worlds of content and the character of the involvement of the Gar'inim Toraniyim organizations on the life of the residents.

**The effectiveness of ideological settlement
in the periphery
The Religious Zionist Urban Settlements
(Gar'inim Toraniyim)
Their contribution to the social and human capital
Two case studies**

Thesis Submitted for the Degree

"Doctor of Philosophy"

By

Janet Cohen

Research under the Supervision of

Professor Yossi Goldstein

Professor Miriam Bilig

Submitted to the Senate of the Ariel University

Ariel - Israel

March 2018